

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Дзюман Наталія Петрівна

УДК 811.161.2'367.626 (043.3)

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СФЕРА ЗАЙМЕННИКА
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
Дудко Ірина Володимирівна,
кандидат філологічних наук, доцент

Київ 2015

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні засади дослідження займенникових слів у сучасному мовознавстві.....	11
1.1. Займенникові слова як об'єкт дослідження в сучасному мовознавстві.....	11
1.2. Займенник у системі частиномовних класів слів: основні спроби кваліфікації.....	12
1.3. Проблема складу займенників.....	17
1.3.1. Афіксація та словоскладання як способи поповнення новими займенниковими одиницями.....	17
1.3.2. Функціональна транспозиція одиниць інших лексико-граматичних класів до займенників (прономіналізація).....	19
1.4. Розряди займенників у традиційному та новітньому мовознавстві..	37
Висновки до Розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. Функції займенників у структурі словосполучення.....	44
2.1. Словосполучення як синтаксична одиниця.....	44
2.2. Основні типи семантико-синтаксичних відношень у сурядних словосполученнях із займенниковими словами.....	47
2.3. Основні типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях із займенниковими словами.....	49
2.4. Словосполучення із займенником у ролі головного компонента	56
2.4.1. Займенниково-іменникові словосполучення.....	56
2.4.2. Займенниково-прикметникові словосполучення.....	60
2.4.3. Займенниково-числівникові словосполучення.....	62
2.4.4. Займенниково-займенникові словосполучення.....	66
2.4.5. Займенниково-прислівникові словосполучення.....	68
2.5. Словосполучення із займенником у ролі залежного компонента.....	70
2.5.1. Іменниково-займенникові словосполучення.....	71

	3
2.5.2. Прикметниково-займенникові словосполучення.....	77
2.5.3. Числівниково-займенникові словосполучення.....	82
2.5.4. Прислівниково-займенникові словосполучення.....	85
2.5.5. Дієслівно-займенникові словосполучення.....	87
Висновки до Розділу 2.....	92
РОЗДІЛ 3. Роль займенникових слів у семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній організації простого речення.....	94
3.1. Займенникові слова як репрезентанти семантико-синтаксичних функцій.....	94
3.2. Специфіка валентного вияву ознакових займенникових слів.....	96
3.3. Предикатні займенникові синтаксеми.....	101
3.4. Субстанціальні займенникові синтаксеми.....	106
3.4.1. Займенникове вираження суб'єктних синтаксем.....	106
3.4.2. Займенникове вираження об'єктних синтаксем.....	117
3.4.3. Займенникове вираження адресатних синтаксем.....	129
3.4.4. Займенникове вираження інструментальних синтаксем.....	138
3.4.5. Займенникове вираження локативних синтаксем.....	146
3.5. Функції займенників у формально-синтаксичній структурі простого речення.....	162
3.5.1. Синтаксичні параметри займенникових слів на тлі синтаксичних параметрів співвідносних із ними повнозначних частин мови.....	162
3.5.2. Займенники в ролі головних членів речення.....	164
3.5.3. Займенники в ролі другорядних членів речення.....	180
Висновки до Розділу 3.....	192
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ..	229
ДОДАТКИ.....	242

ВСТУП

Зі значеннєвого та функціонального поглядів займенники (ширше – займенникові слова, прономінативи) посідають особливе місце в граматичній системі української мови. Вони становлять різноплановий, неоднорідний, часто неоднозначний у багатьох аспектах (семантичному, морфологічному, синтаксичному, функціональному) лексико-граматичний розряд слів з особливим частиномовним статусом, класифікаційне відділення якого базується на традиції та інтуїтивному сприйнятті. Попри надзвичайно важливу роль займенників у мові й мовленнєвій практиці як одних з “найбільш очевидних мовних універсалій” [46, с. 3], суперечливі для внутрішньої системної організації їхні риси зумовили різні, часто кардинально протилежні, підходи до витлумачення і кваліфікації частиномовної природи, лексико-семантичних та граматичних характеристик, функціонального призначення цих слів, а також спричинили дискусію щодо визначення займенникового статусу.

Займенник вирізняється з-поміж інших повнозначних частин мови особливою денотативною сутністю, загальнокатегорійною дейктичною (узагальнено-вказівною) функцією, семантичною своєрідністю, неоднорідністю граматичних категорій, що полягає в співвідносності форм окремих його розрядів та спільності морфологічних ознак і властивостей, синтаксичних функцій з іменниками, прикметниками, числівниками та прислівниками, а також виразними словотвірними, широкими стилістичними та функціональними можливостями.

На часі потреба дослідження семантико-синтаксичної поведінки займенника в українській мові, вивчення його валентних можливостей, семантичної специфіки та особливостей функціонування в мові, визначення функцій займенників у структурі словосполучення, з'ясування ролі займенникових слів у семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній

організації простого речення, а також дослідження транспозиційних процесів у складі прономінативів.

Згадані проблеми в українській мові частково порушено у працях Л.А. Булаховського [21], І.Г. Матвіяса [119; 120; 121], П.О. Петрової [161], Й.О. Дзензелівського [59], І.Р. Вихованця [42; 43], К.Г. Городенської [42], М.Я. Плющ [164; 167], В.М. Ожогана [150], О.Г. Межова [125], І.В. Дудко [63] та інших дослідників.

Вагомий внесок у розробку питань, пов'язаних зі згаданою проблемою в інших слов'янських мовах, зробили такі мовознавці, як В.В. Виноградов [30], І. Пете [160], О.М. Селіверстова [182], Г. Кржижкова [255], Л.Я. Маловицький [113], М. Івич [74], Р. Ружичка [177], Н.О. Янко-Триницька [248], Є.М. Сидоренко [185], М.О. Шелякін [243], А. Трнкова [232], М.І. Откупщикова [153], О.В. Падучева [155], Н.Ю. Шведова [240] та ін.

Проте низка питань залишається недостатньо висвітленою, зокрема питання визначення місця займенника у системі частиномовних класів слів, проблема складу займенників, їх класифікації, з'ясування диференційних семантико-функціональних ознак займенників різних розрядів і підгруп одного розряду, визначення первинних (власне-займенникових) і вторинних (невласне-займеникових, тобто використання займенників у сфері інших частиномовних класів та у функціональних зонах нечастиномовних класів одиниць) формально-синтаксичних функцій займенників різних семантичних розрядів, аналізу займенників як виразників певних семантико-синтаксичних відношень і компонентів відповідних синтаксем, дослідження їхньої транспозиції, з'ясування валентних зв'язків і функцій займенників у структурі словосполучення і речення. Ці та інші проблеми зумовлюють **актуальність пропонованого дослідження.**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертації відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

“Лінгводидактичний опис функціонування української мови”, що передбачає вивчення семантико-синтаксичних особливостей займенників сучасної української літературної мови, специфіки їх функціонування.

Об’єктом дослідження є займенникові слова як функціональні компоненти словосполучень і семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речень.

Предметом дослідження є функціональна реалізація займенникових слів у структурі синтаксичних одиниць.

Мета дослідження полягає в з’ясуванні семантико-синтаксичної сфери займенника в сучасній українській літературній мові.

Основні завдання дослідження:

- узальнити сучасні погляди мовознавців на займенник і обґрунтувати теоретичні засади його аналізу;
- простежити функціональну співвіднесеність займенникових слів з різними частиномовними класами слів;
- установити функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення;
- визначити особливості валентних зв’язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів;
- створити типологію займенникових предикатних синтаксем;
- систематизувати займенникові субстанціальні синтаксеми;
- з’ясувати специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення;
- проаналізувати формально-синтаксичні функції займенникових слів різних семантичних різновидів у структурі простого речення.

Матеріалом дослідження стали конструкції із займенниковими словами, дібрані з текстів різних функціональних стилів сучасної української мови, усної народної творчості, різноманітних словників.

У роботі використано такі **методи і прийоми лінгвістичних досліджень**: *описовий*, що ґрунтується на зовнішній (логіко-психологічні прийоми, міжрівнева інтерпретація) та внутрішній (парадигматична і синтагматична методика) інтерпретації мовних одиниць і явищ (у виокремленні займенників, їх кваліфікації, визначенні їхнього складу, класифікації, інтерпретації граматичних властивостей, семантичних особливостей та семантико-граматичних функцій займенників у простому реченні; описі їх функцій як головних і залежних компонентів у структурі словосполучення, як головних і другорядних членів речення, як виразників предикатних і субстанціальних синтаксем); *структурний* (*прийоми дистрибутивного і трансформаційного аналізу*) для з'ясування валентних зв'язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів, дослідження транспозиційних процесів у їхньому складі, для встановлення співвідношень між формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурою речення, між займенниковим вираженням членів речення та займенниковими синтаксемами); а також *прийоми компонентного, контекстного аналізу і методика функціонального аналізу* (з метою дослідження особливостей реалізації семантики та функціонування займенників залежно від контексту).

Опис фактичного матеріалу здійснювався з урахуванням двох основних принципів – від функцій (значення) до засобів (форми) і від засобів (форми) до функцій (значення).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що це перша спроба цілісного і системного аналізу семантико-синтаксичної сфери займенника на матеріалі текстів різних стилів і жанрів, виконаного на засадах функціональної і традиційної граматики. Для створення повного і об'єктивного уявлення про цю сферу окреслено склад займенника в українській мові; описано транспозиційні процеси займенників різних лексико-семантичних розрядів; встановлено функції займенникових слів різних семантичних розрядів як структурних компонентів словосполучення;

з'ясовано специфіку займенникових слів як репрезентантів функцій компонентів семантико-синтаксичної структури речення; визначено особливості валентних зв'язків займенникових слів на тлі валентності дієслівних предикатів; створено типологію займенникових предикатних синтаксем; систематизовано займенникові субстанціальні синтаксеми; визначено первинні (власне-займенникові) і вторинні (невласне-займенникові) формально-синтаксичні функції займенників різних семантичних розрядів у структурі простого речення.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що вона містить важливі теоретичні узагальнення про специфічну денотативну природу й особливий статус займенника у системі лексико-граматичних класів слів; дискусійні питання його кваліфікації; різноаспектність підходів щодо класифікації займенників; їхню роль і функції у структурі словосполучення та семантико-синтаксичній і формально-синтаксичній організації простого речення. Аналіз семантико-синтаксичної сфери займенника на основі інформативно важливого фактичного матеріалу значною мірою доповнює відомості про його місце і роль у системі мови та комунікативній практиці.

Практичне значення. Дисертація містить інформацію, необхідну для підготовки підручників і посібників з граматики української мови для середньої та вищої освіти; для викладання шкільного та вишівського курсу сучасної української літературної мови; для написання курсових, дипломних і магістерських робіт студентами філологічних спеціальностей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження висвітлено у доповідях на Міжнародній науковій конференції “Розвиток словникового складу та граматичного ладу української мови у зв'язку з демократизаційними та глобалізаційними процесами” (Рівне, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. С.Я. Дем'янчука, 15-16 жовтня 2009 р.); Всеукраїнській конференції “Сучасна україністика: наукові парадигми мови, літератури та документознавства” (Київ, Національний авіаційний університет, 22-23

жовтня 2009 р.); Читаннях, присвячених 90-ій річниці від дня народження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка (Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 28 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції “Лексичні та граматичні одиниці: функціонально-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти”: до ювілею доктора філологічних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, академіка Академії наук вищої освіти України, завідувача кафедри української мови НПУ імені М.П. Драгоманова Марії Яківни Плющ (Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 20 травня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції “Системний аналіз функціонування мовних одиниць”: до 75-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії педагогічних наук України, дійсного члена Академії вищої школи України, Заслуженого діяча науки і техніки України Арнольда Панасовича Грищенка, (Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 22-23 вересня 2011 р.); Лінгвістичних студіях молодих дослідників (пам’яті професора К.Ф. Шульжука) (Рівне, Рівненський державний гуманітарний університет, 16-17 лютого 2012 р.); Науково-практичній конференції “Сучасне українознавство: здобутки і перспективи” (Київ, Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету, 22-23 березня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції “Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном”, присвяченій 110-ій річниці від дня народження А. П. Медушевського (Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 11-12 жовтня 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Лінгвістичне портретування сучасного соціуму” з доповіддю “Стилістичне функціонування займенника в українській мові” (Вінниця, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 15-16 листопада 2012 р.); Jahrbuch der IV. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik “Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto

Sagner (München – Berlin, 2014) з доповіддю “Субстантивација займенників в сучасній українській літературній мові”; II Міжнародній науково-практичній конференції “Документ, мова, соціум: теорія та практика” з доповіддю “Семантико-синтаксичне функціонування займенникових слів у текстах управлінської документації” (Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 10-11 квітня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції “Функціональна природа тексту як лінгвoseміотичного, комунікативного і мовно-мисленнєвого утворення”, з доповіддю “Партикуляція займенників в сучасній українській мові” (Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова, 16-17 жовтня 2014 р.); на засіданнях кафедри української мови та на звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (2008-2015 рр.).

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списків використаної літератури та використаних джерел і їх умовних скорочень, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

1.1. Займенникові слова як об'єкт дослідження в сучасному мовознавстві

Займенник, його функції та граматичні особливості є об'єктом лінгвістичного інтересу упродовж багатьох років. Проблеми займенників і займенниковості розробляли на матеріалі різних мов і в різних аспектах багато дослідників, більшість з яких намагалася визначити місце займенникових слів у системі частин мови й граматичну природу цього класу слів. Займенники були об'єктом досліджень переважно у зв'язку з вивченням їхньої історії [10; 83; 112], стилістичної ролі в мовленні [28; 241], явища прономіналізації [59; 192], синтаксичних функцій [119; 120; 121], особливої природи та місця в граматичній структурі сучасної української мови [150]. У вітчизняному мовознавстві у багатьох працях порушено проблему складу, класифікації, семантики та функціонування займенників в українській мові [21; 42; 57; 63; 161; 164; 167; 244]. Вагомими є дослідження, пов'язані зі згаданою проблематикою, й на матеріалі інших слов'янських мов [30; 100; 113; 153; 155; 160; 177; 182; 184; 200; 243; 248].

За останнє десятиріччя у вітчизняному мовознавстві з'явилася низка досліджень, що висвітлюють різні проблеми займенниковості в українській мові. Це передусім праці, присвячені аналізу текстових функцій займенникових слів [45; 118], установленню їхніх параметрів у семантико-синтаксичній структурі займенниково-співвідносних складнопідрядних речень [4; 145; 147]; словотвірних, семантико-граматичних та функціональних особливостей займенникових слів, прономінативних еврисемантів [196; 226]. Займенники розглядають у зв'язку з аналізом міжчастиномовної транспозиції та функціональної омонімії [17; 206]; як вторинні носії валентності й валентні партнери та факультативні поширювачі

інших частин мови [27; 148]; як репрезентанти субстанціальних і предикатних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення [107; 125; 152; 213]; як засоби апеляції [193].

1.2. Займенник у системі частиномовних класів слів: основні спроби кваліфікації

Проблема розподілу слів за частинами мови була і досі є чи не однією з найактуальніших. З-поміж слів, які кваліфікують як окремі частини мови, певною специфікою вирізняється займенник. Насамперед це пов'язано з його граматичною природою, виразними словотвірними особливостями, широкими стилістичними та функціональними можливостями.

Семантичну та функціональну особливість займенників відображають різні лінгвістичні терміни для називання цього класу слів. Так, вживають запозичене з латинської мови *прономінатив* (*pronomen* – “замість імені”), зокрема, коли йдеться про одиниці, що утворилися в результаті прономіналізації – переходу слів з інших лексико-граматичних класів до займенників, *займенник* (у традиційному витлумаченні) і *займенникове слово* (з новітніх лінгвістичних позицій).

Особливість частиномовного статусу займенників впливає, як відомо, з їхніх семантичних властивостей: слова, що належать до цього лексико-граматичного класу, позбавлені конкретно виявленого матеріального змісту; вони дають найзагальніше уявлення про предмети, ознаки, кількості, ознаки ознак, не називаючи їх, а лише співвідносячись зі словами-номенами – іменниками, прикметниками, числівниками, прислівниками. Як вважає О.М. Селіверстова, “семантична своєрідність займенників полягає не у відсутності лексичного значення і навіть не в його змінності, а в тому, що займенники задають той чи інший спосіб (рівень) уявлення (характеризації) актанта ситуації... але не містять у собі інформації, яка відповідає цьому рівню уявлення. Замість цього вони або відсилають до того елемента контексту чи ситуації, який може відновити недостатні відомості, або

вказують на несуттєвість цих відомостей чи відсутність їх у мовця” [182, с. 32].

Займенник (займенникове слово) здавна кваліфікували як окремий клас слів. Таке трактування стало традиційним, збереглося до сьогодні і досить поширене в багатьох загальнотеоретичних працях [68, с. 18 – 22; 69, с. 279; 102, с. 312 – 313; 216, с. 265 – 266; 239, с. 494 – 499]. Підставою для виокремлення займенників як самостійної частини мови слугувала їхня семантична ознака – дейктична функція, що виявляється в здатності вказувати на предмети, ознаки, ознаки ознак та кількості, не називаючи їх.

Як зазначав О.О. Потебня, історично всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: якісні, що називали предмети, якості, ознаки, обставини тощо, і вказівні, які не називали явищ дійсності, а лише вказували або натякали на них. Займенники належали до вказівної групи, бо були позбавленні номінативної функції [172, с. 36, 100]. В.В. Виноградов зауважував, що в процесі еволюції граматичної будови більшість займенникових слів злилася з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, сполучниками, частками і лише невелика кількість іменникових займенників, т. зв. “граматичних пережитків займенників як особливої частини мови”, які вказують на особу або предмет, збереглася як самостійна частина мови. До них він відніс іменникові займенники *я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, себе, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, ніхто, ніщо, дехто*, назвавши їх предметно-особовими [30, с. 268].

О.О. Потебня, хоч і не вважав займенник самостійною (але повнозначною) частиною мови, проте відносив його до своєрідного лексико-семантичного типу слів і виділяв серед займенників слова предметні, конкретні, предметно-формальні (*той, цей*) і суто формальні (*я, ти*) [172, с. 36].

Спираючись на викладені вище концепції, деякі лінгвісти у своїх працях зазначали, що займенник не є самостійною частиною мови і на основі диференційованої частиномовної семантики та формальної подібності до

самостійних частин мови поділили на займенникові іменники (*я, ти, він*), займенникові прикметники (*мій, твій*), займенникові числівники (*кілька, стільки*), займенникові прислівники (*там, туди, тоді*) [42, с. 184 – 214; 104, с. 145 – 147; 162, с. 163]. Як слушно зауважує І.Вихованець, “займенникові слова репрезентують щось, вказуючи, а не символізуючи. Отже, вони відрізняються від “справжніх” частин мови тільки способом репрезентації, а не предметом її, і тому ці слова з синтаксичного і морфологічного ... погляду уподібнюються або іменникові, або прикметникові, або числівникові, або прислівникові. Морфологічно займенникові слова ... дублюють іменник, прикметник, числівник або прислівник, характеризуючись наявністю граматичних категорій відмінка, числа та роду (займенникові іменники та займенникові прикметники), наявністю тільки категорії відмінка ... (займенникові числівники) і морфологічною незмінністю (займенникові прислівники)” [42, с. 184].

Займенникові слова часто називають лише підкласами іменника, прикметника, числівника і прислівника, а не розподіляють їх безпосередньо між цими ж частинами мови тому, що ці підкласи виконують додаткову семантичну (вказівну) функцію. Якщо лексико-семантичне значення власне іменника, прикметника, числівника і прислівника є індивідуальним і постійним, то займенникові слова залежать від мовленнєвої ситуації та контексту [Там само, с. 185].

У традиційній граматиці на основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови займенники поділяють на 4 групи:

1) іменникові (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони, себе, хто, що, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, казна-хто, казна-що, будь-хто, будь-що, дехто, дещо, ніхто, ніщо* та ін.);

2) прикметникові (*мій, наш, свій, їхній, її, його, свій, цей, той, такий, такий, оцей, отой, отакий, який, котрий, чий, деякий, декотрий, якийсь, який-небудь, будь-який, котрийсь, сам (самий), інший, весь, усякий, кожний, ніякий, нікотрий, нічий* тощо);

3) числівникові (*стільки, скільки, скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, кільканадцять* та ін.);

4) прислівникові (*там, тут, сюди, туди, звідси, звідти, тепер, зараз, тоді, потім, відтоді, дотепер, доти, досі, дотепер, так, як, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, чому, навіщо, як-небудь, якимось, де-небудь, десь, куди-небудь, звідки-небудь, хтозна-де, подекуди, де-не-де, коли-небудь, колись, деколи, іноді, інколи, коли-не-коли, чомусь, інакше, по-іншому, по-всякому, по-моєму, по-нашому, по-їхньому, по-своєму, скрізь, всюди, звідусіль, завжди, ніде, нікуди, нізвідки, ніколи, нізащо* тощо). Прислівникові займенники традиційно розглядаються у межах відповідних значенневих розрядів прислівника, оскільки “їх співвідносність із займенниками простежується лише історично” [11, с. 253; 217, с. 403]. Вагомим аргументом щодо не введення займенникових прислівників до займенникового лексико-граматичного розряду є відсутність у них словозмінної парадигми, чого не можна сказати про решту займенникових слів, які характеризуються своєю відмінюваністю.

Як зазначено вище, у новітньому мовознавстві займенникові слова співвіднесені з 4 класами самостійних частин мови і розподілені між ними, що дало змогу кваліфікувати їх як займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники та займенникові прислівники. У зв'язку з цим можна говорити про узагальнено-вказівну семантику кожної окремої групи. Займенникові іменники становлять у граматичній системі мови підклас із найбільш узагальненою семантикою предметності, вказівкою на те, що йдеться про предмет чи особу (*він, вона, воно, я, ти, ми, ви, все, хто, дехто, ніхто, що, щось, абищо, ніщо*), і використовуються для опосередкованого позначення предметів конкретної ситуації або попереднього контексту. Напр.: *Була пора, коли все живе завмирало на коротку мить в солодкому і веселючому сні* (І. Ле); *Чесць тому, хто коло горна важким молотом кує* (П. Грабовський). Займенникові прикметники (*цей, той, такий, мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, якийсь, кожний, усякий,*

який) також набувають потрібного семантичного наповнення у відповідному контексті і “позбавлені семантичної конкретності, передаючи тільки загальну (категорійну) граматичну частиномовну інформацію, тобто тільки те, що вони вказують на ознаку предмета взагалі, належать до спеціалізованих на вираженні ознаки предмета одиниць” [42, с. 202], отже мають узагальнено-якісне значення. Напр.: *Ну, пізніше **наш** брат археолог **усе це** позбирав, постягував до музеїв, для **нас** такі речі завжди цінність, але можна зрозуміти й **тих**, що, ніби у відомщення, з білих імператорських мармурів напували овець!* (О. Гончар); ***Яким** голосом, **якими** словами озватися до вас, щоб ви почули **мою** ніжну подяку сина?* (О. Донченко); *У **всякого** Мусія **своя** затія* (Укр. приказки).

Займенникові числівники (*стільки, стільки-то, скільки, скільки-небудь, скількись, хтозна-скільки, ніскільки, стільки ж*) увиразнюють семантику кількості загалом, тобто вирізняються узагальнено-кількісним значенням. Напр.: *Учитель. Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А **скільки** воно таїть у собі найкращих, незабутніх спогадів!* (В. Кучер); ***Скільки** Батьківщині достойних людей дала Кураївка, що уславили її і працею, і подвигами на фронтах!* (О. Гончар).

Семантичну своєрідність займенникових прислівників (*тут, там, туди, тепер, зараз, тоді, потім, досі, так, як, де, куди, чому, навіщо, подекуди, де-не-де, по-моєму, по-їхньому, скрізь, всюди, ніде, ніколи, так само, тоді ж*) становить те, що вони опосередковано позначають узагальнену ознаку ознаки взагалі, пов’язуючись із конкретною ситуацією. Напр.: ***Ніколи** я не знав, що **так** люблю – до болю, до смертельного жалю – понад Дніпром срібlistі верболози; З-над річки лине пісня голосна, а **тут**, біля гостинної веранди, іде безкровна лагідна війна червоної та білої троянди* (М. Рильський).

І.Р. Вихованець вважає, що займенники формують особливу систему “слів-субститутів (слів-замінників), які, крім того, виявляють значеннєву, морфологічну і синтаксичну спільність із відповідними частинами мови”

[247, с. 188]. Саме спільна функція заміщення слів-назв, що позначають предмети і ознаки в найширшому витлумаченні цих понять, а також кількості і ознаки ознак [217, с. 393] інтегрує відповідні лексичні одиниці у межах однієї частини мови.

1.3. Проблема складу займенників

Визначальною особливістю семантики займенникових слів, окрім спільної узагальнено-вказівної функції, є її абстрактний характер. Займенникам властива невизначеність предметного значення кореня, відсутність номінативних відношень, надзвичайно широке і загальне значення, що й формує абстрактний характер їхньої семантики. Особливостями займенникового значення, на думку В.І. Кодухова, виступають егоцентризм і вторинна номінація. Егоцентризм займенникової семантики детермінується центральною позицією мовця і комунікативним актом: виконання займенниковим словом дейктичної функції відбувається у системі координат того, хто говорить “я” – сам мовець, “ти” – ще один учасник діалогу чи адресат звертання, “він” – стороння особа, предмет чи ознака, про які повідомляється у комунікативному акті (також і *мій* автомобіль, *той* портфель, *якийсь* професор). Вторинна номінативність займенників також реалізується у межах комунікативного акту: займенникові слова називають предмети, ознаки чи кількості через наявну уже назву або вказують на них тільки в умовах відповідної ситуації спілкування [90, с. 268]. Отже, у процесі мовлення, у конкретній обстановці займенники стосуються справжніх осіб, речей, ознак. Завдяки такій абстрактній семантиці широта використання займенників майже безмежна, тому, незважаючи на порівняно невелику кількість займенникових слів, питома вага їх у мові досить велика [216, с. 266].

1.3.1. Афіксація та словоскладання як способи поповнення новими займенниковим одиницями

На відміну від інших самостійних частин мови займенник становить замкнену групу із досить невеликим словниковим фондом, що має давнє походження та поповнився відносно новими одиницями внаслідок афіксації та словоскладання:

1. Афіксальним способом, коли формант приєднується до похідної основи:

а) за допомогою препозитивних формантів (префіксів і префіксоїдів): *де-, аби-, будь-, хтозна-, казна-, ні-, не-, бозна-, від-, з-, ін-, по-, на-* (*казна-хто, бозна-куди, невідь-де, будь-як, деколи, неабиякий, відусюди, інколи, повсюди, настільки*);

б) за допомогою постпозитивних формантів (постфіксоїдів): *-сь, -будь, -небудь, (хтось, десь, який-небудь)*.

Деякі дериваційні процеси займенників супроводжуються зміною наголосу, пор.: *хто́ – дехто́, абі́хто, ніхто́, нікого́; що – де́що, абі́що, ніщо́, нічого́* і под.).

Напр.: *Ти думаєш, що він задовольнився б якимсь там хуторцем у Керіоті? Ні, він хотів усе або нічо́го!* (Леся Українка); *Нам нічо́го втрачати, хіба що кайдани!* (А. Головка); *Не віддамо в житті ніко́му того, що ти завоював* (В. Сосюра); *І жалем серце запеклось, що ні́кому мене згадати* (Т. Шевченко).

2. Словоскладанням (юкстапозицією), коли похідна одиниця утворюється редуплікацією – повторенням тих самих слів (*хто-хто, що-що, де-де*). Іноді редуплікація ускладнюється інтерфіксацією – додаванням заперечної частки *не* (*хто-не-хто, де-не-де, коли-не-коли, як-не-як*); а ще рідше супроводжується складанням синонімічних та антонімічних рядів (*так-сяк, десь-інколи, десь-колись, туди-сюди, сюди-туди*) [150, с. 22 – 39]. Напр.: *То в один, то в інший бік; взад і вперед; в різні місця; в різних напрямках. Христя метнулася **сюди-туди**, знайшла два огірки, одрізала шматок хліба і подала хлопцеві* (Панас Мирний); ***Що-що**, а біда завше здибає* (Укр. приказки).

1.3.2. Функціональна транспозиція одиниць інших лексико-граматичних класів до займенників (прономіналізація)

Поповнення класу займенникових слів відбувається також за допомогою транспозиції, суть якої полягає у функціональному уподібненні одиниць інших лексико-граматичних класів до певних займенників. Це уподібнення дістало назву прономіналізація. І.Р. Вихованець, аналізуючи міжчастиномовні транспозиційні процеси, зокрема явище прономіналізації, зазначає, що поряд із власне-займенниковими словами, які закріплені в ролі підкласів іменника, прикметника, числівника, прислівника – займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників, займенникових прислівників – функціонує певна група прономіналізованих слів [42, с. 214]. На думку вченого, головною причиною переходу слів з однієї частини мови в займенникові підкласи є нейтралізація лексичного значення вихідної для прономіналізованих слів частини мови і набуття цими словами узагальнено-вказівної семантики [Там само].

Прономіналізація іменників

У мовознавчих працях відома думка, що займенникова система української мови поповнюється деякими іменниками. Ідеться про ті іменники, які за певних умов у мовленні втрачають своє конкретне лексичне значення і виконують дейктичну функцію, набуваючи загальнішого, абстрактного значення і з функціонального погляду уподібнюються до неозначених або вказівних займенників [23, с. 220; 55, с. 406; 59, с. 14 – 20; 63, с. 162; 202, с. 128]. На думку О.О. Тараненка, іменник, лексичне значення якого здатне виражати певне узагальнене поняття, може набувати неозначено-узагальненої семантики [223, с. 93 – 94]. На розвиток “займенникового значення” деяких іменників вказували ще О.О. Шахматов і В.В. Виноградов. О.О. Шахматов наводив такі російські слова, як *друг, люди, человек* [239, с. 499], В.В. Виноградов поширив їх словами *вещь, дело,*

вопрос, штука, факт, але заперечував їхню граматичну транспозицію [30, с. 325].

Заслуговує на увагу думка Ю.В. Большової про те, що всі іменники, які переходять до розряду займенників, становлять дві групи – назви істот (*чоловік, людина, люди, істота, особа*) і неістот (*річ, штука, діло, справа, питання, явище, заняття, предмет, факт*). Крім того, вона застерігає, що прономіналізація іменників пов'язана переважно зі зміною ролі іменників у мовленні: виступаючи в складі іменного присудка, деякі з них втрачають здатність виконувати свою номінативну функцію і перетворюються поступово на вказівні слова [15, с. 51]. Як зазначає І.В. Дудко, “у зв'язку з послабленням предметного значення іменник втрачає самостійність і виступає в мовленні тільки з означувальним словом, яке несе у цьому випадку основне смислове навантаження. Іменник же виконує роль формальної вказівки на оцінку предмета (явища)” [63, с. 162 – 163]. Напр.: – *Та що тут говорити – пуста справа, рüste Geschäft, та й годі! Тямите уже два роки тому з ями видобули кості чоловіка* (І. Франко); *Ой, що за гарна людина оцей Гануш! Вже чи сердься, чи не сердься, а він мені страх як припав до вподоби!* – говорила Балабушиха до Балабухи (І. Нечуй-Левицький); *То не проста річ, Самійле, – щастя побачити наяву* (М. Стельмах); *Наш пан – добрий чоловік, поздоров його боже, а боїться, щоб не нахотилось яке ледащо, злодій або розбишака...* (О. Стороженко).

Тлумачний Словник української мови в 11-и томах фіксує лише деякі з названих іменників ужиті зі значеннями, що характерні для займенникових слів. Напр.: *Людина* [СУМ, IV, с. 567 – 568] має відтінок значення “будь-яка особа; кожний”: *Коли віз ламається, людина розуму набирається* (Є. Кравченко); *Людей питай, а свій розум май; Людям язика не зав'яжеш* (Укр. прислів'я). Уживається також у значенні особового або неозначено-особового займенника, пор.: *Буває життя таке жорстоке, що не лишається жодної хвилини для розмірковувань над абстрактними проблемами, воно ставить перед людиною тільки найконкретніші питання*

(П. Загребельний); *Солдатське життя таке, – всміхнувся полковник, – зустрінешся з людиною в гарячій обстановці – на все життя запам'ятаєш* (ГУ, 22.11.14).

У складі фразеологізму *хоч би [тобі] жива людина* реалізується значення “хоч будь-хто, хоч хто-небудь”: *Через півгодини хоч би тобі жива людина* показала на вулиці (Панас Мирний); *Цятка та росте, росте, аж врешті переконуєшся, що то не цятка, а жива людина* йде тобі назустріч (Ірина Вільде).

Крім значень, зафіксованих у Словнику української мови, *людина* може набувати значень “хтось”, “дехто” або “той”, пор.: *Директор бігав по кабінеті, щось наказуючи людині [=комусь], якої в кабінеті не було* (Ю. Яновський); – ...*Чомусь мене дратує найбільше те, що людина [=дехто, кому...; той, кому...], якій власна врода скрутила психіку, має втіху від такого способу життя, вона має від того радість і не здатна критично дивитися на саму себе. Чому це так?* (Є. Гуцало).

Іменник *люди* також може набувати неозначеного значення. Речення з таким підметом за значенням подібні до односкладних неозначено-особових речень [пор.: 239, с. 40]. Напр.: *Люди вважають, що...* (= *Вважають, що...*); *Люди говорять, що...* (= *Говорять, що...*). Пор. також: *Невтесом всі його дражнили, По-нашому ж то звався Охрім, – Мені так люди говорили, Самому ж не знакомий він* (І. Котляревський); *Кажуть люди: як одна біда йде, то й другу за собою веде, – то недурно й кажуть* (Марко Вовчок); *З різних кінців неба насувають хмари... – Оце дощу ждати, – кажуть люди, – та ще й великого, з громом, з блискавицею* (Панас Мирний); *На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля* (М. Коцюбинський).

І.В. Дудко поділяє думку інших мовознавців про те, що, виступаючи у складі іменного присудка, слово *річ* виявляє дуже абстрактне, узагальнене, “безпредметне” (пор. рос. “вещь” [30, с. 270]) значення і може вживатися при підметі, який називає як конкретне, так і абстрактне поняття. Наприклад: *Захист дисертації – річ серйозна* [63, с. 164]. Слово *річ* (у множині – *речі*)

може вживатися в значенні неозначеного займенника *щось* або *дещо* та вказівного *це, то*, пор.: *Не казатиму я, що те, чим я займавсь, є річ* взагалі погана, – ні! Тільки ж я зле зробив, що виключно їй оддавався (А. Кримський); *Загально звісною є річ, що чим раз більше число жінок працює по фабриках, але може не всякий знає, що праця по деяких фабриках є для жінок попросту убійчою* (Д, 27.04.11). У словосполученні з означальним займенником *інший* (*інша річ, інша справа, інше діло*) вказує на “не такий самий стан речей; дещо інакше” [СУМ, IV, с. 43], пор.: *Вже я не прийду, і не дожидай мене, і не шукай мене. Інше діло, якби я посватана була* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Звісно, ви черниці, йому [богу] служите.. А ми, миряни, зовсім інша річ* (Панас Мирний); *Я пишу мемуари.. Інша справа тепер. Я пишу насамперед для себе, і мені все цікаво* (Ю. Яновський); *Інша річ, що вивчаючи мовлення, їх можна брати до уваги, а можна й не брати – все залежить від мети й завдання дослідника* (Х, 17.02.05).

І.В. Дудко припускає, що на основі неозначено-займенникового функціонування слів *річ, діло* з'явилося значення вказівки на позитивну оцінку предмета (явища). Із цим значенням обидва іменники можуть уживатися й самотійно, без означення, що характерно для розмовного мовлення: – *Видав книгу, кажеш? Ну, що ж, це річ; Укласти бібліографію – теж діло*. У Словнику української мови таке вживання слова *річ* має відтінок значення “який-небудь предмет, що викликає захоплення”: *Порівняти також: “Бач, серденько, в яку біду ми влізли! Хвоста нема... Ніхто не винен – ти сама [Щука], – Мурличе Кіт, – це справді штука! Ну, що ж його тепер робить?”* (Л. Глібов); *Бачте, діло було так. Я дуже старанно виучував усе те, що читалось на лекціях* (А. Кримський); *Безпалько по хаті пройшовся. Став перед грамофоном, що в кутку на столику. – Да, оце річ! П'ять червінців! – покрутив головою* (А. Головка). І.В. Дудко робить висновок, що “прономіналізація слів може мати епізодичний, тобто okazіональний, характер, оскільки їхнє займенникове значення зумовлене вживанням у

конкретних мовленнєвих актах і наданням особливих стилістичних відтінків висловленню” [63, с. 164].

У зв’язку з поширенням значень лексем *річ, справа, діло* та їх активним вжитком у розмовній практиці вони можуть входити до складу фразеологізмів та ідіом і виконувати функцію, не типову для звичайних іменників (*справа в тому, що; діло в тому, що; річ у тім, що; не в тому річ; не в тому справа; не в тому діло; тут така справа; вся справа в тому, що*). Як засвідчують приклади, лексеми *річ, справа, діло* сполучаються лише з вказівним займенником і вимагають релятивного слова *що*, а самі стають “пустими словами”, оскільки вказують на загальний клас речей, явищ, що зближує їх із займенниками, напр.: *Добродій Б. все перебивав йому розмову: “Панотченьку! це все добре, але не в тому діло. Треба, щоб ви заснували читальню для селян”* (І. Нечуй-Левицький); *Не в тому річ, не в тому річ, Що горобина плаче ніч, А в тому річ, а в тому річ, Що ми з тобою різні* (Л. Золотоноша); *В принципі жінка може і промовчати, але справа в тому, що у жінки немає такого принципу* (ПСВ, 06.06.2013); *Тут така справа – декілька ентузіастів взяли за свої кошти робити зонд, котрий збираються запустити у стратосферу* (УП, 16.09.11). Перехід іменників *річ, справа, діло* у займенники можливий тоді, коли їх можна замінити традиційними займенниками. Наприклад, якщо *річ, справа, діло* супроводжуються вказівним займенником *такий* або відносним *який*, то всю займенникову групу (*таке діло, яка справа*) можна замінити займенником *що* з вказівною часткою *ось*: *Тут така справа (тут ось що)*. У деяких контекстах іменниковий займенник разом із вказівним займенником *такий* можна замінити на *це, то, все*. Напр.: *Діло в неї наче горіло в руках (все в неї наче горіло в руках; це в неї наче горіло в руках)* (І. Нечуй-Левицький).

Лексеми *річ, справа, штука* виконують особливу дискурсивну функцію: привертають увагу співрозмовника і надають інформації важливого значення. Проте такі лексеми характерні для розмовного стилю. Крім того,

досить часто вони використовуються для синтаксичної модифікації речення і не можуть зазнавати заміни традиційними займенниками [203, с. 100].

В.М. Ожоган зауважує, що до прономіналізованих субстантивів потрібно відносити й сполучення фразеологічного типу *наш брат, ваш брат* [150, с. 48]. У Словнику української мови зафіксовано *ваш брат* у значенні особового займенника “ти або ви і подібні”: *Наш брат* – ми, я і подібні до нас, до мене, напр.: *Дякую за обидва збірники: це такий багатий, інтересний матеріал, особливо для нашого брата – белетриста* (М. Коцюбинський); [Горлов:] *Я вашого брата [кореспондентів] люблю, поважаю* (О. Корнійчук). Прийменникова конструкція *на брата* може виявляти узагальнювальне значення “на кожного”: *Панкратов читав список необхідних для подорожі речей.. – В середньому по дев’ять кіло на брата* (О. Донченко) [СУМ, I, с. 227]. Поряд із цими фразеологізованими сполученнями В.Ф. Сич ставить і власну персону зі значенням зворотного займенника *себе*: *Час такий, що хай йому біс з тією торгівлею, треба думати й про власну персону* (М. Олійник); *Кожний клопочеться особистими справами, кожному вистачає часу лише на власну персону, навіть мама, можливо, навіть вона думає в ці хвилини про щось своє* (ВС, 2005. – № 9) [192, с. 30].

Сполучення *ні (живої) душі, ні чорта* набувають заперечної семантики займенників *ніхто* і *ніщо*, де *ніхто* стосується лише осіб, а *ніщо* – предметів, і, як додає В.Ф. Сич, “прономіналізується не сам іменник, а фразеологізм (з одним повнозначним словом)” [Там само, с. 32].

Зазнають прономіналізації також сполучення іменників із займенниками, пор.: *То ви б покинули, якої неволі сидіти в дяках?* Ці словосполучення набувають значення питального займенника *що?* (чого?, для чого?).

Проте не всі мовознавці поділяють думку щодо прономіналізації іменників *людина (люди), річ, справа, діло* та ін. Незважаючи на деяку семантичну спорідненість усіх цих іменників із займенниками, підстав для

виявлення в них явища прономіналізації немає. Названі іменники відрізняються від інших іменників загальнішою, ширшою семантикою, проте виконують номінативну функцію, називають предмети, а не вказують на них, тобто не виявляють дейктичної функції. Семантика відповідних іменників послаблюється ще й тим, що вони входять до складу іменного присудка, тобто виконують другорядну присудкову роль [63, с. 164]. В аналізованих іменниках “не стільки виявляється послаблення лексичного значення, скільки засвідчується вияв типових для них досить загальних, абстрактних номінативних значень, пов’язаних з широким колом позначуваних ними опредметнених понять” [192, с. 32].

Прономіналізація числівників

На думку багатьох дослідників, в українській мові серед числівників найчастіше прономіналізується й найбільш відчутно виявляє значення займенників лексема *один*. Числівникова форма *один* у ролі неозначеного займенника подібна за значенням і вживанням до неозначеного артикля в інших мовах, зокрема в німецькій, французькій та англійській. На думку Й.О. Дзендзелівського, прономіналізація числівника *один* ґрунтується на тому, що в усіх випадках такого вживання він виражає не конкретну кількість об’єктів, а означено або неозначено вказує на щось чи когось взагалі [59, с. 17].

Чимало науковців погоджується з думкою, що числівник *один* може вживатися у значенні неозначеного займенника *якийсь, котрийсь* [63, с. 118; 42, с. 215 – 216], пор.: *Співали, грали, танцювали в одній із сільських хатин, щоб відпочити* (Л. Забашта); *Вони вели шість барж з боку Польщі (Прип’яттю), стали коло берега у одному селі* (Мицик); *Один рекетир залишився в автомобілі, інший зайшов у під’їзд* (Х, 16.12.05). За відсутності потреби точно повідомляти час дії *один* поєднується з іменником на позначення часового поняття та пір року: *Одного вечора* чую – *легенько стукає в двері* (С. Васильченко). Схоже семантичне вираження має

словосполучення *одного разу*, яке передає значення займенників *якось, колись, пор.*: *А Ревіцького так-таки і завела та нечиста сила, бо йдучи одного разу, пізно ввечері з “трахтиру”, що на “казьонній часті”, опинився він якимсь чином “у вікні”, що то на болоті під Михалковим лішником. І так він звідти вже не виліз; – А зо мною, знаєте, – починає другий, – трапилось одного разу таке... (У. Самчук); **Одного разу..** зустрів їх біля трибуни [підполковник] і задоволено сказав: – Ваш Карцев – маг і чародій (В. Собко).*

Часто прономіналізоване слово *один* семантично зближується з неозначеним займенником *деякий* і вживається тоді, коли мовцеві добре відомі особа, предмет, але він певних причин не повідомляє співрозмовникові, хто саме ця особа, що це за предмет, а лише констатує певні факти, пов'язані з ними, бо конкретна визначеність особи чи предмета має другорядне значення [192, с. 29]. Напр.: *Торік узимку, коли вони стояли обороною в степовому хуторі на Кіровоградщині, одна весела молодичка в яскравім намисті не жартома закохалася в Багірова (О. Гончар).*

Числівник *один* використовується також у значенні вказівного займенника *той, той самий* [СУМ, V, с. 627], напр.: *Посідали, почали розмову. Про одне, про друге...; А там все хмари, хмари рожеві, а за ними сині, а за синіми грізні... розцвітають і гаснуть, знову червоним маком полуменіють, одна одну заступають, що тії дими димлять; **Одне туди, друге туди, по селу, поза селом, може, хтось-таки та знайде** (С. Васильченко). При протиставленні *один* набуває значень вказівних займенників *саме цей; такий, а не інший*, напр.: *В серці бідного молдувана надія боролась з жаждою дикої помсти і часом переважало одне почуття, часом **друге** (М. Коцюбинський); [Сторчак:] Я люблю тебе, а ти... [М а р ' я н а:] Я живу **одним** життям, ти – **іншим**. Ти ненавидиш те, що люблю я... (М. Зарудний); Це просто чудо якесь з чоловіком тут робиться. Внизу під скелею, був **один** Хома, а піднявся на скелю, то це вже зовсім **інший** Хома! І бачить далі, і чує далі... (О. Гончар). *Один* може виявляти отожднювальне значення займенників *такий самий, той самий*, напр.: – *Коли б я був **одної** з***

вами думки, я б зараз кинув службу, – вмішався Рудик (М. Коцюбинський); *Ім'я їй – Наша. Олег **одних** із нею літ* (В. Сосюра); *Торкнувши оком вміть згострілого Наливайка, високим, ніби підстьобнутим голосом полковник продовжував: – Не вороги, бо ми **однісі** крові і віри!* (М. Вінграновський).

У сполученні з часткою *ні* **один** набуває значення заперечного займенника *жодний* (*жоден*), напр.: *Прийдете в театр – **ні одного** не впушу...* (С. Васильченко); *І не було від нього **ні одного** листа більше* (У. Самчук); *І оповідають життєписці, що, прибувши до Києва, Йосафат не витримав **ні одного** таки дня, щоб зразу не податися до київських печер та не помолитися на гробах св. Антонія й Теодосія Печерських* (ВІА, 28.04.2000).

Часто числівник *один* вживається в значенні *без інших, не разом з іншими, окремо від інших* [82, с. 14]. Типовим для прономіналізованого числівника *один* є значення означального займенника *сам*. При цьому він, як і займенник *сам*, може передавати значення *самотній* або ж мати видільне значення, характерне для часток *тільки, лише* [190, с. 29], пор.: *Андрій Маркович казав, що тільки в неділю вернеться, та я вже не думав сьогодні й навідуватись сюди: **одному** якось, прости господи, аж сумно серед цієї пустині* (С. Васильченко); *Сьогодні ваш день щастя. Отже, хіба од нього дрижите, бо, як кажуть, дрижати треба лиш од **одного** щастя* (О. Кобилянська); *На пероні залишились **одні** поранені й перелякані музиканти* (О. Корнійчук).

Складена форма *один-однісінький*, як і *сам-самісінький*, *один* *одним*, *один* *одинцем*, посилює експресивність висловлення, напр.: *Ніколи Ані пограється з дітьми, Ані побігає; самий, **Один-однісінький**, бувало, Сидить собі у бур'яні Та клепку теше* (Т. Шевченко); *Затих пташиний гамір, ранками замерзає вже вода біля берегів, а крижень усе плаває **сам-самісінький** на озері в комишах, і дико й химерно звучить його одинокий покрик* (О. Довженко); *Може, в окопах уже ні душі, може, Маковей залишився вже **один одинцем** на всю дамбу? За кулеметом, на самім краю*

урвища, лежав **один-однісінький** солдат у мадьярському жовтому обмундируванні, але босий (О. Гончар).

На думку І.В. Дудко, прономіналізований числівник *один* разом з іменником чи займенником та прийменником з (*зі, із*) утворює словосполучення *один із (з)*, між компонентами якого встановлюються елективні відношення (при цьому значення неозначеного займенника у слова *один* повністю зберігається [63, с. 122], напр.: *І нарешті **один із них** (вершників) на змиленому коні зупинився на околиці села Гусинці (М. Слабошпицький); Та чи почуватиметься дитя комфортно у розмаїтому споживацькому світі, коли не є “**одним із натовпу**” (Х, 16.12.05).*

Прономіналізація спостерігається і в таких сполученнях, як *один чорт* у значенні *те саме*. Напр.: *І так він усе: грошей, правда, мало бере, а як полічить, то воно виходить **один чорт**; тільки якось здається східніше нашому брату дати йому то сим, то тим, а готових грошей жалі (І. Карпенко-Карий); Та хоч яка б вона була – все **один чорт!** Вишневецький не козак, скажеш? Байда? Старий? Не козак він! Козак! (З. Тулуб).* Словосполука *що за один* є еквівалентом займенникового словосполучення *хто такий* [СУМ, V, с. 628]. Напр.: – **Що ти за один?** – питаю закостенілого товариша (І. Франко); *Хто б то міг бути? **Що за один?*** (І. Багрянний).

Фразеологічне сполучення *один одного* (*один за одним, один з одним, один про одного, один проти одного*) в морфології наближається до розряду займенникових слів [215, с. 46]. В усталених сполученнях *один одного, один другого* прономіналізоване слово *один* набуває значення вказівного займенника *той*, а самі сполучення синонімічні займенниковим фразеологізмам *той того, той тому* [190, с. 29]. Словосполучення *один за одним, один з одним, один про одного, один проти одного, один на один*, трансформуючись у займенникову конструкцію, переважно зберігають прийменник, пор.: – *за собою, між собою, про себе, проти себе, сам на сам*, напр.: *Так піду я в поля неозорі Із піснями **один на один*** (А. Малишко); *Під*

час роботи над переказом або при його остаточній перевірці в сумнівних випадках учням не слід консультиуватись **один з одним**, бо це призводить до небажаних наслідків: знижується почуття відповідальності, підказки спричиняють появу нових помилок там, де все було правильно (Перекази); Кінці трохи заходять **один за одного**, один із них дещо загострений (УП, 17.09.11).

Прономіналізуються лексеми, що належать до ряду *один... другий... третій... тощо* (*одні... другі... треті... тощо*). Нанижуючись у контексті одна на одну, вони набувають значення повторюваних займенників *той, деякий, інший* [59, с. 16 – 17; 63, с. 123; 150, с. 47; 190, с. 30]: Числівник *другий* може вживатися в значенні означального займенника *не такий, інший, якийсь інший*, напр.: *Один біжить, другий лежить, третій кланяється* (Укр. казки); *Дома такий тихий, не гуляє, мало й говорить, а вийде в степ – другий чоловік* (Марко Вовчок); *Настали часи інші, завелась порядки други в Чіпчиній хаті* (Панас Мирний); *Дурний Микита дивився на мене, аж поки ми з мамою не повернули на другу вулицю* (І. Багмут).

Прономіналізація прикметників

З-поміж прономіналізованих слів як найчисленніша група вирізняються слова прикметникового походження. Їх репрезентують прикметники *відомий, власний, окремий, останній, певний, перший-ліпший, повний, різний, різноманітний, цілий*. В.М. Ожоган зазначає, що прономіналізовані ад'єктиви *цілий, різний, окремий, повний* вживаються в усіх жанрах літературної мови і в розмовному мовленні, а *певний, останній* переважно в науковому та публіцистичному стилях [150, с. 44].

Прикметники уподібнюються до займенників певного розряду. Зокрема, прикметник *власний*, прономіналізуючись, набуває значення *свій* (*мій, твій, наш, ваш, їхній*) і вказує на належність кому-небудь / чому-небудь за правом власності. Напр.: *Се річ не власна, се громадська справа* (Леся Українка); *Вони писали одне одному листи, дехто вів власний*

щоденник, молоді вразливі та сентиментальні дівчата обов'язково мали так звані “відверті щоденники” (“откровенники”), з якими вони ділилися найпотаємнішими переживаннями, думками і мріями (І. Роздобудько); *На мою думку, поезія – це імпульсивна реакція **власної** душі на різні подразники: приватні, суспільні, соціальні* (ЖУ, 2005. – № 8 – 9.). Значення присвійного або означального займенника передає також низка фразеологізованих сполучень, зокрема *писати власною рукою, чути на власні вуха, бачити на власні очі, власною персоною* та ін., напр.: *Мар'яна **на власні вуха** чула, як Остап запевняв бригадира: ні одна зернина не впаде в мене!* (К. Гордієнко); *З'явився на порозі **власною персоною** Костя Степашко, як завжди, підтягнутий, сухолиций, в доброму гуморі* (О. Гончар); ***На власні очі** бачив, своїми вухами чув, не позакладало ж мені!* (М. Стельмах); *Якби можна було весь обман... усю підлість... по всьому світу позбирати, то я **власними руками** визбирала б і спалила б на великому вогні* (Є. Гуцало); *А той перший зліва – не хто інший, як мій батько **власною персоною*** (СВ, 18.10.13); *Любить Іван Іванович до всього **власним розумом** дійти, руки своєї докласти* (ВК, 02.12.71).

Прикметник *цілий* може вживатися зі значенням означального займенника *весь*, увесь указуючи на цілісність предмета, об'єкта, напр.: *Як ось Латин сказав послам: – Скажіте вашому Енею, Латин із **цілою** сім'єю, Крий боже, як всі раді вам* (І. Котляревський); *– Взяли вони квартиру горілки, посідали за столом, випили по чарці, а потім Денис витяг з кишені **цілий** шматок сала та кільце ковбаси* (І. Нечуй-Левицький). Часто лексема *цілий* функціонує з опорними іменниками на позначення часових і просторових понять, напр.: *Мати радила Романові шукати молодої смирної удови. Але в **цілих** Терешках не знайшлося такої удови* (І. Нечуй-Левицький); ***Цілу** осінь переносив я на пристані мішки, сіль, рибу* (М. Кропивницький); *Він же так любить їх, бо сама бачила, як **цілий** день носив у петельці дві квіточки* (С. Васильченко); *Три вершники виїхали на шлях, мати лишилася сама біля плуга, сама-самісінька на **цілому** світі* (Д. Бедзик).

Зі значенням всеосяжності вживається і транспозит *повний*: *Останньою новинкою, приємною для нас, є дозвіл цензури друкувати **повний** збірник творів Л. Глібова* (М. Коцюбинський); *Батальйонний каптенармус приніс Шевченкові **повне** солдатське обмундирування* (З. Тулуб). Поєднуючись зі словами *швидкість* та *сила*, він указує на їхній найвищий, максимальний ступінь, напр.: *Микола Гуртовий якийсь час бурить не **на повну силу*** (Д. Ткач); *Вони [танки] мчали **на повній швидкості**, розкидаючи гусеницями сніг* (Г. Тютюнник).

Мовознавці неоднотайні у кваліфікації слів *перший* та *останній* як прономіналізованих прикметників. Як зазначає В.Ф. Сич, ці слова є, вірогідніше, субстантивами, оскільки вони в аналогічних конструкціях нерідко мають свої означення, виражені займенником *цей*. А таке означення було б неможливим, якби ці слова вживалися в значенні займенників *цей*, *той*, напр.: *Полковник подавав генералові наші “дела” (акти слідства), а **цей останній** показував їх елегантному чоловікові і пояснював, вказуючи на кожного з нас по чергово* (Княжинський). Проте автор не заперечує, що прикметник *останній* може вживатися у значенні *інший*, виявляючи ознаки прономіналізації цілком виразно, напр.: *Хочеться тільки, щоб ти була здорова, дужа. **Все останнє** – я знаю – в твоїх руках* (М. Олійник) [190, с. 30]. Для В.М. Ожогана умовою функціонування транспозита *останній* зі значенням *інший* є здебільшого форма множини і вказівка на кількісне значення (усі, крім названого предмета / істоти), напр.: *І ся гадка уже запалила, уже відогнала **всі останні**, уже хорою нетерпеливістю наповнила кожний нерв* (Г. Хоткевич) [150, с. 46]. У Словнику української мови лексему *останній* подано з функцією вказування на щойно названу особу, щойно названий предмет у значенні, близькому до особових займенників *він*, *вона*, *воно*, напр.: *Попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з **останньою** їхав Септар* (М. Коцюбинський); *Я одвернувся од нього [Богдана] і дивився вслід Севові, доки **останній** зник за іншими суднами* (Ю. Яновський) [СУМ, V, с. 785].

Прикметник *перший-ліпший* [СУМ, VI, с. 338] функціонує у займенниковому значенні “кожний із великої кількості; який завгодно, будь-який”, напр.: *Михайло був баба, хоч був сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мішки, як ніщо; хоч, щоправда, до роботи був здатний, як рідко хто **перший-ліпший*** (О. Кобилянська); *Ці хлопці не вміють відрізнити королівської грамоти від **першого-ліпшого** папірця, я їм покажу, що таке наш закон* (З. Тулуб).

На думку І.В. Дудко, лексема *перший-ліпший* у значенні *будь-який* може також виявляти зневажливе забарвлення “не вартий уваги; такий, що викликає незадоволення, обурення, напр.: [Боб]: *Сер, з вами говорить американський солдат! До чортової матері, я не на те воював за демократію, щоб тепер **перший-ліпший** тиловий щур плював мені в пельку* (Я. Галан)” [63, с. 116].

З узагальнювальним значенням *усякий, будь-який* в українській мові вживається прикметник *різний*, напр.: *Петро побачив дивне видіння. Величезне полотно спускалося з неба. У ньому знаходилися **різні** тварини та птахи, яких юдеї вважали за нечистих* (ЛУ, 11.08.11); *Чиргикає очеретянка; Заходилися цвірінчати, джерготіти **різні** птахи* (Ю. Яновський); *Різні думки, **різні** сумніви й вагання ворушилися в нас* (ГУ, 11.04.13). Іноді *різний* може вживатися з емоційно-експресивним (зневажливим) забарвленням, напр.: *Вчися, Михайлику, та так учися, щоб усі знали, які то мужицькі діти. Хай не кажуть ні пани, ні підпанки, ні **різна** погань, що ми тільки бидло* (М. Стельмах). Як зазначає Й.О. Дзендзелівський, переконливим свідченням прономіналізації прикметника *різний* є те, що він може вживатися як тавтологічне підсилення до прономінативного означального компонента *всякий* [59, с. 17], напр.: *Там лакоминки **різні** їли, Бухончики пшеничні, білі, Кислиці, ягоди, коржі, І **всякі** **різні** витребеньки, – Уже либонь були п'яненькі, Понадувались, мов йоржі* (І. Котляревський); *Взимку з нудьги він робив вози, бо був тесля й штельмах, гнув обіддя, виробляв віїя, осі, лушні і **всякі** **різні** причандали до кінських так званих богуславських возів, обшитих*

лубком з позакругленим випнутим задком (І. Нечуй-Левицький). Синонімічне значення транспозита *різний* передає і лексема *різноманітний*, напр.: *Ось деякі приклади знакових моделей: – географічні карти; – записи шахових партій; – різноманітні схеми (електричні, кінематичні тощо); – нотні записи мелодій...* (Теплицький).

Неозначеність з кількісним відтінком передає прономіналізоване слово *окремий* [63, с. 115, 150, с. 45], уживаючись у значенні *деякі, якісь, не всі* [СУМ, V, с. 677]. Слушним є зауваження І.В. Дудко, що така транспозиція можлива лише за умови форми множини цієї лексеми, тобто *окремі* [63, с. 115]. Напр.: *Чути уривки розмов, окремі фрази, вигуки* (С. Васильченко); *Ми знаємо ряд малюнків і офортів Шевченка, де, відтворені окремі епізоди з історії Хмельницького і Хмельниччини* (М. Рильський); *Окремі комедійні місця, розкидані по моїх картинах, завжди режисерував з величезною насолодою* (О. Довженко); *Недалеко від комори переливається місячним полум'ям обмолочений стіжок, вітрець підіймає окремі соломинки і обзивається в них, мов зітхання соплки* (М. Стельмах).

У структурі речення лексеми *певний, відомий* функціонують із неозначено-якісним значенням *деякий, не всякий, не кожний, той чи той, який-небудь* [63, с. 113], указуючи на те, що в описуваній (позначуваній) ситуації (події) за своїми якісними ознаками можуть брати участь не всі можливі об'єкти, а лише їх обмежена кількість, тобто ті, які мають для цього певні, необхідні властивості, що можуть бути прямо названі. Напр.: *Створюю новий шар і задаю йому певний колір фону тоді виділяю еліптичну область і заливаю основним кольором* (СО, 2008, – №12); *Щороку, на жаль, певна кількість з них [тварин] гине* (СВ, 21.11.13). Проніміналізовані прикметники *певний, відомий* указують на ознаку, що наявна в реальності й відома мовцеві, але не названа у відповідному комунікативному акті. Отже, для конкретної мовленнєвої ситуації ця ознака є певною мірою невизначеною [16, с. 81].

Як зазначено у Словнику української мови, прономіналізований прикметник *певний* уживається зі значенням *якийсь, точно не визначений* [СУМ, VI, С.107], напр.: *Раїса чула часом у серці певну ніжність, якість материне почуття до цього знівеченого життя* (М. Коцюбинський); *Полк мав просуватися вперед окремими загонами і дрібними групами і, можливо, діяти певний час децентралізовано* (О. Гончар).

Як зазначає І.В. Дудко, *певний*, уживаючись переважно з іменами, яким властиве ступенювання, набуває відтінку значення *деякий, незначний* [63, с. 114], напр.: *Звичайно, дядькова звістка вносила певні корективи, проте схема лишалась та сама: навіть дипломатичну роботу вважав за тимчасову, бо занадто клопітна* (А. Головка); *Легко і приємно сприймаються ілюстрації, якщо вони розташовані прямолінійно і між ними є певний вільний простір* (ЛУ, 18.08.11).

Часто прономіналізований прикметник *відомий* поєднується з неозначеним займенником *деякий, якийсь*, передаючи значення невизначеності, напр.: *У цьому розділі ми висвітлимо деякі відомі факти, що стосуються інфекцій сечовивідних шляхів* (МХ, 2001, – № 3); *А все ж помічаємо в героях повісті цілий ряд уже знайомих нам зовнішніх рис, якісь відомі рухи і жести, чуємо розмови і суперечки, з якими уже десь встигли познайомитися* (ЛУ, 12.07.12.). Таку транспозицію спостерігаємо в науковому мовленні.

У сучасній українській літературній мові функціонують невідмінювані утворення із займенниковою семантикою *і так далі, і таке інше, і таке подібне, і подібне, тощо*, на які немає єдиного погляду в мовознавців, тому словники не фіксують їхню частиномовну належність. Відомо, що такі одиниці вживаються в кінці переліку, заступають компоненти однорідного ряду та вказують на їх неповноту, можливість продовження. На думку В.М. Ожогана, саме в цьому і полягає їхня анафорична і дейктична прономінативні функції [150, с. 45].

До аналізованих транспозитів В.Ф. Сич відносить і словосполучення, що постали на ґрунті неповних складнопідрядних речень і є поєднанням слів *невідомо, не знати* та питально-відносних займенників, напр.: *Пета обіцяє мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим* (І. Франко). Окрему групу становлять прономіналізовані фразеологізми, утворені на основі неповних складнопідрядних речень унаслідок поєднання в неподільні сполучення питально-відносних займенників і слів *хочеш, попало, завгодно* [190, с. 31], напр.: *Діти завжди люблять малювати чим попало і на чому попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни – углиною* (С. Васильченко); *Відкриття є надбанням людства і може бути використане ким завгодно без дозволу автора або авторів і без виплати винагороди* (ОВУ, 21.08.09); *А стосовно штампу – нехай там що хочуть пишуть, суті не змінює* (ЖУ, 2005, – № 8). Такі перетворення співвідносні здебільшого з неозначеними займенниками. Залежно від позиції в реченні та контексту названі сполучення можуть мати значення узагальнювального слова *все*, напр.: *Весною і у червні 1933 р. він досяг найвищої відмітки, їли що попало: бур'ян, листя з липи, пухли з голоду* (Мищик).

Прономіналізація прислівників

Нові, не властиві займенникам будь-якого розряду значення, на думку В.Ф. Сич, виражають фразеологізми, що є поєднаннями слів *багато, мало, рідко* з питально-відносними займенниками. За своїм значенням вони співвідносні з неозначеними займенниками, утвореними за допомогою частки *де-*, але відрізняються від них тим, що вказують не просто на неозначені особи, предмети, якості, а на велику чи малу їх кількість [190, с. 31], напр.: *Я усе згадала собі..; згадала багато чого* (Марко Вовчок); *Вибачай мені, що я так довго не писав до тебе, бо я тут мало що й винен* (С. Руданський); *Звичайно, багато хто за цією невтомною метушиною спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось*

підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом (М. Хвильовий); *Мало кому спалося в цю ніч* (О. Гончар).

У складі лексико-граматичного класу прислівників займенникові слова кваліфікують як слова з особливою семантикою, співвідсною з обставинами чи ознаками ознак, які називають їх своєрідно – не прямо, а через вказівку.

На думку С.В. Соколової, прислівники мають неповну транспозицію, оскільки, прономіналізуючись, зазнають лише категорійних та семантичних змін, залишаючи незмінними в слові синтаксичну роль та морфологічне оформлення: *Зробили змовини, а там* (присл.: *тоді, затим, після того*) *і весілля справили* (Марко Вовчок); *Ой пішла я у яр за водою, Аж там* (займ.: вказівка на місце – *там* = у яру) *милий гуляє з другою* (Т. Шевченко); *Тут* (присл.: *у цьому місці*) *може бути Ваша реклама* (*Напис на рекламній площі*); *Вугрі йдуть на нерест до Саргасового моря. Тут* (займ.: вказівка на місце *тут* = у Саргасовому морі) *вони відкладають ікру і перегодом гинуть* (ДЗ, 2005. – № 1). У наведених прикладах слова втрачають реальне лексичне значення та набувають загального, вказівного. Синтаксична роль обставин в усіх випадках є незмінною [205, с. 139]. У розрізненні узагальнено-вказівних прислівників і відприслівникових займенників дослідниця наголошує звертати увагу на те, що прислівники вказують на узагальнений характер обставин, а до займенників звичайно зараховують тільки слова, функціонально співвідносні з класом імен [Там само, с. 142]. Прономіналізовані прислівники С.В. Соколова поділяє на: питально-відносні (*де, куди, коли, звідки, чому, як, поки, доки*), вказівні (*там, тут, сюди, туди, тоді, так, отак*), означальні (*завжди, всюди, інколи, іноді, як-небудь, якимось, доти, досі, звідси, звідти, звідусіль, звідусюди, тому, скрізь*), заперечні (*ніде, ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки, нізащо*), неозначені (*десь, де-небудь, казна-куди, колись, коли-небудь, куди, куди-небудь, чомусь, казна-звідки, казна-як, бозна-звідки, хтозна-звідки, хтозна-куди, хтозна-де*) [Там само, с. 141].

1.4. Розряди займенників у традиційному та новітньому мовознавстві

За традиційною класифікацією (відповідно до функціонально-семантичних особливостей) виділяють 9 груп (розрядів) займенників: особові, зворотний, присвійні, питальні, відносні (іноді останні дві групи об'єднують в одну), вказівні, означальні, неозначені та заперечні.

1. Особові – це займенники, які вказують на особу, якій належить висловлювання (*я*), або на осіб, до яких вона себе відносить *ми*, на одну особу або на певну кількість осіб, до яких звертаються (*ти*), (*ви*), на особу чи предмет, про яких говорять (*він*, *вона*, *воно*, *вони*). Усі особові займенники змінюються за відмінками й числами; займенник *він* змінюється і за родами.

2. Зворотний – займенник *себе*, який вказує на особу або предмет, що виконує дію, яка спрямована на неї (нього) ж. Він не має роду, числа і називного відмінка; за іншими відмінками змінюється.

3. Присвійні – це займенники, які вказують на належність предмета першій (*мій*, *наш*), другій (*твій*, *ваш*), третій (*його*, *її*, *їхній*) чи будь-якій (*свій*) особі. Присвійні займенники (крім *його*, *її*) змінюються за родами, числами та відмінками як прикметники. Займенники *його*, *її* є незмінними. Крім того, для займенників *його*, *її*, *їх* характерна омонімічність з формами родового відмінка особових займенників *він*, *воно*, *вона*, *вони*. Отже, їхня присвійність виражається синтаксичною позицією, на відміну від займенників *їхній* (*їхня*, *їхне*, *їхні*). З метою уникнути двозначності перевагу треба надавати займеннику *їхній* для вираження значення присвійності.

4. Вказівні – це займенники, що вказують на предмет (*цей*, *сей*, *той*), ознаку (*такий*), кількість (*стільки*). Займенники *той* (*отой*), *цей* (*оцей*), *такий* (*отакій*) змінюються за родами, числами та відмінками як прикметники. Займенник *стільки* змінюється лише за відмінками. Займенник *цей* уживається тоді, коли йдеться про предмет, близький у просторі або в часі, займенник *той* – коли мовиться про предмет, віддаленіший у просторі або в часі. Обидва вони мають експресивніші варіанти: *оцей* і *отой*. Іноді зі

значенням “цей” уживається архаїчний займенник *сей*. Займенник *такий* не лише вказує на конкретну ознаку, названу раніше, а й може вживатися для підсилення вираженої прикметником ознаки. Вказівний займенник *стільки* вказує на конкретну кількість чогось або ж виражає невизначено великий кількісний вияв предмета.

5. Означальні – це займенники, що вказують на узагальнену ознаку: *всякий (усякий), весь (увесь, ввесь), кожний (кожен), інший, сам, самий*. Вони змінюються за родами, числами та відмінками як прикметники. Займенник *весь* указує звичайно на цілість предмета або сукупність предметів, а займенники *всякий* і *кожний*, навпаки, виділяють окремі предмети в певній сукупності. Займенник *інший* вказує на відмінність предмета від предметів, що перебувають в одній із ним сукупності. Отже, спільна роль цих означальних займенників – це позначення відношень між одиничністю й сукупністю. Основний зміст займенника *сам, самий, саме, самі* (з наголосом на другому складі) – виділення самостійної ролі певного предмета. Займенник *самий* (із постійним наголосом на першому складі) вказує на тотожність предметів, ознак (той *самий*), на просторову або часову межу (до *самого* ранку).

6. Питальні – це займенники, які собі виражають запитання про особу (*хто?*), предмет (*що?*), ознаку (*який? чий? котрий?*), кількість (*скільки?*). Займенники *хто, що, скільки* змінюються за відмінками, *який, чий, котрий* – за родами, числами та відмінками як прикметники.

7. Відносні – це займенники, що виконують роль сполучних слів, приєднуючи підрядну частину до головної: *хто, що, який, чий, котрий, скільки*.

8. Неозначеними називають займенники, що вказують на неозначену (невідому) особу, предмет, ознаку, кількість: *дехто, децо, абиякий, хто-небудь, що-небудь, якийсь, чийсь, будь-чий, який-будь* і под. Вони утворюються від питальних додаванням пре- та постпозитивних формантів *казна-, хтозна-, будь-, аби-, де-, -небудь, -сь, -будь*.

Неозначені займенники мають ті самі морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені.

9. Заперечні – це займенники, що вказують на відсутність особи, предмета, ознак, кількості: *ніхто, ніщо, ніякий нічий, ніскільки, жодний (жоден)*. Вони мають ті ж морфологічні ознаки, що й питальні займенники, від яких вони утворені за допомогою частки *ні*.

У новітніх дослідженнях запропоновано інші критерії групування займенникових слів. Зокрема, В.М. Ожоган пропонує об'єднати займенники в три групи: дейктичну, анафоричну і квантитативну (кванторну) (див. Табл. 1.). Підставою такого групування слугували однойменні функції займенникових слів [150]. Суть дейктичної функції полягає у вказівці на умови мовленнєвого акту, співвіднесення того, про що ідеться, з умовами мовленнєвого акту і його учасниками (*я* – “мовець”, *ти* – “слухач”, *ваш* – “що належить вам, слухачам”), *цей* – “який перебуває найближче, поруч з місцем мовленнєвого акту”, *той* – “який перебуває подалі від місця мовленнєвого акту” та ін.). Анафорична функція – це співвіднесення елементів певного висловлення з іншими частинами тексту, відсилання до сказаного раніше (*такий* – “подібний до того, про який уже йшлося”, *інший* – “не такий, про який йшлося” тощо). Кванторна функція – вказівка на тип предметної віднесеності імені, тобто співвіднесення імені з різними класами предметів та їхніх ознак (*хто?, який?, скільки?* – з тим класом предметів або ознак, про які мовець хотів би отримати інформацію від слухача, співрозмовника, *хтось, що-небудь, абичий, будь-який* – з класом невідомих, невизначених для мовця або слухача предметів або ознак предметів, *усе, усякий* – з класом універсальних, загальних ознак, *ніхто, ніскільки, ніякий* – з класом предметів або ознак, які не охоплюють даний предмет або ознаку) [187, с. 87 – 88]. Дейктичні займенники об'єднують такі семантичні розряди, як: особові (*я, ти, ми, ви, мій, твій, наш, ваш, по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-наськи*), власне-вказівні (*(о)той, (о)цей, (о)такий, (о)тут, (о)там, (о)туди, (о)сюди, звідти, звідтіля, звідси, (о)тоді, (о)тепер,*

зараз, відтоді, відтепер, доти, досі, тому, так, отак, стільки, скільки, стільки); анафоричні охоплюють особово-предметні (він, вона, воно, вони, його, їх, їхній, по-його, по-її, по-їхньому), вказівні ((о)той, (о)цей, (о)такий, (о)тут, (о)там, (о)туди, (о)сюди, звідти, звідтіля, звідси, о)тоді, (о)тепер, зараз, відтоді, відтепер, доти, досі, дотепер, так, отак, стільки, скільки, стільки), зворотні (себе, свій, по-своєму), відносні (хто, що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, поки, допоки, чому, навіщо, нащо, як, стільки, настільки, скільки); квантитативні – неозначені (хтось, хтозна-хто, казна-хто, щось, хтозна-що, казна-що, якийсь, котрийсь, хтозна-який, хтозна-котрий, казна-який, казна-котрий, чийсь, хтозна-чий, казна-чий, десь, десь-не-десь, хтозна-де, казна-де, кудись, звідкись, хтозна-куди, казна-куди, казна-звідки, колись, хтозна-коли, казна-коли, чомусь, хтозна-чому, казна-чому, якимось, хтозна-як, казна-як, скількись, хтозна-скільки, казна-скільки), інтродуктивні (дехто, дещо, деякий, декотрий, дечий, де-не-де, декуди, подекуди, деколи, коли-не-коли, іноді, інколи), екзистенційні (хто-небудь, будь-хто, хто-будь, абихто, що-небудь, будь-що, що-будь, абияк, який-небудь, котри-небудь, будь-який(котрий), який (котрий)-будь, абиякий, абикотрий, чий-небудь, будь-чий, чий-будь, абичий, де-небудь, будь-де, де-будь, абиде, куди-небудь, звідки-небудь, будь-куди, будь-звідки, куди-будь, звідки-будь, абикуди, абизвідки, коли-небудь, будь-коли, коли-будь, абиколи, доки-небудь, доти-небудь, як-небудь, будь-як, як-будь, абияк, (на)скільки-небудь, скільки-будь), універсальні ((у)весь, всякий, кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий, всюди, скрізь, звідусіль, звідусюди, завжди, всяк(о), інакше, по-всякому, по-іншому), заперечні (ніхто, ніщо, ніякий, нікотрий, жодний (жоден), нічий, ніде, нікуди, нізвідки, нізвідкіля, ніколи, нівідколи, ніяк, ніскільки, ніскільки), питальні (хто, що, який, котрий, чий, де, куди, звідки, коли, відколи, доки, поки, чому, навіщо, нащо, як, (на)скільки, скільки).

Деякі граматисти означальні займенники іменують як універсальні [150] або виділяють серед них ототожнювальні (той самий, той же, стільки

ж, там само, там же) та узагальнювальні, розрізняючи в складі останніх стверджувально-узагальнювальні (*весь (увесь), кожний (кожен), усякий, всюди, завжди*) та заперечно-узагальнювальні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, ніде, ніколи*) [42].

За іншою класифікацією, займенники розподіляються за тими мовними “смыслами”, які вони позначають [240, с. 8 – 10]: 1) вихідні (вершинні) займенники, що співвідносяться з глобальними поняттями буття (*хто, що, чий, який, коли, де, скільки, чому* та ін.); 2) займенники, які належать до сегментів вихідних займенників і позначають: а) означеність (реальність, існування): *я, ти, він, ми, ви, вони, сам, себе, мій, твій, той, такий, тут, там, тоді, звідти, звідси, стільки, цей, кожний, так* тощо; б) неозначеність, невпевненість у наявності, існуванні, гіпотетичність: *хтось, щось, дехто, децо, який-небудь, чий-небудь, коли-небудь, десь, кудись, скільки-небудь, котрий-небудь, чомусь* та ін.; в) непередставленість – неіснування, відсутність, заперечення існування або незнання: *ніхто, ніщо, нічий, ніякий, ніколи, ніде, ніскільки, ніяк* та ін.; 3) займенники, що позначають усеохоплюваність, усезагальність (*усякий (всякий), увесь (весь), по-всякому* тощо); 4) займенники, що позначають одиничність, винятковість (*самий*); 5) займенники, які позначають лише зв’язок компонентів тексту (*такий, який*).

Висновки до Розділу 1

Займенники були і є об'єктом досліджень у зв'язку з вивченням їхньої особливої природи та місця в граматичній структурі сучасної української мови, складу, класифікації, історії, стилістичної ролі в мовленні, явища прономіналізації, їхніх словотвірних, семантико-граматичних та функціональних особливостей, текстових функцій.

Трактування займенників (займенникових слів, прономінативів) як окремого класу слів стало традиційним, збереглося й досі, досить поширене в багатьох загальнотеоретичних працях. Підставою для виокремлення займенників як самостійної частини мови слугувала їхня загальнокатегорійна ознака – дейктична функція. Проте на основі диференційованої частиномовної семантики, формальної подібності до самостійних частин мови і з урахуванням додаткової семантичної ознаки – вказівної функції займенник не виділяють як окремий лексико-граматичний клас слів, а лише як окремий підклас у складі відповідних частин мови, розрізняючи займенникові іменники (*я, ти, він*), займенникові прикметники (*мій, твій*), займенникові числівники (*кілька, стільки*), займенникові прислівники (*там, туди, тоді*). Такий погляд набув особливої популярності у новітніх граматичних студіях.

На відміну від інших самостійних частин мови займенник становить замкнену групу із досить невеликим словниковим фондом, що має давнє походження та поповнився відносно новими одиницями внаслідок афіксації та словоскладання. Поповнення складу займенникових слів відбувається також за допомогою транспозиції – прономіналізації, суть якої полягає у функціональному уподібненні одиниць інших лексико-граматичних класів до займенників. Так, займенникова система української мови поповнюється деякими іменниками, числівниками, прикметниками, прислівниками.

За традиційною класифікацією (відповідно до функціонально-семантичних особливостей) виділяють 9 груп (розрядів) займенників:

особові, зворотний, присвійні, питальні, відносні (іноді останні дві групи об'єднують в одну), вказівні, означальні, неозначені та заперечні.

У новітніх дослідженнях запропоновано інші критерії групування займенникових слів. Зокрема, займенники об'єднують в три групи: дейктичну, анафоричну і квантитативну (кванторну), у межах яких виділяють відповідні значеннєві розряди, що в різних граматиках мають різні термінологічні найменування. Підставою для такого групування слугували однойменні функції займенникових слів. За іншою класифікацією, займенники розподіляються за тими мовними «сміслами», які вони позначають.

РОЗДІЛ 2

ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКІВ У СТРУКТУРІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

2.1. Словосполучення як синтаксична одиниця

Словосполучення вважають мінімальними синтаксичними одиницями, що є виразниками складних найменувань. Вони входять до синтаксично-комунікативної системи мови тільки в будові речення як його безпосередні складники. Словосполучення відрізняються граматичними значеннями, семантичними відношеннями та функціями від сполучень слів, що є основними структурними елементами речення. Словосполученню не властиві синтаксичні категорії речення – предикативність, інтонаційна завершеність, модальність. Від речення словосполучення відрізняється й тим, що воно не є одиницею спілкування (само по собі не передає ніякої інформації), не має інтонації, властивої реченню, слугує лише будівельним матеріалом для речення. З реченням словосполучення споріднює те, що обидві ці одиниці складаються із слів, крім того, на основі словосполучень будуються речення [218, с. 51 – 53].

Науковці виділяють такі специфічні риси словосполучення:

1. Має таку формальну і семантичну організацію, яка визначається видом підрядного зв'язку;
2. Виражає мовне значення, яке дорівнює відношенню між компонентами при підрядному зв'язку;
3. Може змінюватися відповідно до видозмін стрижневого (опорного) слова;
4. Має свої правила поширення і створення складніших конструкцій;
5. Має свої правила функціонування;
6. Має свої системні співвідношення із словосполученнями іншої будови [179, с. 80].

Значну роль у розробленні теорії словосполучення відіграв О.О. Шахматов. Поняття словосполучення – це “таке поєднання слів, яке утворює граматичну єдність, що виявляє залежність одних слів від інших” [239, с. 274]. П.Ф. Фортунатов вважав словосполучення основною синтаксичною одиницею, яка може бути частиною речення чи цілим реченням. “Словосполученням у мові, – писав П.Ф. Фортунатов, – я називаю те ціле за значенням, яке утворюється сполученням одного повного слова (не частки) з іншим повним словом, чи буде це вираженням цілого психологічного судження, чи вираженням його частини” [235, с. 451]. У зв’язку з цим словосполучення він поділяв на два типи – закінчені, тобто речення, і незакінчені.

Погляди П.Ф. Фортунатова на словосполучення поділяв також і О.М. Пешковський, тільки він не відмовлявся від поняття про речення і дав своє пояснення ще ширше, ніж П.Ф.Фортунатов. “Словосполученням, – зазначав він, – є двоє слів або низка слів, об’єднаних у мові і в думці” [162, с. 35].

В українському мовознавстві за характером синтаксичного зв’язку прийнято виділяти два типи словосполучень – підрядні і сурядні [129]. Та не всі мовознавці поділять такий погляд. Деякі мовознавці вважають, що словосполученнями є лише такі поєднання слів, які пов’язуються підрядним прислівним синтаксичним зв’язком [246; с. 66]. Г.М. Удовиченко витлумачує словосполучення як такі семантико-синтаксичні єдності, що утворені за нормами і правилами мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексичночленній формі, назву предмета, поняття чи уявлення. Поширення будь-якого повнозначного слова іншим повнозначним словом є не чим іншим, як словосполученням [Там само, с. 12].

Т.О. Туліна інакше витлумачує поняття словосполучення: “Словосполучення вважають то основною синтаксичною одиницею, то однією із синтаксичних одиниць, то допоміжною синтаксичною одиницею, навіть не одиницею, а проміжним утворенням, об’єднанням фразеосполучень

і синтаксем” [233, с. 3]. Що стосується словосполучення, то воно, виступаючи синтаксично непередикативним утворенням, семантично тісно пов’язане з предикативними структурами, реалізує їх повністю (спляча дитина) або частково (вручення призу) [Там само, с. 17].

Принципово відмінним є витлумачення словосполучення, яке запропонував І.Р. Вихованець. Він визначив словосполучення як підпорядковану реченню синтаксичну одиницю, що вичленовується з речення. Ієрархія між реченням як основною синтаксичною одиницею і словосполученням виявляється в тому, що словосполучення формується в реченні в ролі його складника, а тому типові для словосполучення вторинні підрядний і сурядний зв’язки характеризують на другому рівні членування також речення, відбиваючи поширення опорних членів речення [35, с. 52]. І.Р. Вихованець поставив словосполучення на найпериферійніше місце і кваліфікував його як вторинну синтаксичну одиницю, виникнення й функціонування якої пов’язував тільки з ускладненням речення [Там само, с. 19].

З-поміж підходів до визначення синтаксичних зв’язків у сучасному українському мовознавстві утверджується погляд, згідно з яким виділяють підрядні і сурядні словосполучення. Поєднання двох чи більше повнозначних слів на основі підрядного зв’язку означає, що одне із цих слів підпорядковувальне (головне, стрижневе, опорне, ведуче), друге – підпорядковане (залежне), напр.: *їхній будинок, хтось із знайомих, наша країна, весь край, щось невідоме, інакше кажучи, зробити по-своєму*. М.В. Мірченко підрядний зв’язок виділяє як категорію підрядності і дає пояснення, що це формально-синтаксична реченнева категорія, яка позначає залежність одного компонента речення від іншого і функціонує у простому та складному реченнях і словосполученні [131, с. 20]. Виділяють три форми (способи) підрядного зв’язку: узгодження, керування та прилягання [139, с. 181 – 189].

“На противагу підрядним, – відзначає І.Р. Вихованець, – сурядні словосполучення характеризуються синтаксичною рівноправністю компонентів, відкритістю структури і можливістю поєднання сурядним зв’язком будь-яких частин мови” [35, с. 57]. У сурядних словосполученнях однофункціональні компоненти поєднуються сурядним зв’язком за допомогою єднальних, зіставно-протиставних, розділових та градаційних сполучників, а також безсполучниково, лише за допомогою інтонації.

Між компонентами словосполучення, зокрема із займенниковим словом, наявні певні семантико-синтаксичні відношення, які є специфічними в сурядних і підрядних словосполученнях.

2.2. Основні типи семантико-синтаксичних відношень у сурядних словосполученнях із займенниковими словами

У сурядному словосполученні компоненти синтаксично рівноправні, незалежні один від одного. Такі словосполучення, як правило, виражають не одне, а низку понять, кількість яких визначається кількістю об’єднаних синтаксично однотипних одиниць.

У сурядних словосполученнях, де займенники різних значенневих розрядів поєднуються між собою за допомогою сполучників сурядності і безсполучниково, реалізуються чотири типи семантико-синтаксичних відношень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові та градаційні. Ці відношення ґрунтуються на семантико-синтаксичних відношеннях складносурядного речення, є похідними від них. Компонентами таких словосполучень виступають займенникові слова усіх семантичних розрядів (див. Табл. 2.), виконуючи в реченні роль однорідних членів.

Єднальні відношення виражають насамперед саму ідею зв’язку між компонентами, одночасність або послідовність перелічуваних понять. Члени такого словосполучення витлумачують як “абсолютно однорідні в якомусь певному плані – як частини єдиного складнішого об’єкта, як суміжні учасники єдиної ситуації, а також послідовних у часі етапів якогось процесу,

як ознаки, дії чи стану єдиного об'єкта, як однотипні обставини єдиної дії чи єдиного стану” [218, с. 104]. Ці відношення реалізуються за допомогою сполучників *і (й), та* (у значенні *і*), *і ... і, ні ... ні, ані ... ані*, пор.: *Ані я , ані ти не змінимо сього!* (О. Кобилянська); *Родим до часу ховався в темряві, він завжди так робив, щоб ошелешити прихідця, вивірити, хто він і що, бажаний чи незваний, простий мандрівник чи забіяка* (П. Загребельний); *Бо степовий наш селекціонер у праці себе знайшов, а Мина у власнім злидарстві вбачає для себе найвищу заслугу, скрізь і всюди виставляє злидні свої напоказ: осі, вони, мої латки, я їх ношу, як герб, а де ваші латки?* (О. Гончар); *І в Вас, і в нас Хай буде гаразд!* (В. Лагода); *Ви не знаєте ні мене, ні себе, ні взагалі нічого* (За перекл. Д. Павличко); *Не забудемо нікого і нічого* (Л. Костенко); *Суворість, щоправда, була награна, оскільки бойова подруга дядечка Гіві і його стоматологічна соратниця знала, що в цю секунди ніщо і ніхто не зможе стримати його* (УК, 20.08.02); *Студенти звернулися до Росії: “На Донбасі гинуть ваші та наші солдати!”* (Д, 29.01.15); *Я, ти, він, вона – разом – рідна сторона...* (СВ, 19.02.15); *У розділі “Він та Вона” ви знайдете багато корисних матеріалів про кохання та секс, про вірність та зраду* (ГУ, 22.11.14).

Зіставно-протиставні відношення виражають об'єднання двох контрастних, несумісних, протилежних понять за допомогою сполучників *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*) та *ін.*, пор.: *Садок не твій, а батьківський, – сказала Мотря* (І. Нечуй-Левицький); *Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт...* (М. Коцюбинський); *– Не твій отрок, а київський я* (П. Загребельний); *Кому-кому, а собі вже підстелив би...* (Є. Гуцало); *Тільки тепер налийте мені вина, а собі – що хочете...* (Ю. Дольд-Михайлик); *– От що! – нарешті дійшло до Грунтенка. – Ти знайшов мій скарб... – Не твій, отамане, а мій. Буде справедливо, коли я позбавлю тебе нагробованого* (Р. Самбук); *Не хто, а що може зупинити цю страшну війну* (УМ, 03.10.01).

Розділові відношення виражають семантику роздільності, чергування, взаємовиключення понять. Члени таких словосполучень означають

співвідносні предмети чи явища, однаковою мірою можливі в певній ситуації. Ці відношення реалізуються за допомогою сполучників *або, чи, або...або, чи...чи, не то...не то, чи то...чи то, то...то* та ін., пор.: *Вони порпалися нишком у тих руїнах, немов щури, то тут, то там* (І. Багрянний); *А смерть вихоплює то тут, то там свої жертви й виставляє імена їхні в чорні рамці газет* (В. Винниченко); *Проте опівночі то там, то сям лунали п'яні теревені й пісні* (І. Білик); *Наречений він їй чи хто, а тільки щосуботи можна бачити його мотоцикл під муrom біля прохідної* (О. Гончар); – *То вашим, то нашим! Переїжджа сваха!* (В. Нестайко); *Ти мені друг чи хто?* (Л. Денисенко).

Градаційні відношення поєднують семантико-синтаксичні ознаки єднальних і зіставно-протиставних. Перший компонент словосполучення (із запереченням) інтерпретується як менш важливий, тоді як другий виділяється за ознакою більшої значенневої ваги. Такі відношення оформлюються за допомогою градаційних сполучників *не тільки ... а (але) й, не лише ... а (але) й, як ... так, не стільки ... скільки*, пор. – *Війна зашкодила не тільки мені, – нагадав Отава, – а цілому народові моєму; Але був чоловіком, небезпека ставала невідвратною не тільки для когось, а й для нього* (П. Загребельний); *У неї тепер такі інтонації, особливо ж дістається українським мужчинам. Вже навіть не лише депутатам, а всім підряд* (Л. Костенко); *Тут усі п'яні, не лише я* (Ю. Андрухович); *Не так мене це турбує, як тебе* (ГУ, 22.11.2014);

2.3. Основні типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях із займенниковими словами

У підрядних словосполученнях із займенниковими словами різних значенневих розрядів реалізуються три типи семантико-синтаксичних відношень: атрибутивні (означальні), субстанціальні (об'єктні та суб'єктні) й адвербіальні (обставинні). Кожний з наведених типів семантико-синтаксичних відношень може конкретизуватися відповідно до лексико-

граматичного наповнення стрижневого і залежного компонентів словосполучення (див. Табл. 3.).

У словосполученнях з атрибутивними відношеннями залежний компонент пов'язується з опорним словом як формальний виразник атрибута з субстантивним виразником його носія (*наш університет, щось від містики*).

Найпоширенішими серед атрибутивних словосполучень із займенниковими словами є такі, головне слово яких виражене іменником або займенниковим іменником (субстантивним займенником), а залежне відповідно – різними частинами мови і відповідає на запитання який?, чий?, котрий?, скільки?. Це насамперед іменниково-займенникові словосполучення з узгоджуваними займенниками прикметникового типу питально-відносного, означального, неозначеного, присвійного, заперечного і вказівного семантичних розрядів, пор.: *мій будинок, свій час, який день, котра година, усяка людина, весь вечір, кожний випадок, інший знак, абиякий вчинок, який-небудь одяг, чийсь портфель, деякі зауваження, жодне правило, нічий абонемент, те свято, такі умови, котрийсь раз*. Напр.: *До чого торкнешся словом – всюди з'являється краса, мій степ від неї розквітає; То ніби інший світ, світ відваги й битви щоденної* (О. Гончар); *А другі – на хребтах своїх довгастих несуть такий тягар своєї слави, аж закипає від образи кров в собачім серці: ось воно, мовляв, мистецтво для безрогих* (В. Стус); *Таким чином, у наступному зі своїх тогорічних листів Карл-Йозеф Цумбруннен мав деякі підстави написати: “Уся світова таємничість полягає в нашому небажанні приймати речі такими, які вони є”* (Ю. Андрухович).

Сюди належать також інші різновиди словосполучень, членами яких є узгоджувані слова іменних частин мови, зокрема займенниково-прикметникові (*щось цікаве*), займенниково-займенникові (*ми всі*), займенниково-числівникові (*нас двох*), числівниково-займенникові (*три оці*), займенниково-іменникові (*ми представники*). Напр.: *Тому кожен може знайти для себе щось цікаве в цій галереї* (ОУ, 2011. – № 5); *Ми всі діти*

твої, Україно! (ПСВ, 06.06.13); *Затриманих російських військових багато, а говорять лише про нас двох* (ПСВ, 18.12.14); *І все ж ніколи не забудеш, Кого любив у своєму житті. І три оці чарівні слова* (СО, 2012. – №6); *Ми представники влади, керівники служб, відділів, соціальні працівники являємося зв'язком між Президентом і тими людьми, на яких працюємо* (Х, 17.02.05). Крім того, до атрибутивних словосполучень належать такі, головне слово яких вимагає залежного, що відповідає на одне із синтаксичних питань атрибута, і керує його відмінковою формою. Це іменниково-займенникові (*зошит його, завдання їх, вірш про неї*), займенниково-іменникові (*хтось у пальто, щось від астрології*) словосполучення, а також “з такими керованими членами, які могли б узгоджуватися” [218, с. 71], наприклад іменниково-займенникові (*думка всіх, справа кожного*). Напр.: *Зважаючи на останні події та регулярні перепалки пана Добкіна із свободівкою Іриною Фаріон, можна припустити, що вірш про неї* (УП, 01.02.14); *Але се сказав хтось у гніві, не бери собі того до серця!* (О. Кобилянська); *Звичайно, це справа кожного, до якої політичної сили належати, які ідеї сповідувати і як діяти за тих чи інших обставин* (ОВУ, 21.08.09).

Фіксуються також атрибутивні словосполучення із залежним словом – займенниковим прислівником, що поєднується з головним – іменником (субстантивованим словом) – синтаксичним зв'язком прилягання. Пор.: *керування по-нашому, говоріння по-своєму, розмова по-наськи*. Напр.: *Деякі вчені в цьому твердженні Потебні вбачали “суб’єктивно-ідеалістичне розуміння слова”, перебільшення розуміння по-своєму* (СО, 2012. – № 6).

Окреме місце посідають атрибутивні словосполучення, у яких узгоджуване залежне слово (займенниковий прикметник) приєднується до головного слова (звичайного прикметника, дієприкметника або займенникового прикметника), пор.: *розумний такий, червоний якийсь, заплутаний такий, побитий увесь, такий якийсь*. Напр.: *Веселий такий цей Сіробаба, з усіма жартує, і вона рада, що Петро із ним дружить* (Марко Вовчок); *Увесь спітнілий і мовби розгублений; Інгігерда, яку князь*

став називати по-своєму – Іриною, непевно якось усміхаючись, стягла йому один тімовий чобіт, **обшитий увесь** перлами, потім стягла й другий і відкинула його далеко, а ще далі – гаранника (П. Загребельний); Мова його вразила жалоцями Грицька й Христю, та й з себе він був **такий якийсь**, що, хоч-не-хоч, пожалієш (Панас Мирний).

Серед субстанціальних відношень розрізняють об'єктні та суб'єктні.

При об'єктних відношеннях залежний член приєднується до опорного слова як формальний виразник об'єкта дії, стану чи іншого підпорядковувального явища до виразника самого підпорядковувального явища (**дехто з учнів, відомий усім**). Найпоширенішими є об'єктні словосполучення, у яких роль головного слова виконує дієслово, що допускає при собі залежне слово, яке відповідає на запитання непрямих відмінків, а роль залежного – слово однієї з іменних частин мови у непрямому відмінку без прийменника і з прийменником. Зокрема, це дієслівно-займенникові словосполучення (з особовими, зворотним, питально-відносними, заперечними, неозначеними та субстантивованими означальними, присвійними, вказівними займенниками): *читати щось, писати йому, переказувати комусь, бачити кого-небудь, малювати щось, заборонити усім, не карати жодного, поважати себе, надихнути наших*. Напр.: *Ось вузлуваті пальці беруть золотаве стебло, обережно згинають, роблять колінце, щось вимудровують* (О. Гончар); *Сподівався зустріти бодай себе отут, де струменіє фонтан, лямований штучним мармуром* (В. Стус); *То вже інша мова, що сама війна – найжахливіша помилка людства, але не тут і не тепер доводити комусь цю істину; Можеш сказати пресвітеру, можеш іти до митрополита, до князя – не боюся нікого* (П. Загребельний).

Близькими до них є об'єктні словосполучення, у яких залежний іменний член (зокрема, займенник), що відповідає на питання непрямих відмінків, приєднується до дієприкметника, прикметника, віддієслівного чи невіддієслівного іменника, займенника, числівника або прислівника. Це

прикметниково-займенникові, іменниково-займенникові, займенниково-іменникові, займенниково-займенникові, прислівниково-займенникові об'єктні словосполучення. Пор.: *надісланий йому, поширений серед нас, зроблений з нами, відомий їм, кращий від інших, допомога нам, купа всього, море казна-чого, дехто з присутніх, один з ваших, дехто з них, багато всіх*. Напр.: *Хтось з них ще довго дивиться мені у слід і не скоро замикає двері* (В. Винниченко); *А дехто з присутніх подумав: щоб зручніше було дертися до вершин влади* (П. Загребельний); *Кожний варіант має певні переваги й недоліки, а внаслідок складних обставин не зовсім ясно, який з усіх можливих (і чому саме він) кращий за інші* (Теплицький); *Робота, треба сказати, не з простих, бо тут була купа всього різного за розмірами та об'ємом* (ЛУ, 11.08.11).

Суб'єктні відношення зумовлені лексико-граматичною природою головного слова; залежна форма позначає суб'єкт дії, діяча, пор.: *він знищив – знищений ним, вони побудували – побудований ними*.

Адвербіальні (обставинні) відношення реалізуються у словосполученнях, у яких залежне слово приєднується до опорного як виразник обставинної або якісної чи кількісної характеристики дії, стану чи ознаки до виразника самої дії, стану чи ознаки [218, с. 70 – 75]. Це часові, просторові, цільові, причинові та інші відношення, напр.: *прийти сюди, приїхати тоді, жити тут, працювати тепер, статися тому*. Серед типових різновидів адвербіальних словосполучень вирізняють такі, головним словом яких є дієслово (дієприкметник, дієприслівник) або прикметник, а залежне слово відповідає на одне з обставинних питань (де?, куди?, коли?, чому?, як?, наскільки? тощо), виражене прислівником (зокрема займенниковим) і приєднується до головного синтаксичним зв'язком прилягання. Пор.: *їхати туди, вертатися звідтіля, знаходиться там, зізнаватися тепер, читати дотепер, запитувати колись, переїжджати кудись, здивований казна-чому, розуміти по-своєму*. Напр.: *Буду од цього часу жити тут з тобою в добрі і в щасті, а сестрам дамо десь на якийсь*

час он ті кімнатки скраю (І. Нечуй-Левицький); Звідкись наче вродився тут цей сундучок, господареві залишалось **тепер** одне: нахилитись і взяти; Тернівщини вже не видно, тільки ніби пісня уявна ледь **бринить** звідтіля про те, як дрібні дощі змиють тобі голівоньку, а розчешуть густі терни... (О. Гончар); Десь хтось якось щось там сказав чи натякнув, от хтось **колись** якось там собі **зняв**; “Треба її прогнати”, – подумав він зненацька, намагаючись **відтіснити кудись** у найдавший куток пам’яті те, що відбулося перед цим (П. Загребельний).

До таких словосполучень належать також різновиди, в яких до головного слова (переважно дієслова, рідко – прикметника) приєднуються синтаксичним зв’язком керування прийменниково-відмінкові форми, що відповідають на обставинні питання, пор: *лежати на ньому, заглиблюватися в себе, працювати в ній, заховатися за нього*. Напр.: *Він спав і раптом почув, що хтось сидить на ньому верхи і викручує ліву руку* (Г. Тютюнник); *То ми готові сховатися за нього, ми тримаємося за нього, бо для нас тільки в ньому порятунок* (П. Загребельний); *До роботи в кодифікаційній комісії був залучений досить широкий загал – працювали у ній представники всіх земель, які входили до складу Великого князівства Литовського* (ВІА, 28.04.2000).

Рідковживаний різновид адвербіальних словосполучень становлять конструкції, в яких окремі прислівники в ролі залежних членів прилягають до займенників, пор.: *усе повністю, свій занадто*. Напр.: *Він показував мені свій занадто вже вигадливий сад* (Т. Шевченко); *Потім прикрасьте холодець гілочками зелені й залийте бульйоном усе повністю* (СВ, 21.11,13).

За частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення поділяються на основні різновиди. Зокрема, можна виділити такі різновиди словосполучень із займенником – головним і залежним словом:

1. Головний компонент виражений займенником, а залежний – іншою самостійною частиною мови:

- ✓ займенниково-іменникові словосполучення;
- ✓ займенниково-прикметникові словосполучення;
- ✓ займенниково-числівникові словосполучення;
- ✓ займенниково-займенникові словосполучення;
- ✓ займенниково-прислівникові словосполучення;

2. Головний компонент виражений повнозначною частиною мови, а залежний – займенником:

- ✓ іменниково-займенникові словосполучення;
- ✓ прикметниково-займенникові словосполучення;
- ✓ числівниково-займенникові словосполучення;
- ✓ займенниково-займенникові словосполучення;
- ✓ прислівниково-займенникові словосполучення;
- ✓ дієслівно-займенникові словосполучення.

Здатність чи нездатність одиниці мови вступати в регульовані семантичною нормою зв'язки з іншими одиницями становить сутність її семантичної валентності. Така валентність ґрунтується на семантичному узгодженні. З.М. Денисенко, досліджуючи семантичне узгодження між компонентами словосполучення, зазначає, що комбінаторика значень слів наявна в будь-якому словосполученні, а утворення змістів можливе лише в контексті. Словосполучення є мінімальним контекстом. Утворення актуального змісту слова є контекстуально зумовленим семним варіюванням значення слова, суть якого полягає в актуалізації комунікативно релевантних компонентів системного значення слова. Семне варіювання відбувається на рівні окремої семі і пов'язане з вибором семантичних компонентів, які актуалізуються у зв'язку з певним комунікативним завданням, унаслідок низки семантичних процесів (актуалізації семі, посилення і послаблення семі, розщеплення семі, наведення семі, модифікації, конкретизації, підтримки, погашення, нейтралізації), що діють у семі на рівні окремих сем. Кожен з цих процесів може бути одним із засобів семантичного узгодження між компонентами словосполучення [60, с. 9].

О.С. Мельничук увів поняття про четвертий тип зв'язку – підрядносполучниковий на зразок *той, що говорить* [218, с. 60, 61, 64], властивий саме займенниковим словам. І.І. Слинко погоджується, що такі поєднання можливі, але на рівні речення, а не словосполучення, і додає, що вони розглядаються тоді, коли йдеться про поширення простого речення зворотами з підрядними сполучниками [198, с. 23].

Аналізуючи займенникові словосполучення, варто пам'ятати про загальну абстрактність їхнього змісту, що конкретизується певною мірою лише в процесі мовлення, у широкому мовному контексті. “Неокресленість абстрактно-якісних характеристик, – відзначає В.В. Моренець, – компенсується в контексті іноді за рахунок суміжних якісних та процесуально-якісних, які розкривають зміст перших, уточнюють попередні або наступні абстрактні характеристики, доповнюють, підсилюють їх зміст”. Типовою рисою таких словосполучень є тісний зв'язок з контекстом [138, с. 55].

2.4. Словосполучення із займенником у ролі головного компонента

Типи словосполучень із займенниками в ролі головних компонентів (див. Табл. 4.).

2.4.1. Займенниково-іменникові словосполучення

Лексико-семантичні можливості займенників поширюватися іншими частинами мови є досить широкими, а продуктивність цього типу словосполучень зумовлена тим, що займенник як частина мови з вказівним та узагальнено-предметним значенням може конкретизуватися лексично повноцінними словами всіх морфологічних розрядів, організовуючи з ними численні синтаксичні структури. Словосполучення з головним компонентом займенником є досить поширеним явищем в українській мові і потребує докладного розгляду всіх можливих варіантів сполучення цих слів. Однією з важливих особливостей займенникових слів є їхня здатність сполучатися з

іменниками, відзначаючись багатством форм і засобів вираження різноманітних семантичних відношень та їхніх відтінків. Г.М. Удовиченко стверджує, що “стрижневий займенник в іменних словосполученнях, підпорядковуючи іменник чи інший займенник, вимагає при посередньому керуванні двох відмінкових форм, не адвербіалізованих у граматичному відношенні, – орудного і (рідше) родового. Структура таких займенникових словосполучень від частоти вживання в літературній і усно-розмовній мові трансформувалася в словесну модель, лексична заміна одного з компонентів якої не впливає на характер граматичного зв’язку” [246, с. 107]. Напр.: *Нам з батьком, я з братом, ніхто з людей.*

Г.М. Удовиченко також зазначає, що форма керування зберігається в займенникових словосполученнях, у яких пояснювальний член, виражений здебільшого іменником у сполученні з прийменником, вживається у формі місцевого відмінка. І пояснює це тим, що форма граматичного зв’язку не відповідає тут традиційно типовим для неї семантичним відношенням: *Гроза минула, і пахучі квіти Усі в краплинах. Летиться з-поза хмар Проміння тепле і голубувате* (М. Рильський); *О, Грузіє! З твого саду, що весь у пахоці, в цвіту, мов сік солодкий винограду черпаєм мудрість золоту* (П. Тичина). На думку вченого, причина цього саме в зміні синтаксичних функцій непрямих додатків: *усі в краплинах* і *весь у пахоці* детермінанти у вигляді прийменникових конструкцій перебувають не в об’єктних відношеннях (як цього вимагають граматичні форми зв’язку) з детермінованими компонентами (*усі, весь*), а у відношеннях атрибутивно-предикативних [Там само, с. 108]. Предикативний відтінок комбінацій *усі в краплинах* і *весь у пахоці* внаслідок того, що вони переміщуються в “центр синтаксичної свідомості”, набувають деякої самостійності, відділяючись від підпорядковувального слова і за семантичним відношенням тяжіють до складу присудка [36, с. 61].

За наявності того самого займенника з функцією опорного члена в різних словосполученнях характер семантично-синтаксичних відношень

визначається лексичним значенням залежного іменника та семантичною природою прийменника: *усі на танці, усі на допомогу* (адвербіальні); *хтось у шапці; щось від містики* (атрибутивні); *хтось із студентів, дехто з учасників* (об'єктні).

Досліджуючи неозначені займенники української мови, І.В. Дудко [63, с. 34] зосереджує увагу на словосполученнях типу Pron. + з (із, зі) + Ngen. Авторка зазначає, що згідно з традиційним поглядом, неозначені займенники, поєднуючись із наведеною прийменниково-іменниковою конструкцією, утворюють семантично неподільні сполуки, які виступають одним членом речення – підметом або додатком, напр.: *В камері було кілька людей, **хтось з них** витріщився здивовано, але Андрій дав знак і цим мовчати, й вони вмарширували в чужу камеру, як додому* (І. Багрянний); *Іноді матінка, видно, для самозаспокоєння зверталася до **кого-небудь із присутніх*** (Г. Тютюнник). У наведеній моделі Ngen. – іменник або інша частина мови в значенні іменника у формі родового відмінка множини [101, с. 34]: *хтось з них, хто-небудь з чергових, дехто зі студентів, деякі з птахів, хтось з п'яťох* тощо. Проте є й інший погляд, що ґрунтується на логіко-семантичній і синтаксичній інтерпретації зв'язків і відношень між компонентами аналізованих сполук. Згідно з цим поглядом, між компонентами сполук типу *хто-небудь з присутніх, хтось з хлопців* і под. встановлюються елективні відношення, в основі яких лежить значення вибору елементів з певної множини [85, с. 28]. Порівняти: *дехто з десятиох* (головне слово – займенник) та *один з них* (головне слово – числівник).

Словосполучення за характером відношень між компонентами та способом вираження цих відношень поділяються на дві групи: сполучення без прийменника і сполучення з прийменником. Займенниковим словосполученням без прийменника властиві переважно адвербіальні відношення: *усі гуртом, усі разом, щось горою*. Напр.: *Постановили переноситись другого дня вранці, і **усі гуртом** вернулись через город додому* (І. Нечуй-Левицький). Тоді як займенникові словосполучення з

прийменниковою конструкцією іменника (інакше – прийменниково-відмінковою формою) в ролі залежного члена виражають такі синтаксичні відношення: власне атрибутивні, атрибутивно-об’єктні, об’єктні, об’єктно-атрибутивні та адвербіальні або атрибутивні з різноманітними обставинними відтінками – просторовим, часовим, цільовим, причиновим. Така різноманітність відношень між сполучуваними елементами в займенникових утвореннях з прийменниковою конструкцією іменника пояснюється семантичним багатством прийменників, синтаксична і семантична роль яких виявляється в зв’язку з лексично повноцінними словами. І саме прийменникова конструкція іменника знаходить своє відображення у формах підрядного зв’язку – керуванні і приляганні.

Безприйменникові форми іменників як граматично залежні члени займенникових словосполучень можуть виражатися формами непрямих відмінків – давального та орудного. Конструкції із залежним компонентом у давальному відмінку передають об’єктні відношення, що граматично представлені формою підрядного зв’язку – керуванням.

Семантичні можливості головного компонента у кожного з займенникових розрядів різні, тобто приєднання залежного компонента залежить від семантичного наповнення того чи того займенника. Про таку особливість Р.С. Зуєва пише: “Усередині словосполучень семантичні групи слів можуть сполучатися лише з певними семантичними групами інших слів” [73, с. 7]. В.Д. Горяний стверджує, що словосполучення як окрема синтаксична і структурна одиниця існує в мовній системі потенційно як абстрактна схема, структурна модель, яка в мовленні наповнюється певним лексичним змістом. А, утворюючи будь-яку конкретну ланцюгову сполуку слів, мовець тільки відтворює певну кількість об’єктивно наявних структурних моделей, наповнюючи їх бажаним для нього змістом [54, с. 29 – 30].

Можливі сполучення займенникових слів у ролі головного компонента з прийменниково-іменниковими (прийменниково-відмінковими) формами, до

складу яких уходять прийменники *для, від, до, з (зі, із), без, у (в), серед, щодо, відносно, після, за, коло, біля, на, під, через, над, перед, попід, по, при, пор.:* *усе для людей, кожному від серця, собі з найкращого, щось у душі, хтось серед учнів, це щодо моралі, ніякий відносно попередніх, усе після вихідних, туди за натовпом, усе на село, так під настрій, туди через греблю, свій над головою, це перед уроком, кудись попід тин, дехто по роботі, хтось при заводі.* Напр.: *Глянеш, і щоразу тенькне тобі щось у душі...* (О. Гончар); *Трансильванія взагалі пахла нафтою, та й усе на світі пахло нею* (Ю. Андрухович).

2.4.2. Займенниково-прикметникові словосполучення

За характером семантико-синтаксичних відношень між займенником іменникового типу і залежним прикметником словосполучення прийнято називати атрибутивними, або означальними [71, с. 95], а типовою формою синтаксичного зв'язку між компонентами є повне узгодження (*щось нове, хтось невідомий*). Це дає змогу виокремити основний тип семантико-синтаксичних відношень: опорний прономінатив указує на предмет чи особу, а залежний передає його ознаку, властивість.

Характер семантичних контактів прикметника із займенниковим словом пов'язаний із належністю першого до групи якісних або відносних, а також зі значенням істоти / неістоти займенникових слів. Що стосується якісних прикметників, то тут І.Р. Вихованець відзначає, що “предмет може мати різні ознаки, тобто поняття ознаки, передаване прикметником, поширюється на різноманітніше значення” [42, с. 124]. І на відміну від фразеологічних одиниць та стійких словосполучень, “вільний характер субстантивно-прикметникових словосполучень сприяє тому, що в межах речення кожний компонент такого сполучення виконує здебільшого роль окремого члена речення” [94, с. 86]. В.В. Моренець зауважує, що лексичний зміст поєднаних слів зумовлює міру зрощення означуваного з означенням (маємо на увазі абстрактний характер займенника та характер ознаки,

вираженої прикметником), напр.: *У Надії радісно калатало серце: рідне місто! Їй тут з дитинства усе знайоме* (Я. Баш).

Традиційний порядок слів у таких словосполученнях української мови – це препозиція прикметника щодо опорного компонента в атрибутивній функції. Досліджуючи синтаксичні структури всередині речення, В.В. Моренець слушно зауважує, що певну роль відіграє і порядок слів, оскільки пояснювальне слово в препозиції тісніше пов'язується з означуваним, ніж у постпозиції. Характер тимчасовості і деякої умовності ознак стає особливо виразним в атрибутивних словосполученнях з постпозитивним якісним прикметником (*він блідий, я втомлена, усі ситі*). [138, с. 46]. На переміщення прикметника в постпозицію щодо субстантивного слова звертає увагу І.В. Кононенко, припускаючи, що це відбувається “в умовах актуалізації ознаки, логічного наголосу, експресивного навантаження на ад'єктив” [95, с. 40]. До того ж вона зауважує, що така зміна порядку слів “актуалізує предикативний потенціал атрибута і водночас певною мірою порушує цілісність словосполучення” [Там само, с. 40]. У зв'язку з цим означувальне слово в постпозиції на формально-граматичному рівні в простому реченні є присудком, а не означенням. Це свідчить про те, що форма підрядного зв'язку – узгодження – автоматично змінюється на координацію, що виникає між головними членами речення, напр.: *Доки є ти – ми вічні* (В. Земляк); *Я вдячний долі, що відомий постріл зі Стокгольму не заторкнув її зачарованості* (У. Самчук).

Семантика займенникових слів відзначається своєю узагальненістю, абстрактністю та невизначеністю змісту, що стає причиною їхньої синтаксичної та морфологічної своєрідності. А тому атрибутивні словосполучення, компонентами яких є займенники, “конкретизуються певною мірою лише в процесі мовлення, у широкому мовному контексті” [138, с. 55]. Зміст стрижневого слова компенсується в контексті за рахунок суміжних об'єктів чи суб'єктів, про які йшлося раніше, або тільки буде розкрито. В.М. Ожоган так характеризує основну властивість

словосполучень із головним компонентом, вираженим прономінативним словом: прикметник передає певний обсяг конкретної інформації, основне семантичне навантаження, прономінативне слово, навпаки, визначає категорійне значення, указуючи на невизначеність, питання тощо [150, с. 156]. Автор доходить висновку, що семантика таких сполук охоплює основну інформацію, яка пов'язана з ад'єктивом, і додаткову, що формується вказівною функцією займенникових компонентів. У словосполученнях із головним компонентом питальним прономінативним субстантивом основне значення припадає на займенниковий елемент [Там само, с. 156]. Пор.: *Що сталося?* і *Що нового сталося? Що тут смішного?* Перше речення з одиничним займенником *що* виражає тривогу мовця, а друге і третє *що нового* і *що смішного* конкретизує характер подій, виражаючи інтерес до співрозмовника.

Як зауважує І.В. Дудко, постпозитивні прикметники (дієприкметники та деякі прикметникові займенники) у поєднанні з неозначеним займенником *щось* утворюють специфічні структури, які за обсягом інформації подібні до повнозначних слів, але на відміну від них складаються з двох лексем, напр.: *щось радісне, щось особливе, щось нове*. У таких сполуках займенниковий компонент виражає неозначену предметність, а прикметник виконує звичайну атрибутивну функцію. Напр.: *І часто серце запалає болем, А щось гаряче аж за горло стисне...* (О. Теліга); *Все більше було туги і безоглядної рішеності на щось надзвичайне у власника того понурого голосу і тих мерехтливих очей* (І. Багрянний).

На рівні речення такі сполуки не отримали однозначної морфологічної і синтаксичної кваліфікації [121, с. 104; 239, с. 302]. Вважають, що ад'єктивні компоненти, попри наявність у реченні означуваного *щось*, до певної міри сприймаються як субстантивовані і виступають у постпозиції [63, с. 33].

2.4.3. Займенниково-числівникові словосполучення

На особливу увагу заслуговує з'ясування функціональної поведінки займенникових слів у сполученнях з числівниками як одиницями з кількісною (квантитативною) семантикою.

Кількісні і порядкові числівники становлять основний арсенал числівникових утворень, що функціонують у мові [111, с. 25]. Словосполучення, утворені за допомогою числівників, В.В. Моренець називає атрибутивними абстрактно-якісного типу і пов'язує це із типовим для всієї групи сполук рисами, а саме: абстрактністю, тісними зв'язками компонентів, розвитком якісних значень [138, с. 59].

Числівники слугують абстрактним позначенням предметів у кількісному плані. Атрибутивні сполуки абстрактно-якісного типу з числівниками характеризують предмети переважно не на основі їхніх реально-якісних ознак, а на основі кількісного співвідношення предметів, їх порядку під час лічби.

Серед словосполучень із займенником як опорним компонентом та числівником – залежним, підпорядкованим компонентом, виділяємо ті, що сполучаються з числівником *один* “із значенням одиничної кількості” [170, с. 15]. Така сполука можлива з особовими займенниками у формі однини та множини і в поодиноких випадках – із присвійними: *одна (один) я, один він, одна вона, одне воно, один ти, одні ви, одні ми, одні вони, одні наші, один мій*. Як зазначає І.Р. Вихованець, “усім числівникам протистоїть числівник *один*, передаючи значення одиничності, виражене уже самою формою однини іменника, а отже, посилюючи шляхом дублювання кількісні характеристики предмета” [35, с. 110]. Числівник *один* служить нерідко слугує для передання душевного стану особи – самотності, самотності, виконуючи функцію ад'єктива. За своїм походженням числівник *один* є займенниковим прикметником [216, с. 246], а тому узгоджується з стрижневим словом у роді, числі та відмінку. Числівник *один* може стояти як у препозиції, так і в постпозиції щодо головного компонента. Напр.: *І одна я, як билина На полі, осталась На сім світі...* (Т. Шевченко); *Щоб знали кпи дурні: Хлоп – то*

худоба, *А тільки ми одні – Божя подоба* (І. Франко); *Ходив я сам один, без друзів* (В. Макар); *Ми одні правити не можемо, і вони одні також не можуть правити* (ДУ, 28.08.12).

Проаналізувавши фактичний матеріал та узагальнивши погляди мовознавців на зазначені вище словосполучення, В.М. Ожоган дійшов висновку про різні підходи до кваліфікації *один*. Зокрема, у препозиції згадана лексема тяжіє до займенника, що виступає в ролі підмета чи додатка, а в постпозиції – до дієслова чи іншої частини мови у функції присудка, тобто як слово з подвійними відношеннями, пор.: *Усе чуже, нерідне, непривітне, одна вона на всьому світі, одна і порада, і утіха; Земля батьків, вона одна* Для тебе, друже, і для мене. *І неподільна, як весна, як рукотворна ця весна* (Панас Мирний). Крім того, конструкції з “препозитивними прономінативними компонентами являють собою семантичну єдність і функціонують у предикативній частині як один член речення” [150, с. 152]. Н.Л. Іваницька пропонує розглядати підмет, виражений іменним словом, як ускладнений (частками, займенниковими формами в значенні підсилювальних часток): *Вони всі троє мовчки сходяться посеред подвір'я* (Г. Тютюнник); *Не я один* духовну спрагу маю (О. Гончар) [77, с. 63]. Пор. також: *Всі три – українцями опікуються, сватами-братами, і всі три – ворогують* (В, 2004. – № 3).

Специфічним засобом вираження семантики великої неозначеної кількості є сполука числівника *один*, ужитого із препозитивною заперечною часткою *не*, та займенника у формі називного відмінка. Напр.: *І це спочатку навіть порадувало Зосю: виходить, не одна вона* світом нудить за тим дідьком (М. Стельмах); *Хтось поруч страждав, хтось приховував свої страждання, але одно зрозумів Сила Жердяга – не один він* лежить тут, а навколо нього є ще багато живих людей, є багато таких, що не можуть поворухнутись, що помирають тут (С. Склярєнко); *Ні, знав, передчував, і це передчуття війни не було чимось незвичайним, бо тоді не один він* бачив на

західному крайнебі бризки крові, що летіли з-під фашистського чобота, який уже топтав поля Моравії (А. Малишко).

Особові займенники *ми, ви, вони* в називному відмінку сполучаються із збірними числівниками, які “на відміну від власне кількісних мають вужчу сферу вживання, адже вони вказують тільки на кількість кого-небудь або чого-небудь і зовсім не використовуються як назви числа та цифри” [49, с. 35]. Напр.: *Помарніли ми обоє* (Т. Шевченко); *Найбільше нам траплялося зустрічатись не в місті, де ми обидва проживали, а при виїздах, по інших містах* (Ю. Смолич); *Наче тільки оце вони четверо і є живими створіннями на все село* (Д. Ткач).

Окрему групу становлять словосполучення з видільним значенням, виражені моделлю *займенник + прийменник + числівник*. У таких словосполученнях здебільшого називають тільки особу, предмет, який виділяють за певними ознаками серед інших подібних за допомогою прийменника *з / із*. Головний компонент здебільшого репрезентують неозначені займенники: *хто-небудь, якийсь, будь-який, який-небудь*, а також означальні й заперечні займенники *кожний, жодний*. Напр.: *Еге ж, зараз поміють посуд, стріпають скатертину над цебриком, прополощуть і повісять над плитою сушити мийочку, а тоді хтось з обох, мама або бабця (я воліла б, щоб мама), прийде сюди, аби дати мені школи за мою негідну поведінку* (Ірина Вільде); *Причому в кожній з трьох східних областей ситуація досить відрізнялась* (Д, 27.04.11).

Низка займенників прикметникового типу може сполучатися з числівниками “розподільної кількості” [170, с. 15], які визначають однаковий, рівний розподіл між кимось або чимось: *цих по два, тих по три, таких по одному, деяких по два, яких-небудь по одному, будь-яких по два, усіх по три, всяких по чотири, кожних по одному*. Напр.: *Ой побрали та й попарували, усіх по два докупочки: Заглядають один на другого, як сизі голубочки...* (М. Рильський); *Він подумав, що, розподілившись так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах* (Ю. Яновський).

2.4.4. Займенниково-займенникові словосполучення

Займенниково-займенникові словосполучення представлені типу утвореннями на зразок: *ми всі, я сам, такий який, хтось із них, дехто з нас, дещо для тебе, хто з вас, щось від нього, якийсь такий* тощо. Вони уподібнюються за моделлю творення до поданих вище словосполучень субстантивного і ад'єктивного типів, тому можуть розглядатися як окремо, так і у складі зазначених.

В українській мові особові займенники поєднуються з означальними *сам* та *весь*, виражаючи значення виділення чи узагальнення. Напр.: *Попри інтерес до сучасників, з якими я зустрічався, мене найбільше вражало, дивувало й принаджувало впізнати, що таке я, так, я сам* (В. Шевельов); *Ми всі з однієї країни і проблеми у нас спільні, якщо будемо згуртовуватися – ми переможемо* (ГУ, 29.10.13).

Характерним явищем української мови є наявність словосполучень з особовими займенниками в ролі головного та залежного компонентів, поєднаних між собою прийменником *з / із / зі* (*я з тобою, ми з тобою, ми з вами*), які виконують функцію одного члена речення. Напр.: *Я всміхнувся на таку здогадку. – Адже й ми з вами бідували* (І. Франко); *Земле! Як тепло нам з тобою!* (М. Рильський); *Вставай, моя рідна, розлуки доволі, які ми з тобою ще будем багаті...* (А. Малишко). Такі словосполучення постали внаслідок трансформацій речень, у яких прийменниково-іменниковий (Прийменниково-займенниковий – уточнення наше – Н.Д) компонент виступив при дієсловах другорядним членом речення, пор.: *Нам іти разом з тобою* і *Нам з тобою іти разом* [150, с. 154].

Зворотний займенник *себе* не має родових форм і категорії числа. Проте залежно від роду і числа того суб'єкта, якого він стосується, може означуватися словами у формі всіх родів і чисел (*самого себе, сама себе, самих себе*) [216, с. 269]. Напр.: *В жодному разі не зводь очей з самого себе. Май завжди на меті себе раніше всіх* (Г. Сковорода); *Де вже було під той*

час Марині до людей або людям до Марини? Кожен **сам себе** знав, себе одного беріг (Панас Мирний).

Досить продуктивними є словосполучення на зразок *кожен з них, хто-небудь з них, усякий з нас*. Морфологічним виявом залежного компонента є форма родового відмінка. Згідно з традиційним поглядом, такі словосполучення утворюють семантично неподільні сполуки, які виступають одним членом речення – підметом або додатком. Напр.: *Вона його боїться. Котрого з них? Професора, великого пана чи українця* (О. Кобилянська); *Ми їхали якомсь на човні і раптом **хтось із нас** заговорив, дивлячись на розсіпані хатки рідної околиці...* (В. Шевчук); *Спершу Отава все очікував, щоб не піддався **хто-небудь з них** на банальні, але такі непереборні спокуси* (П. Загребельний). Як уже зазначалося раніше, між компонентами таких словосполучень встановлюються елективні відношення, значення вибору або виокремлення частини із цілого. Прикметникові займенники *якийсь, який-небудь, будь-який, котрийсь, кожний, усякий*, ужиті в цих словосполученнях без означуваного слова в ролі головного компонента, субстантивуються. Напр.: *Усякий з нас когось в Батурині втратив* (Б. Лепкий); *Часом **який-небудь з них** зазірав до екіпажа й моргав тоді до другого* (П. Панч).

Словосполучення із заперечним займенником у ролі головного компонента виражають повну відсутність кого-, чого-небудь і вимагають заперечної форми присудка: *ніхто з них, ніякий з вас*. Напр.: ***Ніхто з них не хитнувся, не відступив*** (М. Бажан).

Займенникові словосполучення часто тяжіють до фразеологічних словосполучень: *само собою, сам по собі, сам не свій, нічого собі, сам на сам, що до того, хто куди, ніхто інший, як..., ніщо інше, як..., так чи інакше, ні туди ні сюди*.

Морфологічна семантика займенникових слів у словосполученні має свої особливості і увиразнюється типом синтаксичного зв'язку. Унаслідок взаємодії морфологічної семантики компонентів словосполучення між собою і з типом їхнього синтаксичного зв'язку створюється певний різновид

синтаксичної семантики словосполучення, який нашаровується в кожному окремому випадку на його конкретне лексико-фразеологічне значення. Як згадувалося вище, займенникові словосполучення виражають атрибутивні та об'єктні семантико-синтаксичні відношення. Атрибутивні відношення виражають словосполучення, у яких залежний компонент пов'язується з головним як формальний виразник атрибута з субстантивним виразником його носія (*щось таке, всі ми*). Об'єктні відношення виражають словосполучення, у яких залежний член відповідає на питання непрямих відмінків (*дехто з них, хтось з нас*) [218, с. 70 – 73].

2.4.5. Займенниково-прислівникові словосполучення

У “Курсі сучасної української мови” за загальною редакцією І.К. Білодіда словосполучення із родових і субстантивних займенників та синтаксично залежних від них прислівників називають прономінально-адвербіальними [218, с. 62].

Л.П. Давидова, яка досліджувала субстантивно-адвербіальні словосполучення, дала їм чітке, на нашу думку, визначення: “це семантико-синтаксичні єдності, що організуються шляхом конкретизації значення іменника як граматично опорного слова прислівником у ролі залежного члена” [58, с. 63].

Як відомо, до класу субстантивних займенників належать групи слів з найзагальнішим позначенням предметів, істот, явищ, понять. У процесі мовлення займенники набувають значення справжніх осіб, речей, про які йшлося раніше або тільки буде повідомлятися. Тому завдяки своїй семантиці займенники вживаються дуже широко, незважаючи на їхню обмежену лексично виражену кількість, і навіть здатні поширюватися прислівниковими словами. Для таких словосполучень характерною є форма підрядного зв'язку – прилягання з обов'язковим постпозиційним прислівником.

Поширювати семантику головного компонента-займенника можуть найчастіше якісно-означальні та просторові прислівники: *такий зовсім, наш явно, він особливо, всі повністю, вони попереду, усі довкола*.

Змістові відношення між складниками словосполучення, на думку Л.П. Давидової, тотожні лексичним значенням тих прислівників, що виступають у функції уточнювальних елементів. Вона виділила власне атрибутивні відношення та атрибутивні з просторовими і часовими відтінками [58, с. 64].

Важливим засобом вираження синтаксичних зв'язків між членами словосполучення є форма орудного відмінка, що вказує на спосіб виконання дії.

Традиційно до групи означальних прислівників зараховують і прислівники способу дії, хоч деякі дослідники вважають їх проміжною групою між атрибутивними і власне-обставинними прислівниками [43, с. 187]. Характерною функціональною ознакою таких прислівників є те, що вони можуть сполучатися не лише з дієсловами, а й з іменниками предметної семантики [42, с. 304]. З огляду на це і займенники із семантикою предметності можуть приєднувати до себе цілу низку прислівників. “На спільне або роздільне виконання дії” [Там само, с. 303] вказують прислівники *вкупі, гуртом, разом, поодинці, вроздріб*, опорними словами для яких є займенники в множині *ми, ви, вони, хтось, щось, якісь, декотрі, усі, інші, самі*. У таких словосполученнях формою підрядного зв'язку є прилягання. Напр.: *Сагайда в глибині душі був радий, що вони з ним, усі вкупі* (О. Гончар); *Деякі з них приходять групами, хтось поодинці, але все з квітами* (ДУ, 21.08.12); *Коли сейф спорожнів, грабіжники наказали працівникам філії протягом півгодини не рухатися. А самі поодинці вибігли з приміщення* (КП, 10.07.07); *При цьому несучими можуть бути поздовжні або поперечні стіни, або ті та інші разом* (ДЗ, 2005. – № 1).

Досить поширеними є випадки сполучення займенників *це, то, усе* із прислівниками, які передають “порівняльно-уподібнювальне значення” [42, с. 303]: *по-українському (и), по-дружньому, по-нашому, по-їхньому*. Напр.:

Пішло усе по-старому, по-давньому... Через три роки знов вибори (Панас Мирний); *В церкві усе гаразд, усе по-моєму, – думала Зінька, несучи Євангелію, – в церкві був порядок* (І. Нечуй-Левицький); *Якось великоднього свята йду повз ошатне обійстя Бойчуків – це по-родинному так містечкові їх звуть* (П. Гуменюк).

У структурі займенниково-прислівникових словосполучень, що виражають атрибутивні відношення з обставинно-просторовим відтінком (а також адвербіальні семантико-синтаксичні відношення), об'єднуються слова, одне з яких є займенником, що вказує на предмети, процеси, явища, а інше – залежним прислівником із ознакою цих предметів, процесів, явищ, указуючи на просторовий відтінок: *сам вдома, кожний направо, хтось попереду, деякі звідти, наші всюди, вони довкола*. Напр.: *Об'явлено було, що хто піде наліво – не збере, хто направо – збира, так вони всі наліво* (Панас Мирний); *Мало помітний вітрець доніс до Кіхани аромат тютюну, що його палив хтось попереду* (Ю. Яновський); *І я думаю, що правильно мало б бути “Сам вдома”, а не “один” і не “удома” здається, що це просто кривий переклад з російської* (Дивосл., 1999. – № 4).

Обставинно-просторові відношення виражають словосполучення з головним компонентом – займенниковим прислівником місця та обставинним прислівником місця або (рідше) означально-якісним прислівником: *тут недалеко, десь глибоко, подекуди вгорі*, напр.: *Не йняв божевільній віри, але десь глибоко ворушилось передчуття, робилось так гірко* (Іван Багряний); *Тут недалеко вже сестра Василина* (У. Самчук); *Ми пливли під вербами, наче в зеленому гроті; тут стояла пришикла сутінь, і лише подекуди вгорі жаром світилися китиці стиглої калини* (В. Близнець).

2.5. Словосполучення із займенником у ролі залежного компонента

Типи словосполучень із займенниками в ролі залежних компонентів (див. Табл. 5.).

2.5.1. Іменниково-займенникові словосполучення

У системі іменникових словосполучень значне місце посідають ті, між компонентами яких реалізується підрядний зв'язок узгодження. Це субстантивні утворення із залежним словом, вираженим присвійним, вказівним, означальним, заперечним чи неозначеним займенником. Напр.: *Аж тепер зрозумів свою княгиню в її відразі до пітнявого боярина; Він і вежі ті задумав ніби в подарунок самому собі...* (П. Загребельний); *Дід казав, що за це прощається багато всіляких гріхів на тім світі* (О. Довженко); – *Ну, от скажіте, людоньки, навіщо такій убивці та така краса? Якись жінки вже бігли до Марусі. Чиєсь в юрбі гуцкало дитя* (Л. Костенко).

Семантичні відношення між іменником і підпорядкованим займенником прикметникового типу мають атрибутивний характер. Займенникові прикметники дублюють типові морфологічні ознаки власне-прикметників. Проте відмінна риса займенникових прикметників від власне-прикметників – це абстрактність перших, тому що вони лише опосередковано позначають ознаки предмета, пов'язуючись із конкретною ситуацією, змістом, тоді як власне-прикметники безпосередньо називають ці ознаки. “Окремі займенникові прикметники, – зауважує І.Р. Вихованець, – не стосуються в ізольованому використанні конкретної ознаки предмета і потенційно можуть спрямовуватися на багато прикметникових ознак. Вони набувають потрібного семантичного наповнення в конкретному контексті” [42, с. 202]. На цьому наголошував свого часу і Г.М. Удовиченко: “Не будучи носіями конкретних ознак, займенники потребують у свою чергу семантичного поширення своїх лексичних значень. Займенникові означення співвідносяться, як правило, з домінуючою ознакою попередньої номінативної одиниці або цілого висловлення” [246, с. 184].

Присвійні займенники поширюють семантику опорних слів – іменників, надаючи присвійної ознаки особі, предмету чи явищу. Займенникові прикметники *мій, наш* указують на належність першій особі,

твій, ваш – другій, *його, її, їхній* – третій, прикметниковий займенник *свій* – першій, другій і третій особі [42, с. 204]). Напр.: *Мені війнула в очі сивина, Та я нічого не везу додому, Лиш горточок старого полотна І вишите **моє життя** на ньому* (Д. Павличко); *Ледве минуло те лихоліття, ледве з'явилася на **їхньому обрії** світлінка, і щось їй замаячило далеко попереду – насамперед у дітях, і пісня знову вихлюпнула з **її грудей*** (Ю. Мушкетик); *Розкажу тобі думку таємну, Дивний здогад мене обпик: я залишуся в **серці твоєму** На сьогодні, на завтра, навек* (Л. Костенко); ***Свій білий плащ** накинув я на плечі...* (І. Драч); ***Наш дім** трохи незвичайний, ласочко, – сказала бабця після паузи* (В. Шевчук).

Атрибутивні словосполучення з присвійними займенниками, на відміну від словосполучень з присвійними прикметниками, мають особливий зміст, який В.В. Моренець називає атрибутивно-суб'єктно-об'єктним, бо поряд з атрибутивною характеристикою вони вказують ще й на відносини між суб'єктом і об'єктом [138, с. 57].

Вказівні займенники репрезентовані словами *цей, оцей, той, отой, такий, отакий* і як уточнювальні компоненти субстантивно-ад'єктивних словосполучень означають предмети чи особи, названі граматично опорними словами, за їхнім відношенням до певного стану, місця, часу [58, с. 57], напр.: – *Ага, **сон такий** приснився, – мовив син* (Є. Гуцало); *Чортові дивно стало на **цей страх*** (В. Шевчук); *Тому мав пробуджувати в собі гнів і радів, коли відчував, як **той гнів** росте в ньому, як заповнює його, заливає, мов божевільні каламутні води гігантських рік* (П. Загребельний).

Вказівні займенники можуть стосуватися широкого діапазону ознак предмета і заступати відповідне коло вихідних для них прикметників. Крім того, вказівним займенникам властива дейктична функція, що виявляється в характеристиці предметів за їхнім віддаленням від мовця чи об'єкта, про який ідеться: *цей, оцей* – близькість, *той, отой* – віддаленість. Напр.: ***Цей двір** зовсім не нагадував тих, які князь Володимир мав в інших місцях*

(С. Скляренко); *Не завертала в **той двір** жодна корова (та й підпасичі малі не закручували в той бік коров'ячих хвостів)* (П. Загребельний).

Через узагальнене значення займенники в атрибутивних словосполученнях тісно пов'язуються з означуваними іменниками, деякі перетворюються навіть з часом у нерозкладні стійкі словосполучення: з *усієї сили, цими днями, на той час* [138, с. 56]: *Старий батько **З усієї сили** **З** молодицями танцює, Та двір вимітає, Та прохожих, проїжджаючих У двір закликає, Та вареною частує, На весілля просить* (Т. Шевченко); *Я почала якийсь нарис **цими днями**, але вже не подобається мені* (О. Кобилянська); *Рідкий у тій крові **на той час** рук своїх не умочив і того граблення добр не чинив* (В. Шевчук).

Означальні займенники як залежні компоненти у складі словосполучення характеризуються кількісно-означальною семантикою. Цю групу репрезентують слова *сам (самий), інший*. Займенник *сам (самий)* указує на конкретну кількість осіб, предметів і виокремлює їх з-поміж усієї сукупності. *Інший* передає семантику протилежності, порівнює і вказує на відмінні ознаки. Напр.: *Проте якби дійшло до діла, то й **сам Іван** не погодився б отак жити на землі* (М. Руденко); ***Інший парубок** був за “вартового”:* він то підтягував, то опускав на шнурку “калиту” (НТЕ, 2001. – № 5).

Займенники *весь (увесь), усякий (всякий), кожний* та заперечні *ніякий, нічий, нікотрий* указують на всі предмети якогось класу, унаслідок чого висловлення про ці предмети поширюється на всю їхню сукупність: *весь (увесь)* позначає охоплення цілого класу предметів, осіб; *всякий, кожний* – виокремлення предметів, осіб, що входять до відповідного класу; *ніякий, нічий, нікотрий* охоплює весь клас осіб, тварин, предметів, абстрактних понять, на який поширюється це заперечення. Напр.: *Коли се раптом стихло гукання, **І весь люд** мов чекає чого* (Леся Українка); ***Кожна людина** теж як зілля, і до неї треба ключа* (В. Шевчук); *Знали б вони, що вже ніхто мене не залоскоче, **нічий погляд** не причарує, **нічиє тіло** не запахне марципаном,*

нічиє лоно не стане смолою обпікаючою і брамою, з якої немає виходу (П. Загребельний); *З малесенькими дітьми буває усяке горе: або не спить чогось, або плаче усе, або слабіє усе* (НТЕ, 2001. – № 5).

Значення непевності, неокресленості характеризуваного предмета є найбільш виразним в атрибутивних сполуках з неозначеними та заперечними займенниками.

До неозначених займенникових прикметників належать *якийсь, чийсь, котрийсь, абиякий, абичий, деякий, дечий, який-небудь, будь-який, чий-небудь, казна-який, хтозна-який, хтозна-чий*, що вказують на невизначеність ознаки, якості особи, предмета, явища. Такі займенники є узгодженим означенням: а) при означуваному іменникові (субстантивованому слові): *будь-які квіти, казна-чий слід*; б) при прикметниковому означенні: *якийсь дивний звук*. Напр.: *До її вуха долітав якийсь веселий клекіт та регіт, неначе десь з-над стелі або з-під землі* (І. Нечуй-Левицький); *Чиясь рука лягла йому на чоло уві сні, в марінні. Ніжна жіноча рука* (І. Багряний); *Котрийсь поранений, накульгуючи, ішов з коридора, підібравши полу шинелі, несучи в ній пачки німецьких патронів* (О. Гончар).

Неозначені займенники як уточнювальні слова субстантивно-ад'єктивних утворень вживаються для неконкретної, неточної характеристики предметів, осіб, стану, явищ, об'єктивної дійсності у просторовому (*деякі аудиторії, якась країна, чийсь будинок*), часовому (*якийсь день, деякий час*) та емоційно-вольовому планах (*якась мовчанка, деякий жаль*) [58, с. 57]. Напр.: *Юначе мій, чиєсь мамі сину, Зодягнений на джинсовий мотив, – Я вже завмер, коли ти... півхлібини в дев'ятку натреновано вгатив!* (Д. Павличко); *Григор похмурнів і якийсь час помовчав, задумано дивлячись на товариша, напевне, в задумі й не бачачи його* (А. Головка); *У всіх якась біда. А що за біда, до пуття пояснити не можуть* (П. Колесник).

І.В. Дудко особливу увагу зосереджує на сполуках моделі *якийсь + прикметник (дієприкметник) + іменник*, що не отримали однозначної

кваліфікації в наукових працях. Якщо неозначений прономінатив у реченні виконує роль одного з неоднорідних означень, інше з яких виражене прикметником (дієприкметником), то з означуваним тісніше поєднується конкретне означення, виражене не-прономінативом. При цьому займенник, що завжди має більш загальне значення, іноді може розглядатися як синтаксично пов'язаний не з означуваним іменником, а з прикметниковим означенням [218, с. 203], і виявляти більш або менш тісний семантичний зв'язок з останнім [199, с. 92 – 93]. Напр.: *Босі ноги скобоче йому якийсь мохнато-шорсткий килим на підлозі* (П. Козланюк); *У нього був якийсь недобрий погляд* [63, с. 34]. Дослідниця зазначає, що словосполучення аналізованого типу виявляють певну специфіку функціонального призначення займенникового компонента, що залежить від багатьох чинників: формального вираження неозначеності, бажання мовця виділити й оцінити ознаку предмета, характеру лексичного значення іменника, семантики прикметника, синтаксичної поведінки компонентів словосполучення у реченні [Там само, с. 35].

Іменниково-займенникові словосполучення можуть бути виражені іменником, прийменником та займенником, де займенник слугує конкретизатором граматично опорного іменника через посередництво прийменника та відмінкової парадигми самого займенника в родовому, знахідному, орудному та місцевому відмінках. Напр.: *Отак нагледів дівку, собі рівну, Дізнавши, певно, що і він їй люб, Грицько посватав Галю Вишняківну, повзявши намір брати з нею шлюб* (Л. Костенко); *Пекла баба Корупчиха пироги з калиною, мені і досі світ без неї темний* (І. Драч). Між компонентами таких словосполучень реалізується підрядний зв'язок керування.

Розвиток якісних значень в атрибутивних сполученнях із займенниками, уважає В.В. Моренець, є типовим явищем для сучасної української літературної мови, що зумовлено широким розгалуженням понять і їхніми асоціативними зв'язками у свідомості людини. За аналогією,

за асоціацією з позитивною чи негативною якісною характеристикою понять, вираженою атрибутивними сполуками якісного типу, атрибутивні сполуки із займенниками (зокрема присвійними і вказівними) набувають іноді якісно-оцінного значення [138, с. 59]. Пор.: *наша мама – мила мама, той сум – болісний сум, така зачіска – гарна зачіска.*

Поширені й такі субстантивні словосполучення, залежний компонент яких виражений безприйменниковим субстантивованим займенником у формі родового відмінка: *обов'язок кожного* [58, с. 40], напр.: *Незабаром після смерті Тараса Шевченка редакція петербурзького журналу “Основа” звернулася до читачів із закликом: „Ми дорожили за життя кожним словом поета; тепер – це святий **обов'язок кожного**”* (ЖУ, 2004. – № 6).

На особливу увагу заслуговують дескриптивні структури на зразок “займенник + іменник”, у яких залежному членові відводиться не лише уточнювальна, а й конститутивна роль. Ідеться про сполуки з так званими інформативно недостатніми словами, що вказують на загальні просторові, часові, причинові або будь-які інші поняття. Наявність/відсутність прономінативних одиниць може призводити до зміни частиномовної належності комплексу “прийменник + іменник”. Наприклад, у сполученні з первинними простими прийменниками *з, на* іменники *причина, привід, мотив, підстава, вина, випадок* утворюють вторинні (відіменні) складені прийменники. Уживаючись з узгодженим атрибутивним модифікатором, ці субстантивні лексеми виступають у власному значенні: *привід* – “підстава (справжня або вигадана), причина яких-небудь дій або вчинків” [СУМ, VII., с. 573], *мотив* – “підстава, привід для якої-небудь дії, вчинку, причина” [СУМ, IV, с. 810]. Синтаксично залежними членами розглядаваної дескрипції можуть бути неозначені займенники *якийсь, який-небудь, будь-який*. У дескриптивній структурі “займенник + іменник” семантично головним компонентом є детермінуючий займенник, оскільки, як зазначає М.І. Степаненко, саме він конкретизує важливою атрибутивною характеристикою загальне значення субстантива і цим самим робить

інформативно коректною залежною адвербіально-каузальною позицією Adv + [Prep + Pron + N caus]. Пор.: *Дід розчулився через якусь причину; Дебати спалахнули з якогось приводу* [211, с. 236 – 237]. Важливо наголосити, що неозначені займенники можуть розширювати межі дескрипції “прикметник + іменник”. Семантичною домінантою в трикомпонентній дескрипції “займенник + прикметник + іменник” є синтаксично залежний ад’єктивний модифікатор. Пронімінативний модифікатор посилює загальний план змісту правобічного поширювача Adv + [Prep + [Pron + Adj] + Nx caus “абстрактна причина, яка не стала відомою” вказівкою на невизначеність причини, що викликає наслідок. Пор.: *Діти перестали вчитися з невідомої причини – Діти перестали вчитися з якоїсь невідомої причини*. Взагалі займенники різних семантичних розрядів можуть функціонувати в дескриптивних структурах локативної, темпоральної, каузальної, фінальної семантики [Там само].

Отже, займенники в іменниково-займенникових словосполученнях з атрибутивними семантико-синтаксичними відношеннями лише узагальнено вказують на ту чи ту ознаку, на кількісне чи просторове її виявлення (*якийсь будинок, така швидкість, ці озера*), на належність означуваного слова особі, предметам (*свої права, моя мрія, ваші переконання*).

2.5.2. Прикметниково-займенникові словосполучення

У синтаксичній системі української мови досить активно функціонують ад’єктивні словосполучення з прикметником у ролі головного компонента, поступаючись лише дієслівним та іменниковим. Прикметник за своєю синтаксичною функцією характеризують як залежне від іменника слово, що слугує для вираження ознаки предмета через атрибутивні відношення [167, с. 140]. М.І. Степаненко зауважує, що прикметник може виконувати і роль “панівного компонента” [210, с. 5]. На його думку, здатність прикметника відкривати при собі синтаксичні позиції пояснюється такими чинниками, як інформативна наповнюваність прикметника та його участь у внутрішньосинтаксичній організації речення. А.П. Грищенко необхідною

умовою, що сприяє реалізації активної валентності прикметників, вважав саме предикативну позицію, яка переводить його “із синтаксичної периферії у сферу активних синтаксичних процесів, наближаючись з цього погляду до дієслова” і дає змогу поширюватися залежними компонентами [57, с. 131]. Його думку підтримує і С.М. Різник: “Здатність прикметника підпорядковувати собі відмінкові форми іменників залежить від його місця у внутрішньосинтаксичній структурі речення: що ближче він перебуває до предикативного центра, то чіткіше виявляє валентну активність щодо іменних актантів” [174, с. 10].

Ад’єктивні словосполучення із залежним словом, вираженим здебільшого групою займенникових іменників та рідше – займенникових прикметників, семантично майже не відрізняються від ад’єктивних словосполучень із залежним іменником, хоч лексико-граматична узагальненість і абстрактність займенників впливає відповідним чином і на семантичну структуру цих словосполучень. Прийменникові чи безприйменникові ад’єктивні словосполучення з підпорядкованими займенниками виражають тільки об’єктні відношення [246, с. 196]. Об’єктні відношення ад’єктивних словосполучень означають активну чи пасивну якість, властивість, що належить одному з неназваних у певному словосполученні суб’єктів, і об’єктивовану субстанцію, виражену залежним словом [Там само, с. 190]. А.П. Загнітко пояснює, що об’єктні відношення в словосполученні формуються за такої семантико-граматичній взаємодії компонентів, коли головне слово потребує (валентне прогнозування) свого поширення об’єктом [70, с. 55].

Залежна позиція займенника заповнюється словоформами родового, давального, знахідного та орудного відмінків. В об’єктних словосполученнях займенник у ролі залежного компонента може позначати: 1) прямиий об’єкт дії: *вимито усе*; 2) знаряддя дії: *политий чимось*; 3) дійову особу *политий ним*; 4) співучасника дії: *розмовляти з ними*; 5) об’єкт, що зумовлює зміст головного слова: *вдячний за кожного*. Напр.: *Вікно було **прикрите чимось***

зсередини (В. Шевчук); *Який же хірург допустить, щоб зроблене ним пішло нанівець?* (Ю. Шовкопляс); *Я був їй вдячний за це* (В. Нестайко).

В українській мові коло лексем, що формують модель безприйменникового словосполучення із займенником у родовому відмінку, обмежене словами *повний, достойний, недостойний, гідний, негідний, вартий, невартий, певний, винний, свідомий, неперевершений, жадібний*. У сполученні з прикметником у формі вищого ступеня порівняння залежний займенник потребує форми родового відмінка. Такі сполуки З.М. Терлак називає ад'єктивно-порівняльними, оскільки залежні слова називають об'єкт порівняння на позначення групи істот / неістот [227, с. 92]. Напр.: *А я чувала, та й не раз, як про людей гукають всюди, що люди **розумніші нас*** (Л. Глібов); *Я **всіх вища**, світ пуцу на попелища* (П. Тичина).

До прикметників, на основі яких формуються словосполучення із залежним займенником у давальному відмінку, належать слова із семантикою позитивного чи негативного ставлення до відповідного об'єкта, напр.: *дорогий, рідний, важкий, корисний, шкідливий, близький, чужий, далекий, дружний, байдужий, гарний, гидкий, милий, приємний, гіркий, солодкий* та ціла низка інших прикметників: *вдячний, відомий, знайомий, невідомий, незнайомий, потрібний, необхідний, властивий, притаманний, характерний, відданий, вірний, невірний, радий, рівний*. З такими прикметниками займенник є обов'язковим структурним компонентом словосполучення, що визначає пасивного об'єкта дії. Напр.: *Говориться, що він обов'язково відповідний, явно **корисний кожному**, і щоб не таїв непередбаченого, не містив жодної особистої вигоди, а був написаний заради спільного блага громадян* (І. Дзюба); *Я перепрошу, дам пояснення і спитаю, чи не знайде потрібним **невідомий мені** Борисов поклопотатись про бібліотеку та речі його знайомого, з кімнати якого я дзвоню, але прізвища якого не знаю* (Ю. Смолич); ***Потрібний йому** будинок був ближче ніж за квартал від станції метро, але це не було приміщення контори,*

навіть не верхній поверх, не магазин, у якому можна було найняти площу під контору (КП, 10.07.07).

Характерною властивістю знахідного відмінка без прийменника є його неспроможність сполучатися з прикметниками, а лише з дієсловами [41, с. 85]. Тому тут виділяють єдиний прикметник *винний (винен)* [57, с. 126]. Напр.: *Дядьки притакнули, але хіба вони **винні щось** у цьому?* (П. Козланюк).

Словосполучення з підпорядкованим займенником в орудному відмінку обмежені семантикою прикметника. Це якісні прикметники, що виражають ознаки і властивості предмета, людини (істоти) за її зовнішніми ознаками, фізичним або психічним станом, пор.: *гарний, незвичайний, поганий, подібний, схожий, близький, рівний, радий, хворий, страшний, важливий, відомий, багатий, цікавий*. М.Я. Плющ у зв'язках словоформ орудного з прикметником помічає тенденцію до замкнення, обмеження кола іменників, здатних поєднуватися з опорним прикметником [163, с. 79]. У зв'язку з цим до таких займенників належать лише кілька слів, зокрема *собою, чим (чимось), цим, тим*. Напр.: *Мадам його ростом невеличка, тримається просто, але з гідністю, **гарна собою**, тільки обличчя чомусь бліде, мабуть, змучене токійськими смогами* (О. Гончар); ***Чим багаті, тим і раді*** (Укр. казки).

Словосполучення з пояснювальною прийменниково-відмінковою формою займенника представлені такими моделями: прикметник + прийменник + займенник у родовому, давальному, знахідному, орудному та місцевому відмінках.

І.Р. Вихованець зазначає, що в українській мові родовий відмінок вживається з великою кількістю прийменників – “майже утрое більшою, ніж решта чотири непрямих відмінки разом узяті” [36, с. 101]. Тут можливі сполучення прикметника та займенника за допомогою прийменників *для, від, до, з (зі, із), без, у (в), серед, щодо, відносно, після, за, заради, впродовж, між (поміж), з-під, внаслідок, протягом, у процесі, по відношенню до, коло, біля, вздовж*. Напр.: *А там, куди злетілися усі журавлі, в **далекій від нас Африці**,*

справді завжди було тепло й сонячно, і птахи з насолодою відпочивали після важкого осіннього перельоту (О. Іваненко); *Генетично близькі до них намогильні знаки у вигляді нетовстих профільованих дощок були досліджені на початку та середині ХХ ст. в окраїнних архаїчних зонах Болгарії* (НТЕ, 2001. – № 5); *Ця частина “Більшої книжки” має позначку олівцем “1850”, і всі три твори, записані після неї, належать саме до 1850 р.* (УП, 16.09.11).

В ад’єктивних словосполученнях з усіх прийменників, які вживаються з давальним відмінком, виділяють лише три – *завдяки, наперекір і всупереч* [210, с. 62]. І.Р. Вихованець слушно зауважує, що прийменник *завдяки* позбавлений конкретного прислівникового характеру, оскільки “форма давального відмінка у прийменниково-відмінковій сполуці не впливає і не породжена внутрішньосистемними відношеннями між прийменниково-іменниковими формами. Вона перейшла з попередньої – дієслівної – системи, у якій дієслово *завдячувати (завдячити)* керує давальним відмінком іменника” [37, с. 87]. Словосполучення з прийменниками *наперекір і всупереч* є поодинокими випадками в текстах сучасної української літератури на противагу сполукам *всупереч, наперекір + займенник у давальному відмінку* зі значенням допустовості, які зазвичай стоять на початку речення, а в усному мовленні ще й інтонаційно виділені. Напр.: *Вона щаслива наперекір усім* (ДУ, 28.08.12).

Основними репрезентантами прийменниково-займенникових форм знахідного відмінка є прийменники *на, за*, що поєднуються з прикметниками *схожий, вдячний, готовий, багатий*, напр.: *Але він казав правду: я не був схожий на нього абсолютно!* (В. Шевчук); *У руки цілував він колись тільки батька та матір і то в урочисті хвилини, а тітку Лепестину він взагалі не думав ні ввіщо цілувати, хоч і був він несказанно вдячний за все* (Т. Осьмачка); *Готовий до радикальних дій, готовий на все* (ОВУ, 21.08.09.).

У словосполученнях прикметника із займенником у формі орудного відмінка зафіксовані прийменники *перед, між, над, під, з* та три прийменникових комплекси: *порівняно з, поруч з, у зв’язку з*. Напр.: *Один з*

тих майорів, які допомагають бригадиріві, либонь, **знайомий з нею** (Ю. Мушкетик); *Окупанти схожі між собою, навіть якщо розділені століттями* (І. Франко); *Я чесна перед тобою* (В. Вільний); *Обидві вони не зносять добробуту іншої особи і насолоджуються її нещастями, але все ж помітні між ними й значні рівниці* (Дивосл., 1999, № 4).

У складі словосполучень із займенниками в місцевому відмінку вживаються прийменники *у (в), на, по*. Такі словосполучення формують просторові та об'єктні відношення. Напр.: *Вельми поширені у них були й серезки* (НТЕ, 2001. – № 5); *Це є невід'ємне право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому* (УК, 20.08.02).

Деякі з таких ад'єктивних словосполучень є вже сталими в лексико-синтаксичному плані, пор.: *гарний собою, високий з себе*. Напр.: *На жінок такого віку Євген не заглядався, хоч зовні вона була гарна собою* (Б. Антоненко-Давидович); *А був він, Федір, за того дня худючий і високий з себе* (В, 2004. – № 11).

2.5.3. Числівниково-займенникові словосполучення

Залежно від семантики числівникового компонента словосполучення можуть означати точну, неозначену та приблизну кількість істот або предметів. Словосполучення зі значенням неозначеної кількості виражають недиференційовану, точно не виражену множину, сукупність кого-, чого-небудь. Цей різновид словосполучень має обмежену числівникову реалізацію, оскільки в сучасній українській мові поняття неозначеної кількості передають лише числівники *кілька, декілька, кільканадцять, мало, немало, чимало, багато, небагато*. Неозначено-кількісні числівники, виражаючи точно не визначену, нефіксовану кількість, сполучаються із займенниковими іменниками чи прикметниками у формі родового відмінка множини. Напр.: *Се ми – кілька нас – думали сюди й туди і придумали, що найліпше буде дати людям виговоритися* (І. Франко); *Ось тільки дві зосталось, а було Чимало їх, та де ж їм доховатись Серед мого мандрівного*

життя! (Леся Українка); **Мало нас, та це** – дарма, *Більше буде з перегодом: Не довіку висне тьма Над замученим народом. Мало нас, та це* – дарма, *Не в потузі бог, а в правді: Тричі проклята тюрма Пануватиме не завжди. Мало нас, та це* – дарма, *Міцна віра рушить скали* (П. Грабовський); *Тоді були присутні польські критики: покійний Куронь, Ганна Сухоцька і багато інших, – які переймалися в той час цими проблемами* (В, 2004. – № 12); **Багато декого не стало** (ГУ, 29.10.13).

Збірні числівники поєднуються із залежними від них особовими займенниками в родовому відмінку, пор.: *двоє, троє, четверо, двійко + нас, вас, їх* тощо. Збірний числівник у ролі головного компонента має відтінок сукупності. Напр.: *Сергій почав нервувати. Троє їх, а докрузь така пустельність* (Ю. Мушкетик); *Люблю любов, де двійко нас* (І. Драч); **Двоє нас** *зайшло до кімнати* (Д, 27.04.11).

Утворення, у яких числівник виступає в ролі головного члена, О.О. Шахматов охарактеризував як фразеологічно нерозкладні, неподільні [239, с. 271]. Г.М. Удовиченко деякі із таких сполук розглядав також як фразоутворення. Наприклад, числівник *один*, об'єднуючись із залежним іменником або займенником у формі родового відмінка, являє собою синтаксичний стереотип, утворений за моделлю сполучення неозначеного займенника з прийменниково-іменниковою або прийменниково-займенниковою конструкцією: *дехто з друзів, дехто з них, один з міліціонерів, один з нас* [246, с. 109].

З означено-кількісними числівниками словосполучення виражають чітко визначену кількість предметів, з неозначено-кількісними – невизначену кількість. На думку Н.М. Попович, “у таких сполученнях стрижневий компонент частково втрачає лексичне значення, а залежний наповнюється конкретним змістом” [170, с. 49]. Напр.: *Щось таємниче, містичне таїться в нашій зв'язку, так наче один з нас – тень другого: поки один з нас живе, другий теж мусть жити* (М. Коцюбинський); **Двоє з них** *грало на скрипках*

коломиїку (О. Кобилянська); *Багато з нас емігрувало за кордон* (ВІА, 28.02.2000).

Варто зауважити, що роль відмінкової форми у творенні словосполучень є вирішальною для визначення головного і підрядного слова. Коли кількісні числівники вжито в непрямих відмінкових формах (крім знахідного), вони із синтаксично провідних елементів у підрядних словосполученнях змінюються на залежні, що узгоджуються з головним словом [62, с. 52]. Наприклад: *ті п'ять; оці двоє*. Пор. також: *Прийшло десять їх; Десятьох їх не стало*.

У позиції означення опорного слова – збірного або кількісного числівника – виступають займенники прикметникового типу, указуючи на належність (*мої, наші, ваші десять*); близькість/ віддаленість (*ці, ті десять*); узагальнення кількості (*усі, всі, кожен, інші, такі десять*); невизначеність, байдужість мовця до обраної кількості (*які-небудь, будь-які десять*). Напр.: *Ах, бачу На блідій сій фотографії – Се мої шістнадцять літ!* (І. Франко); *Одначе всі троє – і славний вдовиченко, і два його товариші – виявили непохитну, продиктовану жаждою кохання волю, всі троє “разом повставали, коней посідали”, всі троє вирушили на звабливо-лукавий заклик Катерини* (М. Рильський); *Поки що переді мною було тільки цих троє, і навряд, щоб саме хтось із них був зрадник* (ЖУ, 2003. – № 3); *Інших два таких приклади виступу російських періодичних видань з оцінкою творів І. Франка подали газети* (ЛУ, 04.08.11); *Деякі учні відразу помічають, що, додаючи будь-яких два числа верхнього ряду, скажімо 3 і 6, і відповідні їм числа нижнього ряду – числа 6 і 12, дістаємо суми, які також містяться в одному стовпчику* (БХШ, 2008. – № 2).

Займенники прикметникового типу можна віднести до “найуживанішого кола означень, які стоять перед числівником” [49, с. 36].

У словосполученні з числівником прийменники-частки *з, близько, коло, до, під, понад, за* передають приблизну кількість осіб, предметів: *їх з десять*. І.Р. Вихованець зазначає, що “прийменники *біля, близько, до, з, за, коло, під,*

понад, від'єднавшись від субстантива, виконують роль кількісних модифікаторів числівника і стають функціональними еквівалентами часток *майже, приблизно, менше, більше*" [36, с. 262].

2.5.4. Прислівниково-займенникові словосполучення

Словосполучення, головним словом яких є прислівник, а залежним – займенник, продуктивніші, ніж словосполучення із залежним прислівником. Прислівник як незмінна частина мови, відповідно до своїх лексико-семантичних та лексико-граматичних особливостей вимагає від займенника форми непрямого відмінка. Такий вид підрядного зв'язку є керуванням, яке може бути безпосереднім (засобом граматичного зв'язку слугує закінчення залежного слова) і опосередкованим (граматичний зв'язок виражає не тільки відмінкове закінчення, а й прийменник). Напр.: *гірше всього, легше за все, легко комусь, усіх до купи, навздогін їм, так з розгону*. “Виразником граматичних показників у прислівникових словосполученнях, – зауважує Г.М. Удовиченко, – є підпорядковані їм члени, виражені частіше іменником або займенником у формі родового, давального, знахідного та орудного відмінків” [246, с. 111]. Напр.: *назад до нас, недалеко від мене, важко їй, сумно комусь, годі тобі, жаль його (її), нарівні з ним*.

У прислівниково-займенникових словосполученнях визначальним у семантико-синтаксичних відношеннях (атрибутивних, об'єктних чи обставинних) є сам прислівник, оскільки він є “синтагматичним класом слів, який виконує функцію означення щодо інших класів ознакових слів” [42, с. 300].

Об'єктні відношення характерні для словосполучень з головним компонентом – якісним прислівником і залежним – займенниковим іменником. Залежно від контексту, мовленнєвої ситуації, займенникові іменники переважно охоплюють категорію істоти. Займенники підпорядковуються значному за обсягом розряду слів – означальним прислівникам, що адвербіалізувалися від якісних прикметників. Серед них

прислівники *бадьоро, байдуже, весело, сумно, впевнено, широко, холодно, добре, радісно, тяжко, ясно, яскраво, тихо, голосно*. Напр.: *байдуже мені, гаряче тобі, йому смачно, дивно їй, впевнено собі, весело усім, комусь сумно, доступно кожному, самому ясно*. Морфологічною формою вираження залежного займенника є форма давального відмінка особи у функції суб'єкта стану, що на семантико-синтаксичному рівні речення – необхідний і валентно зумовлений компонент.

Займенникове слово *так*, сполучаючись з означальним прислівником, виражає ознаку, що вказує “на ступінь вияву динамічної або статичної ознаки” [42, с. 304]: *так душно, так сумно, так спокійно, так боляче, так густо, так близько*.

Адвербіальні відношення, які виникають між прислівником та займенником, реалізуються у двох значеннях: обставинно-просторових та обставинно-часових [246, с. 206].

Зв'язок двох компонентів словосполучення може виражатися за допомогою прийменників *від, до, над, під, у, за, на, навколо, кругом, попереду, позаду* для вираження обставинно-просторових значень, вказуючи на місце чи напрямок. Напр.: *праворуч від усіх, вниз до нас, вгорі над ними, неподалік під ним, зліва в ній, справа за чимось, навколо нас, кругом усього, позаду нього*.

Обставинні прислівники часу разом із залежним займенником передають часові семантико-синтаксичні відношення. Г.М. Удовиченко такі адвербіальні відношення характеризує як відношення “з кількісно-часовим семантичним відтінком” [246, с. 207]: *якось навесні, будь-коли влітку, зараз взимку, колись восени, інколи вдень, іноді вранці, завжди ввечері*.

Цільові семантико-синтаксичні відношення передають обставинні прислівники мети *на зло, на щастя, навмисно(е)* та прислівник допустовості *наперекір*. У таких словосполученнях залежним словом є особові та неозначені, означальні та зворотний займенники: *мені, йому, їй, вам, нам, їм, комусь, усім, іншим, собі*. Напр.: ***Нам на щастя, а їй на зло*** (В. Симоненко).

2.5.5. Дієслівно-займенникові словосполучення

Найцікавішим серед усіх видів словосполучень є дієслівні, оскільки дієслово від усіх інших частин мови відрізняється багатством і різноманітністю синтагматичних зв'язків.

Для побудови єдиної семантичної моделі опису сполучуваності дієслів з іншими лексичними одиницями, як зазначає Л.В. Гмиря, велике значення має вивчення інтенційно-валентних властивостей дієслів [50, с. 80]. Інтенцією, що в перекладі з латинської означає намір, мету, напрямок або спрямованість свідомості, волі, почуття на який-небудь предмет [220, с. 268], у граматиці української мови називають здатність дієслова сполучатися з іншими словами. У мовознавстві таку сполучуваність прийнято називати валентністю. Але варто розмежовувати ці поняття в дослідженні словосполучення, бо валентність – “це термін на позначення властивості предиката, а не будь-якого повнозначного слова. Валентність – це реченнєвотвірна здатність предиката. Вона властива усім повнозначним словам, які можуть утворювати центр речення, виступаючи в ролі предиката” [47, с. 136]. У синтаксичній структурі двоскладного речення Н.Л. Іваницька виділяє два типи синтаксичних відношень – предикативні і непередикативні. Предикативні відношення характеризують зв'язок між головними синтаксичними одиницями речення – підметом і присудком. Непередикативні відношення виникають між словами в словосполученнях, зумовлюються лексико-граматичними властивостями останніх і зберігаються за умови транспонування словосполучень у речення [81, с. 19]. Як слушно зауважив Г.М. Удовиченко, граматичний зв'язок дієслова з поширювальними елементами, вираженими іменними частинами мови, реалізується обома видами керування – сильним і слабким [246, с. 110]. Обидва види керування стрижневого компонента вимагають форм різних відмінків (родового, давального, знахідного, орудного, місцевого) та переважно прийменника. Граматична категорія відмінка є складною семантико-синтаксичною структурою, лише завдяки йому дієслово приєднує до себе всі займенникові слова із узагальненою вказівкою на предмет, ознаку, місце та час дії.

Загальне спрямування дії на предмет виражене через об'єктні відношення. Предмет, на який спрямована дія чи з яким поєднується стан, “компенсує релятивні властивості іншого повнозначного слова в словосполученні, або доповнює, поширює його абсолютивно реалізовану семантику, тим самим збагачуючи її” [81, с. 19 – 20]. Н.М. Костусяк схиляється до думки комплексного вивчення відмінка і валентності на тлі загального функційного опису граматичної системи української мови [97, с. 47] і стверджує, що “відмінок іменника та валентність дієслова – міжрівневі категорії, взаємодія яких зумовлена характером семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичних зв'язків між двома центральними частинами мови [Там само, с. 50]. Ієрархічно вищим є дієслово, яке визначає семантико-граматичну спеціалізацію залежного слова (розряд за значенням) та відмінкової форми його вираження. Семантичний зміст категорії відмінка відображає відношення між предметами та явищами позамовної дійсності та вказує на різні стосунки предмета до інших предметів, дій та явищ. У безпосередньому зв'язку з категорією відмінка перебуває дієслівна міжрівнева категорія валентності дієслова, яка і прогнозує компоненти структури словосполучення об'єктом, адресатом, інструменталем та локативом. Пор.: *показувати себе, показувати комусь, показувати цим, показувати десь*. Як уже неодноразово наголошувалося, крім безприйменникових (синтетичних) форм, в українській мові наявне прийменниково-відмінкове (аналітичне) вираження залежного займенникового компонента.

У дієслівному словосполученні найпродуктивнішим відмінком залежного займенника є знахідний у безприйменниковій формі. Таку високу продуктивність у творенні структурних моделей словосполучень Г.П. Серпутько пояснює власне-об'єктною функцією безприйменникового знахідного відмінка, що має здатність виступати в реченні прямим додатком, керованим перехідними дієсловами [184, с. 88]. Менш продуктивними є родовий, давальний, орудний та місцевий відмінки, які в первинній семантико-синтаксичній функції виражають суб'єктне, адресатне, інструментальне та

локативне значення, а у вторинній – функцію об’єкта дії чи стану. Здатність сполучатися з дієсловами мають займенники всіх його лексико-семантичних розрядів. Однією з визначальних особливостей вживання того чи того займенника є категорія особи, бо саме займенникові іменники позначають адресата мовлення, тобто вказують на особу чи групу осіб, на яких спрямована дія. “Значення особи є специфічною граматичною категорією, обов’язковою для особових займенникових іменників і відображуваною в морфологічній структурі поєданого з особовими займенниковими іменниками дієслова чи його еквівалентів” [42, с. 195]. Напр.: *Я любити тебе не покину, Батьківщино безсмертна моя* (В. Сосюра); *Безліч довгих днів розлучили нас. І лежить між нас просторинь і час* (С. Крижанівський).

Категорія особи може бути означеною та неозначеною. “Відсутність точної ідентифікації предмета, особи, ознаки, кількості тощо, яка може бути зумовлена різними чинниками, зокрема комунікативними намірами мовця: мовцеві невідомі особа, предмет, ознака; для мовця вони є несуттєві; мовець не впевнений, що вони йому відомі; мовець вважає непотрібним дати точну інформацію, прагне приховати її тощо” [63, с. 166] передається групою неозначених займенників. Напр.: *Надія немов справді вичікувала когось, хто мав би її зустріти* (Я. Баш).

Означальні займенники, сполучаючись із дієсловами, вказують на всю сукупність істот або неістот. Узагальнене значення передають також і заперечні займенники. Вони вживаються переважно при заперечній формі присудка, “надаючи запереченню узагальнено-особового чи узагальнено-предметного значення” [190, с. 25]. Напр.: *В рідній школі нашої діти вмітнуть усе робити* (П. Тичина); *Усі усіх не люблять* (Л. Костенко); – *Не даваймо нікому свого* (М. Коцюбинський); *А далі вже нічого не бачу і нічого не чую* (Г. Тютюнник).

На особливу увагу заслуговують сполучення дієслова із зворотним займенником *себе*, семантику якого неможливо передати іменником. “Зворотному займеннику, – відзначає В.Ф. Сич, – не властива ні категорія роду, ні категорія числа, проте він може синтаксично пов’язуватись із суб’єктами всіх

трьох осіб будь-якого роду і числа: *я (ти, він)* не пізнав себе; *ми (ви, вони)* не пізнали себе, *вона* не пізнала себе” [191, с. 36]. Займенник *себе* “не може виражати суб’єкт думки, а завжди стосується до іншої особи, яка в реченні є суб’єктом дії чи стану” [216, с. 269], і вказує “на кого-небудь або що-небудь, що є об’єктом, адресатом і под. власної дії, процесу або стану суб’єкта” [42, с. 196], тобто зворотний займенник *себе* вказує на виконавця зворотної дії. Напр.: *Оце хочу набрати собі на новий корсет* (І. Нечуй-Левицький); *Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчина жадібно втягувала в себе хвилюючий солодкий дух гарячого життя* (О. Донченко); *Вона довго дивилася на себе в дзеркало* (СВ, 18.10.13).

Досить поширеним явищем в українській мові є сполучення дієслова із займенниковими прислівниками, що виражають значення якісної характеристики дії, процесу, стану, указуючи на спосіб дії, міру та ступінь. “У граматичній системі української мови, – наголошує І.Р. Вихованець, – займенникові прислівники являють собою узагальнено-вказівний розряд прислівників на позначення ознаки ознак взагалі, яка у сфері мовлення наповнювана конкретним змістом” [Там само, с. 210]. Напр.: *Семен ніяк не міг скласти докупі літер* (М. Коцюбинський); *Тимко так і залишився сидіти не роздягнувшись* (Г. Тютюнник).

Чимало дієслівних сполучень сформовано на основі займенникових слів на позначення місця та напрямку. Напр.: *Як-от, хтозна-звідки, хмари узялись: Небо вдягнули у чорнії шати, На землю спустились дощиком і снігом* (М. Коцюбинський); *Комори, стайні, волярня – все повідкривано, всюди валяються подерті мішки; Чуєш, десь літаки гудуть?* (Г. Тютюнник); *Я ж не можу кроку ступити, скрізь привертаю увагу, іноді навіть позитивну, але від цього не легше* (Л. Костенко); *Вирушив кримський кіш ще раз походом туди – на Україну* (Р. Іванчук).

Займенникові слова на позначення часу передають часові семантико-синтаксичні відношення між дією та іншою дією, вказують на відносну частотність, постійність / непостійність виконання дії; неозначені займенники виражають чітко не визначений час. Напр.: *Моя душа ніколи не забуде Того*

дарунку, що весна дала; *Весни такої не було й не буде, Як та була, що за вікном цвіла* (Леся Українка); *І коли-не-коли важко зітхала* (З. Тулуб); *Якось таємні агенти принесли у двір чутку ...* (Р. Іваничук); *А вже як ранок брязне за вікном Тоді відкрий вікно* (В. Стус); *Я першим поглядом завжди дивлюсь на тебе, тобі присвячую я літ своїх світання, весну думок, весну свого кохання* (М. Вінграновський); *Інколи [чоловік] піднімав голову й подовгу дивився на небо* (Ю. Бедзик).

Кількість займенникових слів на позначення причини є досить обмеженою (питально-відносний *чому*, власне вказівний *тому*, неозначені *чомусь*, *хтозна-чому*, *казна-чому*). Напр.: *Боже мій, скрикнула пані. ... Чого в вічі лізеи? Чого тобі треба?* (Марко Вовчок); *Я ще не знав правил, тому, як мені здавалося, не робив помилок* (О. Довженко); *Раніше не мовчав, а тут чомусь помітив, відчув, яка це подія – схід сонця* (О. Гончар).

У сполученні з дієсловом займенникові прислівники мети, не конкретизуючи, вказують на її наявність, і функціонують або як питальне слово *навіщо*, *нащо* або в позиції модально-обставинного детермінанта, вказуючи на невідомість об'єкта *навіщось*, *нащось*. Напр.: *Навіщо ти йшла за мною, навіщо ти бігла схилом униз, навіщо ми були разом, запитував Карл-Йозеф, хоч і не сподівався жодної відповіді* (Ю. Андрухович); *Потім вручко схопився на ноги, ще рвучкіше здер навіщось із себе свою оранжєву робу й, штурнувши геть, сягнуто покрокував дівчині назустріч* (О. Гончар).

Словосполучення із займенниковими словами у своєму складі виконують важливу роль у комунікативному процесі, виступаючи необхідним будівельним матеріалом для речень-висловлень, зреалізованим своєрідним його складником або потенційною, можливою частиною (якщо словосполучення розглядають позареченнево, окремішньо) [62, с. 20].

Висновки до Розділу 2

В українському мовознавстві поширена думка, згідно з якою виділяють підрядні і сурядні словосполучення, зокрема із займенниковими компонентами.

Різні семантичні розряди займенників, співвідносних з самостійними частинами мови, виконуючи роль головних та залежних компонентів словосполучення, виявляють певні особливості поєднання з іншими словами для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень.

У сурядних і підрядних словосполученнях із займенниковими компонентами реалізуються різні типи семантико-синтаксичних відношень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові та градаційні (у сурядних словосполученнях); атрибутивні, субстанціальні й адвербіальні (у підрядних словосполученнях).

За частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення поділяються на різновиди. Якщо головний компонент виражений займенником, а залежний – іншою самостійною частиною мови, розрізняють словосполучення займенниково-іменникові, займенниково-прикметникові, займенниково-числівникові, займенниково-займенникові, займенниково-прислівникові. Якщо головний компонент виражений повнозначною частиною мови, а залежний – займенником, виокремлюють словосполучення іменниково-займенникові, прикметниково-займенникові, числівниково-займенникові, займенниково-займенникові, прислівниково-займенникові, дієслівно-займенникові.

Аналізуючи займенникові словосполучення, зважають на загальну абстрактність їхнього змісту, що конкретизується лише в процесі мовлення, у широкому мовному контексті.

Лексико-семантичні можливості займенників поширюватися іншими частинами мови є досить широкими, а продуктивність цього типу словосполучень зумовлена тим, що займенник як слово із узагальнено-вказівним і узагальнено-предметним значенням може конкретизуватися

повноцінними словами всіх лексико-граматичних класів, утворюючи з ними численні синтаксичні структури.

Різноманітність відношень між сполучуваними елементами в займенникових утвореннях з прийменниково-іменниковою конструкцією пояснюється семантичним багатством прийменників, синтаксична і семантична роль яких виявляється в зв'язку з лексично повноцінними словами.

У синтаксичній системі української мови досить активно функціонують словосполучення із займенником у ролі залежного компонента, позиція якого заповнюється словоформами усіх відмінкових форм як з прийменниками, так і безприйменниково.

Словосполучення із займенниковими словами у своєму складі виконують важливу роль у комунікативному процесі, виступаючи необхідним будівельним матеріалом для речень-висловлень, зреалізованим своєрідним його складником або можливою частиною.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ЗАЙМЕННИКОВИХ СЛІВ У СЕМАНТИКО- СИНТАКСИЧНІЙ ТА ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

3.1. Займенникові слова як репрезентанти семантико- синтаксичних функцій

Речення як основна синтаксична одиниця є тією мовною структурою, у межах якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень [126, с. 14]. Речення, являючи собою багатовимірну одиницю, може розглядатися в багатьох аспектах: власне-синтаксичному, семантико-синтаксичному та власне-комунікативному. Із власне-синтаксичним функціонуванням пов'язана внутрішньосинтаксична структура речення – синтаксичні зв'язки і виділювані на їхній основі компоненти речення. З погляду семантико-синтаксичного структура речення характеризується не власне-синтаксичними, а семантико-синтаксичними ознаками – диференційними семантико-синтаксичними відношеннями і виділюваними на їхній основі синтаксемами [140, с. 59 – 64], що відбивають специфіку поєднання змісту і форми компонентів речення в конкретній мові [35, с. 18].

Синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці обов'язково передбачають входження в більшу одиницю, одиницю вищого рангу, якою є речення [Там само, с. 58].

Просте речення складається з двох рядів мінімальних синтаксичних одиниць: *членів речення*, виділюваних на основі предикатного і підрядного зв'язків, і *синтаксем*, виділюваних на основі семантико-синтаксичних відношень [33, с. 134] і зовнішньо спрямованих на відображення стосунків між предметами і явищами об'єктивної реальної дійсності [150, с. 134].

Два взаємопов'язані головні члени речення – підмет і присудок – репрезентують формально-синтаксичну структуру елементарного простого

речення, тоді як синтаксеми – предикат та його валентність, яка визначає кількість субстанціальних синтаксем – виконують організаційну роль у формуванні семантико-синтаксичної структури елементарного речення.

Значення і роль семантики для синтаксичних одиниць фіксується ще на зламі XIX – XX ст. у працях О.О. Потебні [172] та О.М. Пешковського [162]. Однак широкого розголосу дослідження значеннєвого плану мовних, зокрема синтаксичних, явищ набуло з середини XX ст. Теоретична база збагатилася науковими розвідками, об'єктами яких стали проблеми типології речень, їх компонентна наповнюваність та реалізація в процесі функціонування мови. Теоретичне осмислення проблем синтаксичної семантики зумовило активізацію досліджень основних її категорій – предиката, суб'єкта, об'єкта. Термін “синтаксема” на позначення мінімальної синтаксичної одиниці почали використовувати в граматичній науці порівняно недавно. Дискусії навколо нового поняття з'явилися в синтаксичних концепціях А.М. Мухіна [141]; Г.О. Золотової [72]; Д.С. Станишевої [208]; І.Р. Вихованця [35]; К.Г. Городенської [51].

Кожна семантична модель речення має своє компонентне наповнення, що допомагає реалізувати загальне значення конструкції, дати назву позамовній реальності. Така функція елементів орієнтована на семантико-синтаксичний рівень, який, відображаючи характер ситуації, формується знаками семантичної природи – синтаксемами.

У сучасній українській граматиці синтаксемному аналізу присвячено праці багатьох дослідників, зокрема І.Р. Вихованця [35], К.Г. Городенської [51], А.П. Загнітка [71], Т.Є. Масицької [115], О.Г. Межова [125] та інших мовознавців. Сучасні синтаксичні теорії передбачають саме вивчення синтаксичної семантики, що допомагає значно глибше пізнати співвідношення формально-граматичної та семантичної структури синтаксичних одиниць у їхній нерозривній єдності, але різній організації.

Особливої уваги функціональному аналізу синтаксем в українській граматиці надав І.Р. Вихованець, який, використавши поняття семантико-

синтаксичних відношень і семантико-синтаксичної валентності, розмежував первинні предикатні та первинні субстанціальні синтаксеми семантично елементарних простих речень, а також вторинні предикатні та вторинні субстанціальні синтаксеми в семантично неелементарних простих реченнях [35, с. 93]. На думку вченого, організаційним і абсолютно центральним компонентом-синтаксемою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення виступає предикат, якому властива така ознака, як семантико-синтаксична валентність [33, с. 123-125]. Саме валентність предиката дає змогу виділити валентно-пов'язані (субстанціальні) синтаксеми в семантично елементарному простому реченні та валентно-непов'язані (вторинні предикатні) синтаксеми в семантично неелементарному простому реченні. Валентність предиката впливає на кількісний і якісний склад субстанціальних синтаксем у семантично елементарному простому реченні [Там само].

Займенникові слова виступають репрезентантами семантико-синтаксичних функцій предикатних і субстанціальних синтаксем.

3.2. Специфіка валентного вияву ознакових займенникових слів

Проблемі валентності як семантико-синтаксичному явищу надано значної уваги в дослідженнях, присвячених різним аспектам організації синтаксичних конструкцій, серед яких на перший план виступає, звичайно, речення з властивими йому закономірностями вираження формальної та семантичної структури [110, с. 75].

У зв'язку з посиленням уваги вчених до слова, яке, крім своїх фонетичних, лексичних, морфологічних, має ще й синтаксичні властивості і є структуроутворювальним елементом словосполучення і речення [78, с. 51], поширення набули дослідження, пов'язані з вивченням сполучуваності слів, відомі під термінами “сполучуваність”, “валентність”, “дистрибуція”, “конотація”, “інтенція”, “семантична вибірковість”, “синтаксичні потенції”, “конфігурація” тощо [98, с. 25].

Серед вітчизняних мовознавців (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Ожоган, Н.Л. Іваницька, А.П. Загнітко, Т.Є. Масицька) поширена думка, що валентність – це властивість предикативного центру доповнюватися обов'язковою і факультативною інформацією. Валентна структура слова є сукупністю потенційних сполучувальних властивостей, які слово реалізує в реченні, виступаючи в ролі предиката [48, с. 25], а її порушення призводить до утворення граматично й комунікативно неповноцінних висловлювань.

Як відомо, спочатку досліджували валентність дієслова, що зумовлено лексико-граматичним статусом цієї частини мови як основного засобу вираження одного з головних членів речення – присудка. Поступово сфера валентного аналізу поширилася й на інші повнозначні частини мови, зокрема іменники, прикметники, прислівники, числівники, (а також займенники – зауваження наше – *Н.Д.*), які в реченні виконують роль предикативного слова, тобто виступають носіями предикатної ознаки. Таким словам властива активна валентність, їх називають носіями валентності. Вони набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок їх переміщення у первинну для дієслова предикативну позицію [33, с. 123].

Поняття валентності виявляє певні семантичні та синтаксичні особливості, їх взаємодію та взаємозв'язок у межах однієї лексеми. Здатність слова вступати у зв'язки з іншими компонентами детермінується не лише належністю його до того чи того лексико-граматичного розряду, а і його семантичним статусом, тобто валентність – це вміщена в лексичному значенні синтаксична потенція, здатність приєднувати до себе категорійно детерміноване повнозначне слово. Отже, є всі підстави визнавати валентність як семантико-синтаксичну категорію [211, с. 14].

Валентність – це явище семантики та синтаксису, що має свої особливості вияву на різних мовних рівнях, а тому потребує двох аспектів дослідження – семантичного і синтаксичного. Це і внутрішній потенціал,

реченнєвотвірна сила слова (семантична валентність), і реалізація цієї здатності в реченні (синтаксична валентність) [47, с. 136].

За семантичною ознакою в українському синтаксисі виділяють шість класів предикатів: дії, процесу, стану, якості, кількості, локативності [Нариси 33, с. 41].

До дієслівних належать предикати зі значенням дії, процесу, стану та локативні предикати [Там само, с. 41,]. Але крім дієслівних предикатів функціонують і предикати зі значенням якості та кількості, виражені іменними класами слів (іменниками, прикметниками, числівниками та займенниками). Займенникові слова, заступаючи ці частини мови і стаючи їхніми лексико-семантичними еквівалентами, перебирають на себе їхні синтаксичні функції. Щодо предикативного центру речення, то займенникові слова, переміщуючись у первинну для дієслова синтаксичну позицію, починають уживатися з предикативною семантикою: на формально-граматичному рівні координують із головним членом – підметом, на семантичному – заповнюють свою валентну рамку найрізноманітнішими аргументами [149, с. 229]. Такий перехід у сферу дієслова реалізується аналітичним способом [157, с. 77] здебільшого за допомогою дієслівних зв'язок, які є репрезентантами дієслівних категорій виду, часу та способу, (*бути, стати, здаватися, уявлятися, характеризуватися, визнавати, зробитися, залишитися, доводитися, вважатися* та ін.) і займенників, які виконують роль основної частини складеного іменного присудка.

Як уже згадувалося вище, поняття валентності ґрунтується передусім на з'ясуванні сполучувальних можливостей предикатних компонентів із відповідними аргументами (актантами), оскільки частина слів реалізує свою семантику лише в сполученні з іншими словами. Усі повнозначні лексичні одиниці як конституенти словосполучення чи речення характеризуються різним ступенем (силою) сполучуваності [209, с. 18]. У зв'язку з цим розрізняють обов'язкову та факультативну валентність.

Певні групи слів, що відзначені інформативною недостатністю/достатністю у складі синтаксичної структури речення, кваліфікують по-різному: “відносні” (несамостійні) і “абсолютивні” (самостійні); “синсемантичні” і “автосемантичні”; слова “відкритої” семантики і “закритої”; “релятивної” і “абсолютивної” семантики тощо.

Відсутність обов’язкового поширювача порушує граматичність і комунікативність речення. Так, прономінатив, виступаючи в ролі присудка, вимагає обов’язкового компонента – підмета, тому що займенникові слова не можуть автономно репрезентувати свою семантику і, до того ж, вони не є значеннєво достатніми: *Твої мороки. Жах твоїй. Жаль. Затисни між ребер – собою* (В. Стус); *Я думаю передчуттям весни, Передчуттям очей щасливих зерен, Вони – це я. А я – то є вони* (М. Вінграновський).

У мовленні предикати, репрезентовані займенниковими субстантивами, ад’ективами і адвербіальними словами, сприймаються як синтагматично неповні, незавершені [149, с. 243] і, здебільшого, заповнюють свою валентну рамку лівобічним компонентом – підметом (суб’єктом).

М.І. Степаненко зауважує, що критерієм визначення обов’язковості/необов’язковості сполучуваності є еліпсування (елімінація, трансформація до нуля, опущення) залежного компонента: якщо після опущення одного із компонентів конструкція не втрачає значеннєвої завершеності, то еліпсований компонент займає факультативну позицію; якщо таке опущення призводить до семантико-структурної неповноти, то компонент є обов’язковим [209, с. 21].

Факультативну сполучуваність трактують як своєрідну властивість слова мати або не мати при собі відповідний поширювальний компонент, який містить у собі елементи додаткової інформації, доповнює і конкретизує предикатну семантику. Уживання поширювачів мотивоване насамперед змістовими потребами речення, тексту.

У структурі речення займенникові прикметники структурують атрибутивно-атрибутивні предикати (поєднують у собі синкретичні функції),

оскільки вказують на якісну ознаку головного компонента – суб'єкта і залежного компонента із суб'єктно-об'єктним значенням. Як синкретичні В.М. Ожоган кваліфікує і некоординовані предикати, репрезентовані прийменниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні і предикатно-обставинні функції [152, с. 4]. Напр.: *А вам що до того?* (І. Котляревський); *Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас* (І. Франко); *Всі, хто чесний на землі, – з тобою* (М. Рильський).

У предикатній позиції присвійні займенникові прикметники *свій, мій, наш, ваш, її, чийсь* виконують семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми. Напр.: *Живу, живу лише єдиним кличем, Бо світ цей – наш, а ти і я – це ж ми* (І. Драч); *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись* (Л. Костенко). Предикати посесивності як одновалентні предикати відкривають тільки лівобічну позицію, заповнюючи її суб'єктною синтаксемою з відповідним значенням.

До одновалентних предикатів належать і особові займенники, які, вказуючи на особу, розкривають сутність лівобічного субстантива. Напр.: *А то залізете на небо: І ми не ми, і я не я...* (Т. Шевченко); *Уже здавалося Микоші самому, що він – не він, а оцей хлопчисько, якому намалював таку сумирну і безхмарну життєву путь* (О. Полторацький).

На периферії семантико-синтаксичної структури речення перебувають предикатні займенникові синтаксеми зі значенням кількості, які функціонують у позиції головного члена простого елементарного речення – присудка [152, с. 5]. Напр.: *Їх було двоє, вона – сама* (УМ, 10.10.01).

Займенникові предикати за ознакою кількості можна поділити на дві підгрупи: предикати, що вказують на точну, означену кількість предметів (*сам, один, ніскільки, стільки ж*); предикати, які позначають неозначено-кількісну сукупність предметів (*скільки, скільки-небудь, хтозна-скільки*).

Напр.: *Бо ти не сам. Бо ти ланцюг живого, Бо ти бажання вистражданий край* (В. Стус); *Адже часу ще **хтозна-скільки!*** (КП, 17.07.07).

Іноді одновалентні предикати якості репрезентовані аналітичними конструкціями, у яких прономінативний ад'єктив сполучається з квантитативними прислівниковими чи прикметниковими компонентами *трохи, зовсім, якийсь*. Напр.: *Він **трохи інший**; Вона **зовсім не така**; Воно **якесь не таке***.

Визначаючи валентну природу займенників, потрібно враховувати: 1) їхню належність до категорії повнозначних слів; 2) їхню інформативну недостатність і потребу в поширенні словами, що забезпечують однозначність і визначеність назви; 3) здатність утворювати сполучення слів і разом із залежним словом аналітично виражений компонент синтаксичної структури речення.

Узагальнивши дослідження валентних особливостей предикатів із займенниковим компонентом, констатуємо, що в граматичній структурі української мови наявна лівобічна і правобічна валентність займенникових предикатів і відповідні їхні лівобічні і правобічні залежні іменні, зокрема іменникові, компоненти.

Порівняно з дієслівними предикатами, у яких лівобічна валентність може бути лексично вираженою і лексично не вираженою, прономінативні предикати завжди взаємодіють з аргументом-суб'єктом.

Правобічна валентність регулює заповнення відкритих позицій залежними компонентами облігаторно чи факультативно залежно від семантичної неповноти лексеми-предиката.

3.3. Предикатні займенникові синтаксеми

В українській мові з-поміж шести типів предикатних синтаксем (дії, процесу, стану, якості, локативності та кількості) займенниковими компонентами у структурі семантично елементарного простого речення репрезентовані предикати якості (а також посесивності) та кількості.

Предикати якості позначають постійну, внутрішню, у певному сенсі невід’ємну щодо предмета ознаку. Вони стосуються параметрів відносної незмінності, стабільності, постійності, внутрішньої належності предметів [33, с. 254 – 255]. Здебільшого такі предикати є одновалентними, своєю лівобічною валентністю вони відкривають семантико-синтаксичну позицію суб’єкта якості. Наприклад: *Тут кожний камінь – мій, і кожний подих – мій* (Л. Первомайський); *Ти мій, і я – для тебе; І я не я, і ти мені не ти; Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись; Я вже не я* (Л. Костенко); *Буває інколи в житті – Роздумуєш на самоті: І той – не той, і та – не та* (О. Богачук). Крім того, виступаючи іменною частиною складеного присудка, присвійні займенники *мій, свій, твій, наш, ваш* виконують семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми.

Серед двовалентних предикатів якості займенникові репрезентовані предикатами з узагальненою семантикою міри якості, що конкретизується в контексті, напр.: *Батько був неповороткий, вайлуватий. Син став інший, ніж він.* Займенниковий предикат в правобічній валентності вимагає облігаторної субстанціальної синтаксеми [150, с. 134]. Такі займенникові предикати подібні до предикатів якості із семантикою співвідносної міри якості, які вирізняються, крім наявного значення якості, набуттям значення зіставлення, порівняння, що передбачає правобічну валентність субстанціальної синтаксеми зі значенням об’єкта порівняння. Це дає підстави кваліфікувати їх як предикати якості-відношення. Наприклад: *Син вищий за батька; Дівчина була красивіша від подруги* [33, с. 255 – 256; 150, с. 134]. Пор. також: *Мати розумна, розсудлива. Дочка не така, як мати.*

Як зауважує В.М. Ожоган, в українській мові продуктивними є предикатні компоненти, що характеризуються подвійною залежністю, або дуплексиви: підпорядковуються присудкові і обов’язковому синтаксичному приприсудковому компонентів [150, с. 134]. Наприклад: *Таким тебе ніколи*

не забуду – побаченим крізь сльози і крізь сніг (Л. Костенко). Крім того, мовознавець зосереджує увагу й на так званих некоординованих синкретичних предикатах, репрезентованих прийменниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні й предикатно-обставинні функції [150, с. 135]. Напр.: *Але ж ні, це не Смерть моя, це іще не за мною; Та це ж для мене щастя пожадане – у чорний день твоїй бути при тобі* (Л. Костенко).

Як зауважує І.Р. Вихованець, у семантично неелементарному (ускладненому) простому реченні кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом – вторинною предикатною синтаксемою, що є похідною від предиката вихідного елементарного простого речення [33, с. 277]. Найчастіше функцію атрибута в приіменниковій позиції набуває предикат якості, зокрема займенниковий (за своєю частиномовною природою). Напр.: *Але прощай. Не маю я сумління тебе тримати серед цих руїн. Вертай додому. Це моє веління. Лишайся тільки спогадом моїм* (Л. Костенко). Атрибутивні синтаксеми *моє* та *мій* вказують на ознаки позначуваних опорними іменниками *веління* та *спогад* предметів (у широкому сенсі) та явищ і водночас семантично корелюють із предикатами вихідних елементарних речень: *Веління моє; Спогад мій*. Пор. також: *Це вже таке – ні стерти, ні зносити. Моя погибель – мій же оберіг; Моє життя не щедра на “віват!” Я ж не король; Ця дівчина не просто так, Маруся. Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа* (Л. Костенко). Як зазначає В.М. Ожоган, присубстантивні прономінативні ад'єктиви, виступаючи в семантико-синтаксичній функції секундарного предикта якості, паралельно вказують на посесивні відношення [150, с. 135].

Предикати кількості, виражені займенниками, виконують функцію присудка простого речення: *Була у мене мати, наче бджілонька. Тепер я тут лишилася сама* (Л. Костенко). Проте найчастіше такі предикати представлені у неелементарних простих реченнях як елементи складеного підмета: *Вже скільки тих віків минає, а в світі, певно, кожен знає, коли й кого там*

розпинали; *Ох, скільки* дзвонів тих одкалатало, коли тебе [Полтавонько] пустошила орда! (Л. Костенко). Пор.: *Багато* дівчаток співали пісню – *Дівчатка* співали + *Дівчаток багато*.

Т.А. Огаренко, досліджуючи складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу і беручи за основу положення про те, що прономінатив-корелят у головній частині та підрядна частина посідають одну синтаксичну позицію, виокремлює номінативний блок корелят + підрядна частина (фразова номінація) як структурно-семантичну єдність, що функціонально зіставляється із синтаксевою [146, с. 6]. Серед інших авторка виділяє предикатні фразові номінації [Там само, с. 9], з-поміж яких виокремлює два типи:

- 1) предикати якості (*такі, як...; не що інше, як...; не хто інший, як...; щось таке, як...; ніщо інше, як...*);
- 2) предикати кількості (*стільки..., скільки...; стільки..., що...; стільки..., який...; стільки ж..., як...*).

У предикатних фразових номінаціях корелят виражено як одиничним прономінативом (*той, такий, стільки, все*), так і сполуками (*ніхто інший, щось таке, той самий*). Напр.: *Через браму в білій мурованій стіні ввійшли ми у двір – вузьку вулицю, котра не що інше, як річка Алма, закрита дерев'яним помостом* (М. Коцюбинський); *Може, й поети лиш ті, що за юнацтва вже сиві...* (Є. Плужник); – *О, не кажи, Савко. Скоро їх [заробітчан] стільки буде, що й земля не прогoduє...* (О. Гончар).

У реченнях зі складеним іменним присудком, структурованим корелятом разом із підрядною частиною, прономінатив-предикат не несе в собі достатньо інформації, тому його місце посідає сполука корелята й цілого речення (підрядної частини), що інформативно багатша, ніж перша лексема. Залежно від характеру корелятивних пар номінативні блоки формують не тільки основне значення, а й додаткові семантичні відтінки. Особливістю фразових номінацій, ужитих у функції предиката, є синкретизм значення;

супровідні семантичні ускладнення слугують обов'язковим показником предикатних фразових номінацій [Там само, с. 10].

За ознакою присудковості предикативні займенники виконують кілька функцій:

1. Означальну функцію, що має досить абстрактний характер, а в мовленні може стосуватися широкого діапазону ознак предмета, заступаючи вихідну частину мови – прикметник. Напр.: ; *Пані така, що й одпочити не дасть: роби та й роби!* (Марко Вовчок); *Вірою тугу розвіюю, щоб був я завжди такий, яким мене мати родила і благословила в світи* (В. Стус).
2. Функцію модифікатора ознаки. Для речень характерне явище “поєднання предикатів, один з яких (основний) вказує на ознаку, а другий (супровідний, допоміжний) модифікує відповідну ознаку в напрямку інтенсивності або послабленості її вияву” [35, с.103]. Напр.: *Дарма що чужесторонній, та господар був добрий такий, хазяйствував, що й на стороні його всяке знало* (Марко Вовчок); *Такий близький ти , краю мій і безнадійно так далекий* (В. Стус). Іноді одновалентні предикати якості репрезентовані аналітичними конструкціями, у яких прономінативний ад'єктив сполучається з квантитативними прислівниковими чи прикметниковими компонентами *трохи, зовсім, якийсь*. Напр.: *Він трохи інший; Вона зовсім не така; Воно якесь не таке*.
3. Функцію посесивності, властиву лише присвійним займенникам. Напр.: *А день твій. День. А дні твої* (В. Стус); *Ти мій, і я – для тебе* (Л. Костенко).
4. Функцію предметності-тотожності (вказівки на істоту / неістоту), де предикатна синтаксема представлена займенниковими іменниками. Напр.: *Коли я дивлюся на тебе, то мені здається, що ти – так се я, а що я – так се ти* (Т. Шевченко); *Начувайся. Бо світ – не твій. І ти – не ти* (В. Стус).

5. Функцію кількості, притаманну квантитативним предикатам, презентованим групою займенникових числівників та прислівників, частина яких вказує на точну, означену кількість предметів (*сам, один, ніскільки, стільки ж*); а частина позначає неозначено-кількісну сукупність предметів (*скільки, скільки-небудь, хтозна-скільки*). Напр.: *О, панно Інно, панно Інно! Я – сам. Вікно. Сніги...* (П. Тичина); *Учитель. Просте, звичайне слово... Скільки пов'язано з ним вдячних перемог і звершень у кожної людини!* (В. Кучер).
6. Функцію локативності, властиву займенниковим словам, що вказують на просторовий стан предмета, а їхній узагальнено-вказівний мовний характер поєднується з конкретним їхнім мовленнєвим виявом у висловленні. У ролі локативних морфем виступають так звані прийменники просторового значення (*в, у, на, під, за, біля, коло, за, перед* та ін.), які сполучаються з лексемами *бути, становити, стати, означати, виявлятися, робитися, лишатися, залишатися, зоставатися*, що мають визначальні для дієслова граматичні категорії часу і способу, тоді як на локативні морфеми припадає семантичне членування локативності. Напр.: *Летять... Між ними простір, а під ними море* (О. Кобилянська); *За мертвими виють пси. Так виють, ніби за тими, Що вмерли в усі часи, Й між ними – ми, Не за ними* (В. Герасим'юк).

3.4. Субстанціальні займенникові синтаксеми

3.4.1. Займенникове вираження суб'єктних синтаксем

У структурі простого речення предикатним компонентам у їхній лівобічній валентності підпорядковуються суб'єктні синтаксеми, які на формально-синтаксичному рівні виконують роль підмета або другорядних членів речення [150, с. 137]. Наявність суб'єктної синтаксеми в лівобічній

позиції властива всім дієсловам української мови, виняток становлять лише дієслова з так званою нульовою валентністю [114, с. 135].

Відповідно до природи предикатної синтаксеми І.Р. Вихованець виділив такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми, як суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт локативного стану, суб'єкт кількісної ознаки [35, с. 112]. Відповідно до цього суб'єктні синтаксеми позначають діяча, носія процесу, якості, кількісної ознаки, локативного стану [245, с. 197], тобто семантичні класи предикатів визначають семантичні варіанти суб'єктних синтаксем.

О.Г. Межов, аналізуючи наукові здобутки своїх попередників, перераховує ознаки, які вирізняють суб'єктну синтаксему з-поміж інших іменникових синтаксем: а) суб'єктна семантико-синтаксична функція в реченні; б) лівобічна валентна позиція стосовно предиката (у системі мови); в) сполучуваність з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів; г) активність (при предикатах дії); ґ) найширша семантична диференціація; д) найбільша кількість морфологічних варіантів; е) типова формально-синтаксична позиція підмета та є) комунікативна позиція теми [125, с. 5].

Серед займенникових слів суб'єктні синтаксеми представлені здебільшого двома групами – займенниковими іменниками і субстантивованими займенниковими прикметниками. Напр.: *В селі хоч і не без добрих людей, та кожний* зі своєю напастю змагається, свою біду оплакує; *Сей* дома був. *Лежить собі у садку під грушею, люльку пихкає* (Марко Вовчок); *І тоді я помітив, що в офіцера блищали тільки чоботи* (М. Стельмах); *Ти* знаєш, що *ти* – людина? (В. Симоненко).

Суб'єктні синтаксеми у граматичній структурі української мови мають спеціалізовані морфологічні засоби вираження (морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми) – називний, родовий, давальний, знахідний відмінки. Крім того, функція суб'єкта дії може виражатися також грамемами орудного

і навіть кличного (як конденсата певної структури) та місцевого відмінків [42, с. 76–78, 81; 125, с. 12; 150, с. 139; 167, с. 81 – 94, 113 –125].

Основним семантичним варіантом суб'єктних синтаксем є синтаксема у функції суб'єкта дії, яка, залежно від конкретного значення предиката дії, поділяється на: 1) суб'єкт конкретної фізичної дії, що позначає активного виконавця дії при дієсловах зі значенням творення (руйнування), різних видів діяльності (*руйнувати, будувати, ламати, саджати, косити, грати*), а також при дієсловах, що вказують на певний ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт (*бити, гнути, чавити*), напр.: – *Татку, татку, **хтось** тарабанить у вікно, – тремтить біля сонного батька дівча років десяти* (М. Стельмах); *А коли **ми** ото часом наловимо волоком чи топчійкою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу* (О.Довженко); *Ворон крикливі зграї Недобру вість несуть. **Хтось** поламає лука, **Хтось** розіб'є шолом...* (М. Рильський); *Але ж яка біда цьому народу! **Що він** біду міняє на біду. Бо **хтозна**, чи **він** знайде там свободу, чи ще одну збудує слободу* (Л. Костенко); 2) суб'єкт локативної дії при дієсловах руху: *іти, бігти, їхати, тікати, летіти*, переміщення в просторі (поєднують у собі значення переміщення й конкретної фізичної дії): *везти, вести, повести, нести*, при дієсловах перехідного типу (між предикатами дії та процесу): *падати, текти, опадати, обсипатися*: ***Дехто** з Андрійового загону втік* (Ю. Яновський); *Я – вічний чорт. І лай мене, й не лай, **Я** поведу тебе в таку дорогу...; **Ми** йшли удвох* (І. Драч); *Не зрікся булави. **Вона** сама упала* (Л. Костенко); 3) суб'єкт мовленнєвої діяльності при дієсловах *говорити, казати, розповідати*, напр.: *За що ж, – **хто-небудь** попитає, – Зозуля Півня вихваляє?* (І. Глібов); ***Хтось** щось бовкне...* (І. Ле); *І **я** сказав: чужинці, дайте спокій. Не сійте зради на моїй землі* (Л. Костенко); 4) суб'єкт розумової діяльності при дієсловах *думати, гадати, вивчати, досліджувати, знати, вірити* тощо, напр.: *Все **хтось** про когось вигадає байку* (Л. Костенко); ***Вони** [мовознавці] досліджували питання валентних можливостей займенникових слів у*

структурі семантично елементарного простого речення (Дивосл.,1999. – № 16.); 5) суб'єкт психічної діяльності (сприйняття органами чуття людини) при дієсловах *чути, нюхати, бачити, дивитися, пахнути, слухати*: ***Ніхто не дививсь*** (О. Довженко); ***Ти пахнеш***, як листя весняне, Як дитинство моє полотняне... (Д. Павличко); ***Вночі тут ходять привиди. Я сам на власні очі бачив*** якісь тіні (Л. Костенко).

Синтаксеми з функцією суб'єкта процесу підпорядковуються предикатам процесу, які відтворюють динамічні неконтрольовані ситуації, пов'язані з кількісними та якісними змінами суб'єкта, указують на його пасивний характер, фазовість та часову локалізованість і охоплюють такі семантичні варіанти (класи): 1) суб'єкт фізичних природних процесів при дієсловах *цвісти, в'янути, танути, рости*: ***Ніщо інше рости там не могло*** (Ю. Мушкетик); ***Дрібний ромен, як вижовкла мережка красолька, мак і королевий цвіт, – усе цвіте і кланяється літу*** (Л. Костенко); 2) суб'єкт фізіологічних процесів, що відбуваються в організмі істот, при дієсловах *старіти, хворіти, в'янути, танути* (останні вживаються в переносному значенні як результат метафоричного перенесення властивостей неживих предметів на істоти): ***Питав я раз його, чого він умирає, чи з морозу, чи з кого слабість перейшла на нього*** (Леся Українка); ***Хворіли всі в гарнізоні, хто чим*** (ВІА, 2006); 3) суб'єкт емоційно-психічних процесів при дієсловах *радіти, обурюватися, веселитися, сердитися, хвилюватися, мучитися, страждати, плакати* та ін.: ***Поки що він просто по-дурному, якимось дико зрадів*** самому фактові отримання листа від Таї... (П. Загребельний); – ***Коли люблять, то неодмінно хтось один мучиться і страждає...*** (Є. Гуцало); ***Хтось*** ними плакав, мучився, болів, із них почав і ними ж і завершив (Л. Костенко); 4) суб'єкт процесів звучання при дієсловах *дзвеніти, гудіти, бриніти, шуміти* тощо: ***Щось давнє так смутно в душі забриніло...*** (Леся Українка); ***Та на широкому неогородженому кладовищі ... серед кількох інших похилився темний товстий хрест з осокорини, яка так буйно шуміла під тією хатою, милуючи зір усіх, хто проїжджав чи їхав старим чемерським шляхом***

(Ю. Мушкетик); 5) суб'єкт локативного процесу (поєднує процес і локативний стан) при дієсловах *лежати, стояти, сидіти* і под. Лексичне наповнення цього суб'єкта охоплює не тільки назви істот, а й предметів – пасивних носіїв процесу. Напр.: ***Він** довго стояв посеред шляху* (О. Довженко); *А на могилі цвіт-соняшник стоїть, А в могилі **щось** поховане лежить. Там молода мати сина поховала, Сирою землю його закидала* (Л. Костенко).

Синтаксеми зі значенням суб'єкта стану характеризуються ознаками пасивності та валентного зв'язку з предикатами стану. Залежно від конкретного значення предиката виділяємо: 1) суб'єкт фізичного стану людей чи інших істот, предметів, явищ природи, навколишнього середовища при предикативних прислівниках (безособово-предикативних словах, словах категорії стану) *тепло, холодно, темно* тощо та дієсловах *лихоманити, трусити, морозити, темніти* та ін.: ***Йй** стемніло в очах, вона кволо, неначе підбита птаха, махнула руками й опустилася на підлогу* (Ю. Мушкетик); *Прокинулася, бо **йй** стало холодно; **Йй** [дитину] морозило, у неї піднялася температура* (УМ, 03.10.01); 2) суб'єкт емоційно-психічного стану при предикативних прислівниках *весело, сумно, радісно, соромно, боляче, страшно* тощо: ***Мені** весело* (М. і С.Дяченки); ***Йому** не стало страшно, а тільки сумно* (Ю. Мушкетик); *Радісно мені* (І. Драч); *Чогось **мені** нелегко, Десь мій милий далеко* (Укр.приказки); 3) суб'єкт інтелектуального стану при предикативних прислівниках *відомо, зрозуміло, ясно* і под., дієсловах *знати, вірити, вважати* тощо: ***Ми** не вірили матері і захищали діда од її нападів* (О. Довженко); *А **ти** й не знав, що серед того люду стоїть одна, що молиться за всіх* (Л. Костенко); *До прийняття християнства це свято [Андрія] називали Калитою. **Дехто** вважає, що воно походить від слова “календи”* (Укр.приказки); 4) суб'єкт стану-відношення при предикативних прислівниках у формах компаратива і суперлатива: ***Мені** вже краще* (М. Старицький); *Мій гетьмане, наш батьку, наш Богдане! Але й **мені** ж не краще далєбі* (Л. Костенко); 5) суб'єкт емоційно-оцінного ставлення до

об'єкта, що поєднується з двовалентними дієсловами *кохати, любити, ненавидіти*; “ці двовалентні предикати реалізують лівобічну й правобічну валентність двома іменниковими синтаксемами – суб'єктною і об'єктною)” [245, с. 195]: – *Нічого в світі я так не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізросло* (О. Довженко); *Мені сподобалась твоя іронічність, ти не виказував її спеціально, навмисне ні перед ким...* (П. Загребельний); *Хто боїться густого лісу, Хто – запродали совість бісу* (Р. Лубківський); *Я тобі заздрю, – каже Єва* (М. і С. Дяченки).

Суб'єкт локативного стану поєднується з локативними предикатами, що передають просторові стани, процеси, ознаки предметів. До уваги беремо власне-локативні двовалентні предикати, що передбачають позицію суб'єкта локативного стану й позицію локатива: *бути, опинятися, перебувати* тощо. Вони є наслідком семантико-семантичних перетворень – синтаксикалізації субстанціального локативного значення в обставинне, наприклад, простору. Інші – акціонально-локативні й процесно-локативні – відповідно зараховуємо до семантичних варіантів суб'єктних синтаксем, що виконують функції суб'єкта процесу та суб'єкта дії, про які йшлося вище. Напр.: *Білі каштани, Світлі огні, Де б не бував я, - Люби мені* (А. Малишко). Крім згаданих, О.Г. Межов виділяє ще кілька семантичних різновидів суб'єктів стану, зокрема суб'єкт існування/неіснування (наявності/відсутності) при предикатах *наявний, відсутній, (не) бути* (в значенні “(не) існувати”); суб'єкт володіння/неволодіння при предикатах *(не) володіти, (не) бути* (у значенні “(не) мати”); суб'єкт кваліфікативного стану; суб'єкт результативного стану [125, с. 8]: *В мене... є... граната* (О. Гончар); *І щось в мені таке велить збіліти в гнів до сотого коліна! І щось в мені таке болить, що це і є, напевно, Україна* (Л. Костенко).

Синтаксема у функції суб'єкта якісної ознаки співвідносна з предикатом якості і є її пасивним носієм. Семантична парадигма цього типу синтаксем охоплює: 1) суб'єкт власне-якісної ознаки, що поєднується переважно з одновалентними предикатами якості, які вказують на постійну,

невід'ємну ознаку предмета, тобто його природну сутність: *сильний, великий, дрібний, бідний, вільний, високий, худий, щасливий* та ін.: *Ти будеш вільна* (Леся Українка); *Він був високий і худий*... (О. Довженко); *Вона каже, що я щаслива, бо мені припав щасливий номер* (М. і С. Дяченки); 2) суб'єкт якості-відношення (містить семантику порівняння): *молодша, краща* і под. Предикати якості у формі вищого або найвищого ступенів порівняння є двовалентними і вимагають наявності іменникової синтаксеми у функції об'єкта порівняння [Там само, с. 196]: *Знаю одну пару, вони вже 15 років одружені, вона і вища, і повніша за нього, але в них чудові стосунки, двоє гарних дітей* (ДУ, 28.08.12); 3) суб'єкт якісно-модального відношення, що підпорядковується предикату якісно-модального відношення – перехідного типу між предикатами стану і якості: *Їй [державі] потрібні висококваліфіковані спеціалісти* (ОУ, 2011. – № 5); пор.: *Мені не треба слави, ані грошей, ані щоб сильний світу похвалив, – аби хто-небудь, мислю возросший, до мене часом слух свій прихилив* (Л. Костенко).

Субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта кількісної ознаки є найпериферійнішим семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми. Це зумовлено тим, що кількісні предикатні елементи тісно поєднуються з опорними іменниками та утворюють складені члени речення (здебільшого складений підмет) [35, с. 118]. Залежно від характеру предиката О.Г. Межов виділяє кілька різновидів такого суб'єкта [125, с. 8]. Аналіз фактичного матеріалу дає змогу стверджувати, що ті самі функції виконують займенникові слова: 1) суб'єкт статично-кількісної (власне-кількісної) ознаки: *Їх [людей] багато* (СВ., 18.10.13); 2) суб'єкт кількості-відношення у конструкціях із двовалентними компаративними та суперлативними предикатами кількості-відношення: *Їх [хлопців] менше від дівчат* (СВ., 18.10.13); 3) суб'єкт кількісно-вікової ознаки: *Йому [університету] виповнилося 185 років* (В, 2004, – № 9); 4) суб'єкт динамічно-кількісної ознаки у конструкціях з дієслівними предикатами, що передають значення кількісного наростання/спадання (*більшати, меншати, збільшуватися,*

зменшуватися, наростати, спадати): *Їх [фронтовиків] меншає з кожним роком* (ВІА, 28.04.2000).

Морфологічні варіанти займенникових суб'єктних синтаксем часто корелюють з їхніми семантичними варіантами та, відповідно, семантичними типами предикатів. Головним чинником, що зумовлює вживання граматичної форми в позиції семантичного суб'єкта, є співвідношення значення суб'єкта і предиката з граматичною структурою речення. Так, наприклад, агенсивність і активність дії є ознакою граматичної семантики речення двоскладних структурних схем, тоді як агенсивність і дезактивність носія ознаки властиві структурі односкладного речення. Характер семантичного суб'єкта і предиката зумовлений граматичною перспективою речення. Цей аспект є головним у дослідженні функцій непрямих відмінків, що займають позицію суб'єкта [167, с. 77 – 81].

Займенникові суб'єктні синтаксеми, що позначають активного виконавця дії, процесу, стану або носія якісної чи кількісної ознаки, утворюють семантичну парадигму, яка об'єднує займенники із вказівкою на людей (осіб), істот (тварин, птахів), а також неістот й реалізуються через грамему називного відмінка. Функція суб'єкта дії називного відмінка становить домінанту, навколо якої групуються інші різновиди суб'єктності. Називний у цій функції має ознаки активності й тісного зв'язку з дією [125, с. 10]. Семантико- і формально-синтаксичні ознаки називного відмінка вмотивовані зв'язком взаємної координації всередині предикативного центру речення, на цьому ж ґрунтується твердження про первинність суб'єктної функції називного відмінка і його позиційну зумовленість у граматичній структурі двоскладного речення [12, с. 17]. Первинна семантико-синтаксична функція суб'єкта називного відмінка супроводжується його первинною формально-синтаксичною функцією підмета, що визначається на основі предикативного зв'язку, який поєднує два головні члени речення, що однаковою мірою передбачають один одного. Участь називного відмінка в оформленні предикативного мінімуму речення виявляється в тому, що він

диктує присудкові форми числа, роду та особи. Називний підметовий відмінок, входячи до предикативного мінімуму речення, входить також до номінативного мінімуму речення і є конститутивною синтаксевою, беручи участь у семантико-синтаксичній організації речення [35, с. 115]: **Всі** встали. **Всі** стояли, похиливши голови; **Хто** допомагав?! (І. Багрянний.) *Ходять хвилями буруни, **хтось** могутній, вічно юний Сипле з неба блиски зір* (Г. Чупринка); **Він** перестав ходити на вечорниці, не зачіпав дівчат і молодиць (Л. Костенко).

Семантико-синтаксична суб'єктна функція давального відмінка трансформаційно пов'язана з вихідним для нього центральним суб'єктним відмінком – називним [Там само, с. 115]. Проте сфера його поширення значно вужча. Давальний відмінок як морфологічний варіант займенникових суб'єктних синтаксем вживається у таких конструкціях: а) безособових (одноособових) односкладних у функції суб'єкта стану: **Мені** іноді дивно і лячно стає (М. Стельмах); *Не жаль **мені**, кохана за тобою. Свого ж одуреного серця жаль* (Д. Павличко); *Ой, дуже весело **їй**, так весело, що далі нікуди* (НТЕ, 2001. – № 5); б) інфінітивних та безособових односкладних у функції суб'єкта стану-потенційної дії: **Тобі** не треба родити дітей (М. Стельмах); **Мені** треба поспішати (І. Багрянний); **Тобі** вести людей (О. Гончар); *Яке життя буде в батька, коли **нікому** супу зварити, і в кімнатах прибрати, і, нарешті, заговорити ні до кого* (Ю. Збанацький); в) двоскладних у функції суб'єкта стану, рідше – суб'єкта якісної ознаки: **Тоді йому** була найбільша втіха (О. Довженко); *Іду від вас. Ніч розміння століття на роки – скажеш ти: намідяки. І буде все ж **комусь** душа боліти: згубили мить, а втратили віки* (Є. Шкарівська); г) двоскладних із подвійним синтаксичним зв'язком: *Офіцерик оскаженіло заверещав, наказав **їм** мовчати і йти в село* (В. Винниченко); *Командир наказав **їм** [солдатам] стріляти* (ВК, 02.12.71) ← *Командир наказав **їм** + **Вони** стрілятимуть*. Давальний відмінок в останньому випадку виражає складне значення адресатного об'єкта дії – потенційного суб'єкта дії [125, с. 12].

Знахідний відмінок посідає важливе місце у сфері суб'єктної семантики, але діапазон функціонування займенникових синтаксем у формі знахідного відмінка досить вузький, оскільки він стосується тільки синтаксемної функції суб'єкта стану (в односкладних реченнях) і сполучається з обмеженою групою дієслів типу *лихоманити, морозити, тріпати, трясти, трусити, нудити*, що характеризують фізичний стан суб'єкта: *Мене тіпало; – Не можу... – прошепотів. – Спасибі вам... і вибачте. Його* страшенно нудило, й він ледве перемагав себе (І. Багрянний); суб'єкта результативного стану (в односкладних реченнях з предикативами на *но-, то-*): *Його [ворога] знищено* (ГУ, 22.11.14); функції суб'єкта у двоскладних реченнях з подвійним синтаксичним зв'язком: *Я ж пам'ятаю його молодим* (О. Іваненко) ← *Я ж пам'ятаю його + Він був молодим* [125, с. 11]. Знахідний суб'єкта стану характеризується пасивністю та додатковим значенням об'єкта дії.

Крім знахідного відмінка, своєю пасивністю виділяються і займенникові синтаксеми у формі орудного відмінка. Сферою поширення суб'єктної синтаксеми в орудному відмінку є безособові односкладні речення, пасивні двоскладні речення, конструкції з предикативами на *но-, то-*, двоскладні речення з предикатом, вираженим сполученням дієслова й абстрактного іменника [Там само, с. 11]: *Сум заволодів нею* (В. Шевчук); *Прозовий твір, написаний нею [Л. Костенко], викликав ажіотаж; Запахло новим врожаєм гречки. Повіяло ним із заходу* (ЛУ, 11.08.11).

Родовий суб'єкта кількісної ознаки виступає в реченнях із предикатами кількості: *А знизу лізуть німці, їх шестеро* (В. Собко); *Горіхи! Цілі. Прекрасні. І як їх багато* (І. Багрянний). В українській мові займенникові синтаксеми у квантитативній функції є нерегулярними і непродуктивними: *Їх [парубків] було немало* (Панас Мирний); пор.: *Багато з нас додому не прийшло* (В. Сосюра). Найчастіше відбувається “заміщення позиції суб'єкта кількісної ознаки назвами істот, конкретних предметів тощо” [245, с. 197].

Щодо кличного відмінка, то “первинною семантико-синтаксичною функцією кличного є функція адресата вольової дії – потенційного суб’єкта дії при імперативі, напр.: *Озвітсья, **мамо!*** (Є. Гуцало) ← *Син попросив **маму*** + ***Мама** озветься*. Кличний відмінок є конденсатом суб’єктно-предикатно-адресатної структури” [35, с. 77 – 79; 125, с. 13]. Як зауважує В.М. Ожоган, “вокатив, з одного боку, виступає своєрідним конденсатом трансформованого речення, вказуючи на адресата, з іншого, – на потенційного суб’єкта при імперативному предикаті. ... Кореляція прономінативних лексем *ти, ви* з формами кличного відмінка власне-іменників і переймання ними на себе апелятивної функції уможливорює вживання їх у ролі звертання” [150, с. 81]: *Ну, **ви**, ходіть сюди!* (Леся Українка); *Ану, **ти**, ворушись!* (В. Козаченко); *Гей, **ви**, козаченьки, – вітер в чистім полі, Научіть нащадків так любити волю* (Укр. слово).

Місцевий відмінок зрідка виступає у вторинній суб’єктній семантико-синтаксичній функції, на яку нашаровуються супровідні локативні відтінки, і виконує вторинну формально-синтаксичну функцію лівобічного валентно поєданого другорядного члена речення [42, с. 81]: *Зала була охоплена мовчазним смутком. **В ній** було порожньо; **В ній** [душі] вирувало обурення за свій народ, за свою націю* (УК, 20.08.02).

Прийменниково-відмінкові форми *у (в), для, з, до, серед, між, за, на* + *місцевий, родовий, орудний, знахідний відмінок* набувають суб’єктного значення внаслідок переміщення їх із локативної або обставинної позиції в позицію суб’єкта, у якій вони виступають функціональними еквівалентами називного суб’єктного відмінка: ***У нас** був дід дуже схожий на Бога* (О. Довженко) ← ***Наш** дід дуже схожий на Бога; **До мене** підступив страх* (Р. Федорів) ← ***Я** злякався*.

Т.А. Огаренко шість типів суб’єктних номінативних блоків доповнила сьомим типом – суб’єктною фразовою номінацією екзистенційності зі значенням буття / небуття [146, с. 5 – 6]. Отже, фразовими номінаціями, ужитими у функції суб’єктів є: суб’єкти дії: ***Хто сильний, той все з себе***

може скинути (В. Винниченко); суб'єкти процесу: *І поміж щедрих див мені воскресли, спогадом зігріті, усі, кого з весни любив, кого зустрів у літі* (М. Нагнибіда); суб'єкти якості: *Ознакою доброго тону було те, що слуги рукавами й полами своїх коштовних парчевих і оксамитових одерж витирали брудні тарелі при столі* (Г. Хоткевич); суб'єкти стану: *Тому тяжко, хто зло пам'ятає* (Укр. казки); суб'єкти кількості: *Поліксена: ... Чи то ж багато є таких, що йдуть по волі й по любові? Се вже доля така жіноча слухати не серце, а волі рідних...* (Леся Українка); суб'єкти локативності: *Всіх, Що сито жували У голодних вирваний хліб, Всіх, Що словом брехливим І димом кадильним туманили мозок рабам, ... У смертельну глибін Навіки!* (М. Рильський); суб'єкти екзистенційності: *Є такі, що тихо жити вміють, Гнуться під вітрами, як трава* (В. Симоненко).

3.4.2. Займенникове вираження об'єктних синтаксем

Визначенню типології, окресленню статусу й ролі об'єктних відношень із проекцією на семантико-синтаксичний і формально-синтаксичний рівні речення, семантичній диференціації об'єктного аргумента, що разом із предикатом та суб'єктом конституюють речення, присвячено праці І.Р. Вихованця [35; 38], А.П. Загнітка [71], О.Ф. Бабій [7; 8], В.М. Мигіріна [134], І.Б. Сиротиніної [189]. Окремі питання об'єктних відношень аналізували такі вчені, як О.О. Потєбня [172], О.О. Шахматов [238], О.М. Пешковський [162], Є.К. Тимченко [228], О. Синявський [187], В.В. Виноградов [30], Л.А. Булаховський [21], І.К. Кучеренко [104], М.Ф. Кобилянська [89], та інші. З'ясуванню ролі граматичних форм слів у вираженні семантичних категорій об'єкта, зокрема вивченню природи відмінкових форм присвячені праці Є.К. Тимченка [228], М.Я. Плющ [167], І.Р. Вихованця [41], О.К. Безпояско [12], А.П. Загнітка [71], Я.М. Степаненка [213; 214].

Основними рівнями речення, компоненти якого перебувають між собою в чітко визначених зв'язках і відношеннях, є взаємопов'язані й однаковою мірою важливі для нього семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний рівні. За словами Я.М. Степаненка, одиниці цих рівнів можуть характеризуватися або не характеризуватися взаємною зумовленістю, тобто між ними існують два типи відношень – корелятивні і некорелятивні. “Перші засвідчують симетричність міжрівневих зв'язків, другі – асиметричність. Симетрія властива предикатові (на формально-синтаксичному рівні – присудкові), оскільки вони можуть видозмінювати свої морфологічні, морфолого-словотвірні-синтаксичні, лексико-семантичні категорії, але позбавлені змоги переміщатися з однієї реченнєвої позиції в інші” [213, с. 8], тобто їм властива лише роль дії, процесу, стану, локативності та якісної ознаки-відношення – роль предиката (присудка). “Суб'єктові, об'єктові, з одного боку, та підметові, додаткові, з іншого боку, притаманна як симетрія (суб'єкт ↔ підмет, об'єкт ↔ додаток), так і асиметрія (суб'єкт ↔ додаток, об'єкт ↔ підмет). Симетричні відношення виникають, якщо суб'єкт функціонує в типовій для нього позиції підмета, а об'єкт – у позиції додатка. Асиметричні відношення постають тоді, коли суб'єкт заповнює іншу нетипову для нього позицію – позицію додатка, а об'єкт – позицію підмета” [Там само, с. 8].

Семантико-синтаксичну структуру простого речення формує предикат “вказуючи на кількість субстанціальних синтаксем та їх функцій. Кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем регулюється найпоказовішою властивістю предиката – його семантико-синтаксичною валентністю” [33, с. 137]. Лівобічний та правобічний аргументи, які пов'язані один з одним через предикат, мають спільні й відмінні риси. Спільним слід уважати насамперед те, що вони (суб'єкт і об'єкт) входять до розряду субстанціальних синтаксем, реалізуються як морфологічні варіанти, валентно пов'язані з предикатом і заповнюють у реченні певні формально-синтаксичні позиції. Відмінності між ними полягають передусім у тому, що

1) суб'єктові властива суб'єктна семантико-синтаксична функція, а об'єктові – об'єктна, 2) суб'єкт займає лівобічну позицію щодо предиката, а об'єкт – правобічну, 3) суб'єкт буває активним і пасивним, об'єкт – тільки пасивним, 4) для суб'єкта типовою є формально-синтаксична позиція підмета, а для об'єкта – додатка, 5) між суб'єктом, представленим підметом, і предикатом, репрезентованим присудком, існують граматичні предикативні відношення, що формують конструктивне ядро речення, тоді як між об'єктом, реалізованим додатком, і предикатом устанавлюються граматичні об'єктні відношення, які не утворюють конструктивного ядра речення [213, с. 8 – 9]. Н.М. Арват називає лівобічний поширювач другим стрижневим компонентом семантичної структури, який є носієм предикативної ознаки, причиною, початком, або джерелом дії, процесу чи стану [3, с. 41].

Об'єктні синтаксеми в семантично елементарному реченні передають значення реальної предметності (об'єктну синтаксему витлумачуємо як предмет, на який спрямовано дію, процес або стан) і залежать від предиката, функціонуючи як необхідні компоненти речення. У простих неелементарних реченнях маємо ускладнення об'єктної синтаксеми суб'єктивним значенням унаслідок переміщення об'єктної синтаксеми в суб'єктну позицію (пор.: *Ніхто* ← не бачив → *ї*; *Ї* ← *ніхто* ← не бачив).

Значущість функції об'єкта в поняттєвому плані аргументована семантичною сферою відображення позамовного світу. Як тип денотативного значення об'єкт виступає компонентом змісту речення і реалізується через номінативну і експлікативну функції мови. Його роль у базовій структурі речення продиктована семантико-синтаксичним аспектом об'єктності, який закладений у семантичні параметри суб'єктно-об'єктних відношень, зумовлених предикатом дії [12, с. 29].

Предикат як центральна синтаксема елементарного простого речення визначає семантичні різновиди об'єктних синтаксем, а також впливає на їхні морфологічні варіації та формально-синтаксичні позиції в реченні. Згадувані вище семантичні класи предикатів визначають такі семантичні варіанти

об'єктних синтаксем: 1) об'єкт дії: *Усією дикою силою вона, здається, на третій день викинула нас на чужий берег, прямо в турецьку неволю* (М. Стельмах); 2) об'єкт стану: *Не знаю, хто мудрував-лукавив над нею, хто був її чорним чи, може, засліпленим автором, хто страшно согрішив, чи не знаючи наших людей, чи не вірячи їм, чи ненавидячи нас, але він гадюкою підозри ослабив і силу нашу, і любов, і віру!* (М. Стельмах); 3) об'єкт локативного предиката дії: – *Сідай, посидь у мене за столом, – сказала Олеся тихо і взяла його обома руками за руку* (О. Довженко); 4) об'єкт процесу: *За що ж ви гніваєтесь на мене?* (М. Кропивницький); 5) об'єкт якісної ознаки-відношення: *Хіба краща є за тебе?* (Т. Шевченко).

Прономінативи є продуктивним класом слів усіх семантичних варіантів об'єктних синтаксем: *Вона відкрила очі і побачила, що поранений підвівся і, обпершись руками об лаву, озирається навколо, ніби шукає когось* (Г. Тютюнник); *Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у нашім лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду* (О. Довженко); *Колисала їх, бавила, мала щоночі мороки, у турботі, у забавці* (А. Малишко); *А може, йому самому страшно, може, йому моторошно на хвості цієї диявольської комети, і він підбадьорює себе пострілами у чорну зрадливу ніч, в фосфоричні блиски позаду, в веремію рухливих тіней і плям* (І. Багрянний).

Наявність об'єктної синтаксеми “зумовлена лексичним значенням дієслова, яке без об'єктного компонента не здатне самотійно виражати свою реляційну семантику і потребує доповнення, приєднуючи синтаксему, що входить до елементарної структури речення як конструктивний компонент його ядра” [168, с. 7], об'єкт може функціонувати на правах облігаторної і факультативної синтаксеми [213, с. 9]. Об'єктні семантико-синтаксичні відношення зумовлені, як і інші типи відношень за підрядного зв'язку, не тільки морфологічною валентністю опорного дієслова, а й значенням поєднаних слів [167, с. 41]. Слова релятивної семантики (*знати, бачити,*

пам'ятати, розуміти, згадувати, дивитися, закохатися, подружитися, хвататися, вчепитися, заступитися, вести, нести, вірити, повірити, вплинути, подіяти, спостерігати, доглядати, стежити, уболювати, скучати, жаліти, плакати, насміхатися, жартувати, долучитися, приєднатися, відмовитися, відділитися, зупинитися і т.д.) вимагають заповнення після себе об'єктних позицій у певній морфологічній формі: знахідному, родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках, які перебувають між собою в ієрархічних відношеннях. На далекій периферії морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми функціонують і прийменниково-відмінкові форми (знахідний, родовий та орудний з прийменниками). На противагу іменникам, які є первинною формою вираження об'єктного значення і хоч не з однаковою частотністю вживання в усіх відмінкових формах, займенники, замінюючи їх і вказуючи на той самий предмет, мають свої особливості, а тому не завжди дублюють іменник. Це пов'язано із стилем мовлення чи комунікативною ситуацією, пор.: *Христя завжди заступалася за Чінку* (Панас Мирний) → *Христя завжди заступалася за нього*; *Ян II Казімір зрікся престолу і виїхав до Франції* (І. Франко) → *Ян II Казімір зрікся його*.

У вираженні об'єктних відношень у сучасній українській мові беруть участь знахідний (еквівалентний йому родовий), давальний та орудний, кожен з яких займає неоднакову синтаксичну позицію: знахідний – позицію першого об'єкта, на який безпосередньо спрямована дія; давальний – позицію другого об'єкта, а орудний віддалений від центру двома ступенями, своє відмінкове значення передає в придієслівній позиції з обставинною функцією / за допомогою чого здійснюється дія? як? [167, с. 43].

Основним морфологічним репрезентантом займенникової синтаксеми у функції об'єкта є акузатив і генітив (знахідний і родовий відмінок) назв істот або неістот в реченнях структурної моделі СУБ'ЄКТ + ПРЕДИКАТ + ОБ'ЄКТ. Вершинне місце в системі реалізаторів означеної семантики займає припредикатний компонент – об'єкт, що можна пояснити такими причинами: “об'єктне значення для акузатива є первинним, а для генітива – вторинним;

знахідному відмінкові властива цілісність стосовно семантичного наповнення (спеціалізується на вираженні об'єктності) та синтаксичного функціонування (виконує в реченні типову для нього роль прямого [сильнокерованого] додатка), тоді як для родового відмінка характерна неоднорідність значенневого й синтаксичного планів" [213, с. 10].

У граматичних дослідженнях простежуємо різні підходи до визначення знахідного об'єкта: його кваліфікують як знахідний реального об'єкта і знахідний ідеального об'єкта [228, с. 6 – 10], результативний об'єкт і внутрішній об'єкт [103, с. 74], знахідний внутрішнього і зовнішнього об'єкта [129, с. 463 – 464]. Найбільш аргументованим, на нашу думку, є синтаксемний аналіз через виділення семантичних груп дієслів, які вимагають своєю валентністю знахідного об'єктного відмінка [41, с. 87 – 90].

Знахідний відмінок у системі відмінків сучасної української мови функціонує як засіб вираження прямого об'єкта. Специфічні особливості знахідного прямого об'єкта полягають у тому, що в плані синтагматичному йому властиве вживання з перехідними дієсловами [39, с. 10]. Знахідний прямого об'єкта не може залежати від прикметників та іменників, сполучуваність лише з дієсловами є його характерною властивістю [41, с. 85]. Перехідні дієслова своєю валентністю зумовлюють знахідний об'єкта, що виражає спрямованість дії на об'єкт [167, с. 41]. Наявність знахідного у внутрішньосинтаксичній структурі речення програмується семою перехідної результативної дії, оскільки дистрибутивною морфологічною ознакою дієслова є перехідність. Залежно від ситуації, що відбиває те чи те поняття, дієслова номінують фізичну, мовленнєву, інтелектуальну дію, емоційний стан і почуття тощо. Відповідно до ступеня деталізації предикатів диференціюють об'єктну семантику [96, с. 214]. Дієслова, які вимагають знахідного відмінка об'єкта, становлять надзвичайно широку групу. І.Р. Вихованець виділяє такі основні підгрупи перехідних дієслів, як: дієслова фізичної дії; дієслова переміщення в просторі; дієслова володіння, позбавлення і передачі, присвоєння й отримання; дієслова мовлення;

дієслова, які виражають позитивне або негативне ставлення до чогось, внутрішній стан і почуття, спрямованість інтересу до чогось; дієслова чуттєвого сприймання; дієслова розумової діяльності [41, с. 87 – 89]. Домінантна роль грамеми знахідного у вираженні первинної функції об'єкта, охопленого дією, порушується іноді називним відмінком [12, с. 32], напр.: *Мені тринадцятий минало, я пас **ягнята** за селом* (Т. Шевченко), але це ніяк не стосується займенникового об'єкта, тому що іменник **ягнята** неможливо замінити займенниковою синтаксею в називному відмінку – лише в знахідному: *Мені тринадцятий минало, я пас **їх** за селом*. Тільки деякі займенники, які мають узагальнювальний характер, виражаються називним відмінком і не можуть мати заміни одиничним іменником. Напр.: *Він згадав, як покинув **усе** і гайнув до Москви; Я зрозуміла **це**, коли ти сказав мені отам, над Дніпром* (П. Загребельний).

У безособовому реченні прямий додаток може стосуватися головного члена, вираженого предикативними прислівниками зі значенням сприймання, почуття (*видно, помітно, чути, чутно, жаль*): *І жаль **мені**, малому, стало Того сірому-сироту* (Т. Шевченко) [39, с. 19]. Н.М. Костусяк і О.Г. Межов, проаналізувавши односкладні речення із знахідним об'єкта стану, виявили його валентну сполучуваність з окремими предикативними прислівниками, що виражають: а) емоційний стан, психічні переживання людини: *жалко, жаль*; б) інтелектуальний стан: *відомо, зрозуміло, незрозуміло, ясно*; в) сприймання: *видно, помітно, чутно* та ін. Напр.: *Мені так чомусь було **тебе жаль*** (О. Гончар); *Для нас **усе відомо*** (В. Симоненко); ***Нас далеко видно*** (О. Підсуха); ***Чутно їх** вночі* (А. Головка). “У вторинному відмінковому функціонуванні об'єктне значення знахідного може ускладнюватися семантикою суб'єкта. В українській мові знахідний відмінок обов'язковий при більшості предикатів на -но, -то, утворених від перехідних дієслів. Він виражає синкретичне значення об'єкта дії – суб'єкта результативного стану” [96, с. 216], напр.: *А тих, що **їх** вивезено і знищено на Сибірі – годі й назвати* (У. Самчук) ***Мене засуджено...*** (В. Симоненко); *Спочатку було*

розкритиковано теорію “перших хоробрих”, відкинуто **її**, а разом з нею й імена В. Блакитного, Г. Михайличенка, А. Заливчого і В. Чумака (УЖІ, 1997. – № 4). Семантичну неелементарність таких речень засвідчує можливість їх розчленування на елементарні одиниці, пор.: **мене** засуджено; **я** засуджена + засудили **мене**.

Нерідко в українській мові вживаються речення з компонентами у знахідному відмінку, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення, напр.: *Сусіди знайшли **її** вранці непритомну поруч із вбитими* (Р. Федорів). Знахідний відмінок репрезентує складну субстанціальну синтаксему, яка об'єднує в собі об'єктне та суб'єктне значення й утворюється внаслідок злиття в одну конструкцію двох елементарних речень. Пор.: *Сусіди знайшли **її** непритомну* → *Сусіди знайшли **її** + **Вона** була непритомна*.

Отже, основним значенням акузатива є об'єктне: він “позначає предмет безпосереднього, прямого й повного застосування дії, предмет, до якого безпосередньо спрямоване чие-небудь відношення, сприймання” [178, с. 482]. Периферійною для нього є суб'єктна, локативна, темпоральна та квантитативна семантика.

Родовий відмінок у сучасній українській мові може вживатися як еквівалент знахідного з прямоперехідними дієсловами в уснорозмовному мовленні, що відображає художнє і публіцистичне мовлення [167, с. 44]. У функції об'єкта стану родовий відмінок вживається з відповідною низкою дієслів стану, зокрема: *дочекатися, сторонитися, дотримуватися, торкатися, хотіти, бажати, володіти, жадати, досягати, потребувати, позбавляти, уникати, боятися, страхатися, прагнути* тощо [12, с. 36]. Отже, спеціалізація родового відмінка в зазначеній функції зумовлена лексико-семантичним змістом дієслова. Напр.: *Коріння в молоденьких яблунь і груш було жовте, немов фарбоване в охрі, і таке ніжне, що страшно було торкатися його руками* (О. Донченко); *Лисовський знав про наш приїзд і уникав нас* (Ю. Мушкетик).

Одним із важливих чинників, який впливає на вибір акузатива / генітива, є наявність / відсутність у реченні заперечення. У стверджувальних синтаксичних конструкціях припредикативну позицію регулярно обіймає безприйменниковий знахідний, а в заперечних – безприйменниковий родовий. Спостережено й іншу закономірність, що відбиває загальну тенденцію взаємодії знахідного та родового відмінків як граматичних варіантів субстанціальної об'єктної синтаксеми: у загальнозаперечних реченнях усе активніше функціонує в ролі об'єкта акузатив, який указує на чітку окресленість, означеність об'єкта і цим протиставляється генітивові, призначення якого інше – сигналізувати про об'єкти різного семантичного типу [213, с. 11]. У сучасній українській літературній мові родовий у заперечних конструкціях за певних умов уступає свої позиції на користь знахідного відмінка [39, с. 20]. Напр.: *Вона вже ні про що не питала їх* (О. Довженко).

І.Р. Вихованець зазначає, що знахідний відмінок в однакових умовах може чергуватися з родовим партитивним. Знахідний прямого об'єкта і родовий партитивний виявляють відмінність у значеннях: перший означає повне охоплення об'єкта дією, другий вказує на те, що предмет лише в певній його частині зазнає дії, вираженої дієсловом [41, с. 97]. Але це явище не стосується займенникових об'єктних синтаксем, бо тільки іменники “являють собою назви речовин або предметів у множині, що допускають вираження частковості або подільності” [Там само].

Давальний, орудний та місцевий відмінки у функції об'єктних синтаксем належать до розряду неосновних реалізаторів об'єктного значення в реченні, оскільки семантико-синтаксична функція об'єкта дії, стану для номінатива, датива, інструменталія та локатива є не первинною, а вторинною.

У ролі факультативного еквівалента знахідного прямого об'єкта функціонує давальний відмінок з дієсловами *докоряти, зараджувати, повідомляти, сповіщати, обіцяти* та ін., напр.: *Я обіцяв вам, мій незабутній Іване Максимовичу, сповіщати вам інколи і про самого себе, і про ті речі, що*

мене оточують (Т. Шевченко) [39, с. 31]. О.К. Безпояско доповнює цей ряд дієсловами *шкодити, вірити, заздрити* і об'єднує їх в один семантичний ряд на підставі семантико-синтаксичної ознаки фінальної спрямованості, “яка тут має дещо нівельований характер, ніж у ряду дієслів із семою “давання”, що формує значення адресата” [12, с. 36].

У сфері еквівалентних відношень із знахідним прямого об'єкта в позиції придієслівного додатка перебуває орудний об'єкта, ужитий з тими самими дієсловами, що й знахідний. Пор., наприклад, знахідний об'єкта, з одного боку, і орудний об'єкта – з другого, при дієсловах *вергати, ворушити, жбурляти, кидати, коливати, крутити, метати, мотати, нехтувати, опановувати, поводити, прискати, рухати, сипати, смакувати, смикати, стрепенути, термосити, тіпати, тріпати, торгати, трусити, трясти, хитати, хлюпати, шарпати, шпурляти* [39, с. 31].

Місцевий відмінок як компонент відмінкової парадигми має свою особливість, бо не може функціонувати без прийменників. Локатив посідає особливе місце в цій парадигмі, оскільки поєднується із “застиглою” кількістю прийменників, зокрема *в/у, на, при, по, о(об)* [41, с. 189 – 190]. За словами Я.М. Степаненка, місцевий відмінок з прийменниками *на, у/в, по* здатний виражати і похідне об'єктне значення. Характеризуючи особливості кожного із прийменників, він зазначає, що прийменник *на* вживається з предикатами дії та стану, репрезентанти яких об'єднано в такі лексико-семантичні групи: 1) дієслова інтелектуальної діяльності (*розуміти(ся), знати(ся), тямити*); 2) дієслова зі значенням зосередження уваги на якому-небудь об'єкті (*зосереджувати(ся), сконцентрувати(ся), зупинити(ся)*); 3) дієслова зі значенням виділення, виявлення найважливішого, найголовнішого в об'єкті (*базуватися, ґрунтуватися, триматися*); 4) дієслова, що вказують на процес творення, на більший або менший ступінь інтенсивності дії (*смажити, пекти, варити, пражити, кип'ятити, паритися, гнути, гріти*) [214, с. 174 – 176]. Напр.: *Батько не любив мистецтва й не знався на ньому* (О. Архипенко); *Кожна тема з літератури має свої центри, і вчитель під*

час підготовки до уроку зосереджує на них найбільше уваги (ЛЮ, 18.08.11); Литвин думає, що коаліція трималася на ньому (УК, 13.18.02); Лесь сидів коло розкладеного на березі річки багаття і спостерігав, як Михась пече на ньому тільки що спійманих раків (А. Гарасим). Прийменник у/в поднується з такими лексико-семантичними групами дієслів: 1) дієсловами зі значенням інтелектуальної діяльності (*розумітися, розбиратися, орієнтуватися, петрати, шурупати*); 2) дієсловами зі значенням упевненості/неупевненості (*впевнюватися, переконуватися, сумніватися, вагатися, пересвідчуватися, довіритися, запевнитися*). Напр.: *Розуміється у них як вовк у зорях* (Укр. прислів'я); *Розберуся трохи в цьому сам, тоді й поговоримо* (А. Головка); *Таким двозначним видалося боцманове зауваження чи таким переконливим, ті, що сперечалися чи просто сумнівалися в чомусь, змовкли нараз, здавалось, дослухалися, як нуртує внизу потужне серце їхнього пароплава* (Д. Міщенко).

Я.М. Степаненко констатує, що “подібність між дієслівними і прикметниковими синтаксичними конструкціями в тому, що вони можуть перехрещуватися на рівні предикатів у семантичній зоні “інтелектуальні можливості людини” [214, с. 176]. Активно замінюють місцевий відмінок з прийменником у/в прикметники *досвідчений, кмітливий, компетентний, мудрий, тямущий, справний, обізнаний, ерудований* та ін.

Прийменник *по*, широко вживаний з просторовими та часовими значеннями, у функції об'єкта вживається значно рідше і лише з лексико-семантичною групою “негативний емоційно-психічний стан людини” (*ридати, плакати, тужити, голосити, сумувати, журитися, печалитися, смуткувати*): Напр.: *Гляди, щоб твої ноги онишиком не полікував – давно він ревма реве по тобі* (М. Стельмах). З кінця ХХ століття прийменник *по* помітно архаїзується і поступається місцем конструкції із прийменником *за*: *То чи я б за таким плакала та побивалася?* (Панас Мирний).

Для синтаксичної будови речень характерне ширше вживання прийменниково-відмінкових форм, зокрема знахідного з прийменниками *без*,

біля, у (в), від, для, до, з, за, з-за, з-під, проти, серед, між, напр.: *Хоче плечима зачинити двері, а вони знову налягають **на нього*** (М. Стельмах); *Він дивився **на неї**, чужу, невідому, випадкову, аби ніколи вже потім ні на одну годину ніде не забути її, аби понести її, оцю дівчину, в своєму серці через усі бої, через усі вогні* (О. Довженко); орудного – з прийменниками з, за, між, над, понад, перед, під, попід, поза, напр.: *Отак і сперечалися **з нею**, аж поки одного разу не поплив з побратимом Дмитром ловити скумбрію* (М. Стельмах); *Ну, переписувалася **з тобою*** (Є. Гуцало).

У прийменниково-відмінкових формах, до складу яких уходить знахідний відмінок, відбуваються певні функціональні зрушення, зумовлені розвитком у них нових значень. На базі первинних конкретних значень постають нові, більш абстрактні. Це зумовлює тенденцію до граматикалізації деяких прийменниково-відмінкових форм, до перетворення їх у формальні, позбавлені конкретного значення знаки синтаксичної залежності. Проте в прийменниковому вживанні знахідний відмінок насамперед виражає просторові, часові та інші конкретні значення [39, с. 47].

Об'єктна функція в інших непрямих відмінках є вторинною, вона розвивається на основі первинних значень і характеризується лексичними, граматичними та стилістичними обмеженнями. Особливо чітко простежується відмінність у силі притягання до дієслова іменних словоформ, що виражають власне-об'єктні і об'єктно-обставинні значення [167, с. 45].

А.Т. Огаренко, досліджуючи фразові номінації, стверджує, що вони беруть участь у формуванні семантико-синтаксичної структури речень займенниково-співвідносного типу і посідають позицію будь-якої синтаксеми: суб'єктної, об'єктної, предикатної, атрибутивної, обставинної.

Об'єктні фразові номінації характеризуються пасивністю, субстанціальністю, зв'язком з предикатом і належать до розряду обов'язкових поширювачів. Залежно від відмінкової форми корелята-прономінатива в головній частині фразові номінації поділено на блоки зі значенням прямого та непрямого об'єкта.

Фразові номінації у функції прямого об'єкта мають у своєму складі займенникове слово у формі безприйменникового знахідного відмінка і реалізуються з дієсловами тих самих семантичних груп, що й об'єкти-лексеми. Це дієслова: 1) конкретної фізичної дії: *Пройдеться сталевую гребкою Ягнич, **поскородить, позмітає все, що** за день накублять, не зоставить сліду пляжницьких кочовиськ* (О. Гончар); 2) розумової діяльності: *Жінкам властиво наперед **знати те, про що** ми, мужчини, не встигли ще й подумати* (КП, 3.07.2007); 3) позитивного чи негативного ставлення: *Нехай **стидом** тяжким потомства люд **окриє** І деспота, що нас, мов Калігула, гнав, **І тих, хто** за його тиранство всій Росії Погибелі, з її порядками, бажав...* (П. Куліш); 4) внутрішнього стану: *І, може, саме тому пустивсь, як кажуть, Богорський берега, запив, **зненавидів усе і вся, що** прагне знань і тягнеться до науки* (В. Шевчук); 5) мовлення: *А він, могутній, чинить опір, **співає** те, що кров велить!* (Л. Костенко); 6) чуттєвого сприймання: *Навідуючись до Горпини, тітка Лободиха спершу зупинялась на порозі, **оглядала все, що** творилося в хаті, і її тонкі пісні губи болісно кривились* (Є. Гуцало); 7) володіння: *Не все **то маємо, про що** гадаємо* (НТЕ, 2001. – № 5).

Фразові номінації у ролі непрямих об'єктів дослідниця поділила на дві групи: напівпериферійні (з корелятом у формі знахідного відмінка прийменникового і давального безприйменникового) та периферійні (корелят має форму родового, орудного відмінків) [146, с. 8 – 9].

3.4.3. Займенникове вираження адресатних синтаксем

У сучасному синтаксисі важливим об'єктом наукових студій є адресат як мовознавча категорія. Дослідження українських учених стосувалися тих проблем адресата, що спрямовані на розкриття його лінгвістичної сутності (М.С. Скаб [194], Л.І. Пац [159]). Адресат розглядався і крізь призму природи художнього тексту (А.К. Мойсієнко [137], М.І. Венгринюк [29]), стилістики (О.М. Пазинич [156]), семантико-синтаксичної структури речення

(І.Р. Вихованець [35], О.К. Безпояско [12], В.М. Ожоган [150]). Деякі питання, пов'язані з тематикою адресата, порушені в працях О.О. Потебні [171], О.О. Селіванової [181], М.П. Баган [9] та інших лінгвістів. Фундаментальним дослідженням датива у вітчизняній лінгвістиці стала праця Є.К. Тимченка “Номінатив і датив в українській мові” (1925р.) [230].

О.О. Селіванова витлумачує поняття адресата як одного із комунікантів, на якого спрямована й розрахована мовленнєва дія того, хто породжує висловлення, тобто співрозмовник або читач, реципієнт повідомлення [181, с. 16].

У лінгвістиці використано поняття функціонально-семантичного поля адресатності, яке має глибокі онтологічні корені, що сягають філософії, зокрема філософії мови. Як категорія філософії адресатність не розглядається, а поняття “адресат” збігається з його тлумаченням у лінгвістичних лексикографічних виданнях: адресат (нім. Adressat) – одержувач, якому адресоване поштове відправлення, телеграма. Водночас адресат трактують як учасника дії, на користь чи шкоду якому вона відбувається [35, с. 139; 150, с. 144]. За такого визначення адресата Л.І. Пац витлумачує “адресатність як спрямованість фізичної дії чи морального впливу від однієї особи на іншу з нанесенням шкоди адресатові чи застосуванням до нього сили або на користь йому. Така дія часто пов'язується з переданням чи отриманням об'єкта або привертанням уваги співрозмовника, залученням його до бесіди” [159, с. 4 – 5].

На особливу увагу заслуговує питання про реалізацію категорії адресатності в семантико-синтаксичній структурі речення, зокрема у функції адресатної синтаксеми.

Кількісно-якісний склад субстанціальних синтаксем, як уже зазначалося, регулює найпоказовіша властивість предиката – його семантико-синтаксична валентність [33, с. 137], що означає його здатність програмувати лівобічні і правобічні аргументи відповідно до семантичної природи предиката та “містити в собі макет майбутнього речення” [144,

с. 162]. З адресатністю здебільшого пов'язують дієслова із семантикою мовлення, повідомлення, показування, волевиявлення, тому що вони “проектують обов’язковий підпорядкований компонент на позначення особи, що зазнає дії суб’єкта через об’єкт у цільовому призначенні, який теж передбачений валентністю предиката” [12, с. 40]. Предикати, що сполучаються з адресатними синтаксемами, утворюють трикомпонентну конструкцію предикат + об’єкт + адресат (у наказових реченнях), суб’єкт + предикат + адресат та чотирикомпонентну конструкцію суб’єкт + предикат + об’єкт + адресат. Ознакою суб’єктності характеризуються всі речення, крім наказових. Наявність об’єктної синтаксеми залежить від інформативної недостатності дієслів мовлення або всього речення. Морфологічною ознакою формальних кореляцій функції адресатності є двооб’єктна валентність дієслів цілеспрямованої дії: крім давального адресата, вони потребують знахідного відмінка прямого об’єкта. Дієслова мовлення не регулюють семантичну природу об’єкта, вираженого предметами, особами, подіями, а тому не мають обмежень у виборі об’єктних лексем. Коли ж адресатом дії є істота, причому обов’язково людина (особа), якщо ж дія спрямована не тільки на осіб, а й на інших істот та неживі предмети, то така синтаксема не сприймається як адресатна [159, с. 44]. Адресатних синтаксем на позначення особи, виражених займенниковими лексемами, небагато, зокрема це особові (*мені, нам, тобі, вам, йому, їй, їм*), рідше – зворотний (*собі*), заперечні (*нікому, нічому*), неозначені (*абикому, кому-небудь, казна-кому, будь-кому*) та вказівні (*цьому, цій, цим, тому, тій, тим*) займенники.

У витлумаченні адресата як учасника дії, на користь чи шкоду якому вона реалізується, адресатність потрібно трактувати як спрямованість на особу фізичної чи моральної дії, незалежно від того позитивний чи негативний характер вона має, пов’язана з переданням чи отриманням об’єкта [158, с. 37].

Досліджуючи функціонально-семантичне поле (ФСП) адресатності, Л.І. Пац виділяє ядерні та периферійні компоненти і зазначає, що “кожне

мікрополе ФСП адресатності характеризується власним набором ядерних і периферійних сем у структурі лексичного значення лексем. Для ядерних і близькоядерних мікрополів спільним буде те, що ядерні компоненти утворюють інваріантне значення мікрополя, тоді як периферійні варіюються у його складі” [159, с. 9]. Ядерна сема – “передавати від однієї особи іншій”, а периферійна, варіюючись, указує на спосіб, мету, міру передання об’єкта (продавати, дарувати). Ядерними одиницями поля є адресатні дієслівні лексеми (понад 2,5 тисячі), у межах поля вони ж утворюють менш ємні угруповання: функціонально-семантичні мікрополя (передання об’єкта, отримання чи збереження об’єкта, дієслова мовлення, дієслова морального впливу), лексико-семантичні групи (спосіб, мета, міра передачі / отримання об’єкта; манера, спосіб, характер мовлення) та лексико-семантичні мікрогрупи. Периферію формує стилістично маркована, розмовна, діалектна, переносна, фамільярна, застаріла лексика, а також фразеологічні одиниці [Там само, с. 5 – 9].

Категорії адресатності властива менша морфологічна розгалуженість, ніж категоріям суб’єктності та об’єктності. У граматичній системі української мови основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми слугує давальний відмінок, який взаємодіє тільки з предикатами дії, оскільки в первинному функціонуванні ґрунтується передусім на семантико-синтаксичній ознаці пасивності, а також фінальної спрямованості дії в її цільовому різновиді [35, с. 125; 42, с. 73; 150, с. 144].

За спостереженнями О.М. Мельничука, “основним і найбільш типовим для давального відмінка у староруській мові був різновид значення, який виявляється при оформленні назв об’єктів, що виступають як безпосередньо заінтересовані сторони при даній переважно перехідній дії, прямий об’єкт (зрідка суб’єкт) якої адресується об’єктові, вираженому в формі давального відмінка” [128, с. 261 – 262]. І він називає давальний відмінок із цим різновидом значення *власне давальним*, указуючи на його залежність від дієслівної форми *дати* [Там само, с. 261 – 262].

І.Р. Вихованець зауважує, що валентний характер предиката дії, що керує давальним відмінком, передбачає наявність в елементарному із семантико-синтаксичного погляду простому реченні знахідного об'єктного і тісніший зв'язок останнього з опорним дієсловом. Порівняно з тісним поєднанням знахідного з предикатом дії давальному адресата властиві напівсильний підрядний зв'язок, дієслово з адресатною та іншою валентністю вимагає заповнення одного з семантично передбачуваних місць іменником у давальному відмінку [35, с. 126].

Дієслова, що керують давальним відмінком адресата дії, становлять “компактну” групу інваріантної семи давання. М.Я. Плющ поділила такі дієслова на 4 підгрупи. Найбільша – із семантикою давання, дарування – відбирання, які здатні підпорядковувати два об'єктних відмінки – родовий і давальний: *дати, надати, віддати, подати, додати, роздати, вручити, дарувати, подарувати, принести в дар, уділити, приписати, надбавити, допомогти, позичити, відкласти, забронювати, забезпечити, оплатити, купити, пропонувати, сприяти, присудити*. Напр.: *Сподіваюсь, дасте мені знати, коли будете в Києві* (Леся Українка); *На, Йване! Оддаю тобі свій завтрашній пай (хліба), бо сам уже давно на порціях живу* (М. Куліш); *Дав собі волю: стрибнувши на самий квітник, З похмурою радістю пустився танцювати по ньому* (О. Гончар). Для дієслів із семантикою давання об'єкт передання / отримання є обов'язковим [158, с. 40]. У межах семантичної функції давального відмінка Й.Ф. Андерш розрізняє семантичну функцію давального відмінка, маючи на увазі різні його конкретні значення (обмеження, призначення, належності тощо), що зумовлюють його периферійну позицію в реченні, і суто синтаксичну – його об'єктне значення, що впливає з його центральної позиції в реченні (позиції непрямого додатка) [2, с. 17].

Друга підгрупа сформована з дієслів із семантикою служіння, приношення, пробачення: *служити, коритися, кланятися, молитися, лестити, наслідувати, годити, кивати, присягатися, заперечувати,*

пробачати, напр.: *Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі – там, під липою?* (І. Франко); *Поки що він за все йому пробачав, і стосунки між ними були якнайкращі* (Г. Тютюнник).

У третій підгрупі об'єднанні дієслова із семантикою повідомлення, звернення до адресата: *слати, посилати, переказувати, радити, адресувати, пропонувати, передавати, пояснювати, доводити, з'ясовувати, відповідати, відсилати, телефонувати, повідомляти, сповіщати, доповідати, звітувати*, напр.: *Граючи, він низько схилив голову до баяна, наче той повідував йому щось інтимне* (О. Гурейв); *Ми не дурні kota в мішку купувати, – відповіли мені* (Я. Галан); *Я ж вам докладаю, – цей вагон потрапив випадково на обмінний пункт* (І. Кочерга); *Солдати чітко рапортували йому, повертаючись з вартування* (І. Ле). До цієї підгрупи належать дієслова на -ся, які вимагають лише давального відмінка: *сповідатися, адресуватися, надсилатися* тощо, бо виражають дію, спрямовану до адресата, напр.: *Варто навести з цих статей набір характеристик та “епітетів”, що їй адресувалися* (ЖУ, 2003. – № 4).

Четверта підгрупа охопила дієслова із семантикою модально-вольових проявів і психічних реакцій та здатністю приєднувати лише форму давального відмінка: *заборонити, загрожувати, наказувати, обіцяти, дозволити, заповідати, радити, диктувати, зичити, бажати, жадати, грубити, шкодити, дякувати, заздрити, вірити, співчувати, перешкоджати, радіти, шанувати, подобатися, приглянутися* [166, с. 83 – 85]. Напр.: *Тугар Вовк хвалив Максима й щиро дякував йому* (І. Франко); *Це вже був не той Остап, що Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками* (М. Хвильовий); *Розмірковуючи з позиції сьогодення, він зазначив: не треба думати про те, щоб комусь сподобатись чи не сподобатись, необхідно в принципі виключити такий підхід* (ПСВ, 07.04.13).

А.А. Павлова об'єднала дієслова, що вживаються з адресатними синтаксемами у 9 груп із семантичними варіантами [154, с. 165]: 1) давання (власне-давальный) (*давати, вручати, віддячувати, платити, слати тощо*),

напр.: *Колись мій батько на ладан дихав, а вона дала йому настойку на якомусь корені – і пішов старий* (М. Стельмах); *Та не дай Боже, та не дай нікому, Як оцьому народоньку молодому!..* (М. Вінграновський); 2) мовлення та повідомлення (*говорити, розповідати, гукати, кричати, звітувати, обіцяти*), напр.: *Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це ... виженуть мене; А Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому* (Г. Тютюнник); *Одарка та Ярина розказали йому про шкоду на городі* (І. Нечуй-Левицький); 3) показування (*показувати, демонструвати, представляти, виявляти, хвастатися, хизуватися*), напр.: *Пан хвастається йому виграшем, панич – нежданим гостюванням...* (Панас Мирний); 4) волевиявлення (*веліти, наказувати, доручати, пропонувати, радити, дозволяти, забороняти, заважати, бажати*), напр.: *Не такий характер в його сина, щоб дозволити собі наплювати в кашу* (Ірина Вільде); *Звичайно, стосунки з молодим і недосвідченим парторгом треба налагоджувати, але плювати собі в борщ він не дозволить нікому* (В. Собко); 5) сприяння / несприяння (*допомагати, сприяти, усміхатися, зарадити, радіти, акомпанувати, забороняти, заважати, шкодити, відмовляти, перешкоджати, заперечувати*), напр.: *За доброю традицією запалити зелену красуню прибув сам дід Мороз зі Снігуронькою, а допомагали їм місцеві дітлахи* (Д, 27.04.11); 6) адресатна об'єктність (об'єкт психічної реакції) (*вірити, довіряти, дякувати, погрожувати, мстити, заздрити, симпатизувати, співчувати, молитися*), напр.: *А навітшавшись Борком, заходилася цілувати невістку та дякувати їй, що отак догодила, що такого онука гарного привела* (Григір Тютюнник); *Та щойно жінка натиснула кнопку свого поверху, зловмисник ввімкнув кнопку “СТОП” та почав погрожувати їй зламати руку* (КП, 17.07.07); 7) призначення (*нагрівати, купити, налити, принести, привести*), напр.: *Карпо продовжував жартувати з дівчиною, розпитуючи, хто їй купив такі гарні кісники та намисто, і заважаючи підмазувати призьбу* (І. Нечуй-Левицький); – *Правильно, – гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів* (Григір

Тютюнник); 8) належність (посесивна адресатна синтаксема) – означає участь особи в дії разом з іншими предметами, що безпосередньо стосуються її частин тіла чи одягу, тобто стосується предметів належності або власності (*падати йому під ноги, шепотіти їй на вухо*): *Соня тремтить, горнеться до плеча і дихає мені за комір* (Григір Тютюнник).

На думку О.К. Безпояско, дієслова на зразок *нести, читати, писати, жати, везти, тиснути, обробляти, накладати, залишати* тощо не характеризуються “давальною спрямованістю”, хоч заперечити її повну відсутність не можна, бо “кожну дію чи стан, оскільки вони регулюються свідомістю, можна адресувати комусь” [162, с. 282]. Напр.: *Хоча батько її був заможною людиною, але достатки їм приносили не наймити, а тютюн – бакун і турецький гостролист.., біля яких змалечку вчилися ходити діти* (М. Стельмах); *Але тут один з парубків заступив йому дорогу; Степаниха навпомацки послала постіль – собі на залізному ліжку, чоловікові – на лежанці* (Григір Тютюнник). Таке явище пояснюється “розмиттям” семи конкретної безпосередньої дії і наближенням певною мірою до об’єктної синтаксеми. О.К. Безпояско, аналізуючи проблему адресатно-об’єктних відношень, схиляється до думки, що таке явище “залежить як від семантики опорного дієслова, так і позиції іменника в давальному відмінку. Напівсильне керування відмінковою формою характерне для адресата-іменника в придієслівній постпозитивній позиції. Воно може посилюватися, коли давальний у функції адресата переходить у препозицію, чим пояснюється актуалізація відношень адресатності, і слабнути в напрямку до об’єктних, коли давальний особи переходить на периферію. Відсутність знахідного відмінка прямого об’єкта теж посилює формування об’єктних відношень” [12, с. 41 – 42]. Те саме стосується і займенника, який заступає іменник і дублює граматичні категорії, має узагальнено-вказівний характер їхньої категорійної семантики і пов’язаний з конкретною ситуацією чи відповідним контекстом, напр.: *Здоров’я йому не позичати* (СВ, 30.01.14).

Як зазначає Й.Ф. Андерш, давальний відмінок функціонує переважно в дієслівних словосполученнях і значно рідше вживається з прикметниками [2, с. 8]. Щодо валентної спроможності прикметникових предикатів, то вони становлять замкнену групу і таку здатність виявляють лише ті, які семантично близькі до названих вище дієслів, а саме: *близький, милий, рідний, дорогий, приємний, неприємний, гарний, бридкий, огидний, чужий, страшний, цікавий, нецікавий, корисний, дружний, покірний, знайомий, незнайомий, пам'ятний, вдячний*. Напр.: *І був близький йому по духу видатний український мислитель з американської діаспори Іван Лисяк-Рудницький* (В, 2004. – № 11); *Всім нам знайоме відчуття “накопиченої втоми” після напруженого робочого тижня* (ДУ, 28.08.12); *Його шлюб розпався, діти стали йому чужими* (Х, 17.02.05).

Трапляються випадки, коли в ролі морфологічного варіанта адресатної синтаксеми виступає прийменниковий родовий відмінок, що функціонує як аналітична форма. Це зумовлене пересуванням родового прийменникового з периферійної позиції в напівпериферійну позицію давального. І.Р. Вихованець виділяє прийменники *для, до*, здатні утворювати адресатність, виражену прийменниково-родовим відмінком [35, с.126]. Напр.: *Параня й без того рвалась до роботи, а коли мати нагадала про жниво і принесла для неї з міста новий серп, то Параня аж скакала з великої радості і плескала* (Т. Бордуляк); *Поглянув на неї танкіст, і надзвичайний вигляд Олесі прикував його на мить до себе* (О. Довженко); *Вона приходить здалеку до мене і шелестить до мене під вікном* (М. Вінграновський). Прийменниково-відмінкові конструкції адресатних синтаксем можна доповнити прийменниками у (*благати у кого?*), на (*молитися на кого? що?*), між, поміж (*говорили поміж кого?*), напр.: *Вони говорили поміж себе такі чудні слова і співали таких любовних пісень, що вона боялася дихнути, аби їх не злякати* (В. Шевчук).

Ще одна “форма іменника, яка називає адресата мовлення, що активно сприймає інформацію, потенційно виконує іншу дію, до якої спонукає

мовець”, – це форма кличного відмінка [194, с. 7]. Кличний відмінок у структурі речень української мови, як зазначає О.К. Безпояско, є аргументом – виразником двох семантичних функцій: адресата вольової дії мовця і суб’єкта потенційної дії співрозмовника хтось (мовець) говорить (наказує) комусь (адресатові), щоб адресат реагував (сприймав інформацію, виконував іншу дію) [12, с. 42]. Речення із кличним відмінком будуються за допомогою наказової форми дієслова, у ролі адресата – займенник у кличному відмінку (він зазвичай збігається із формою називного): *Галю, моя Галю, дай води напиться* (НТЕ, 2001. – № 5).

3.4.4. Займенникове вираження інструментальних синтаксем

Інструментальна синтаксема є одним із компонентів семантико-синтаксичної структури речення. Будучи обов’язковим / додатковим поширювачем предикатної основи, інструментальна синтаксема формує відповідні типи семантично елементарних простих речень.

У сучасній українській граматиці проблеми семантичної категорії інструментальності (інструментальної синтаксеми) досліджували І.Р. Вихованець [35], М.Я. Плющ [163], К.Г. Городенська [51], А.П. Загнітко, К.О. Безпояско [71; 12], Т.Є. Масицька [115], М.В. Мірченко [132], О.Г. Межов [122], Ландер [106], проте бракує праць, присвячених суто семантичній диференціації інструментальної синтаксеми.

К.О. Безпояско на власне-семантичному рівні кваліфікує інструменталь як “обов’язковий предметний компонент дії, виконаної суб’єктом” [12, с. 43]. На семантико-синтаксичному рівні основною ознакою функції інструменталія є обов’язкова динамічність дії, а саме дієслово визначалося як дія-процес [236, с. 176]. Семантичні варіанти інструментальності диференційовані сукупністю закріплених за ними предикатів дії, особливостями іменникової лексики на позначення знарядь і засобів дії, трансформаційними можливостями реченневих конструкцій [35, с. 127]. Інструментальна функція в мовному контексті дає додаткових відтінків змісту висловлення і уточнює,

деталізує дієслово “передає номінацію предиката із семою конкретної фізичної дії, виконаної над конкретним об’єктом за участю інструмента” [12, с. 43].

У сукупності іменникових синтаксем інструментальна посідає периферійне місце і характеризується низкою диференційних семантико-синтаксичних ознак, серед яких субстанціальність (предметність), валентна пов’язаність із предикатом дії та пасивність.

Інструментальна синтаксема, що вказує на різні інструменти, знаряддя чи засоби, залежно від семантики дієслова має факультативний / облігаторний характер. Крім того, у значенні деяких предикатів уже закладена назва інструмента, за допомогою якого відбувається дія. Серед них – *копати, свердлити, молоти, клеїти, фарбувати, шити, писати* тощо.

Інструментальну синтаксему членують на два семантичні різновиди – знаряддя дії та засобу дії. Деякі мовознавці виділяють ще функцію допоміжного матеріалу [12, с. 36 – 40; 197, с. 150 – 63; 229, с. 33 – 51]. Проте І.Р. Вихованець зауважує, що його “не варто вирізняти як окреме значення в загальнішому інструментальному значенні нарівні зі значенням знаряддя й засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю та об’єктністю” [42, с. 75].

Основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми є орудний безприйменниковий відмінок, з яким “пов’язана первинна, закріплена за ним у граматичній системі сучасної української мови і нерегульована іншою вихідною синтаксемною одиницею периферійність. Орудний відмінок створює ядро відмінкової периферійності” [35, с. 127]. Периферійність орудного в інструментальній функції зумовлюється його невходженням у центральні суб’єктно-об’єктні позиції речення й обмеженням лексичного наповнення. Він супроводжує основні синтаксемні компоненти речення, які б вказували, за допомогою чого реалізується дія.

Інструментальність – одне з найдавніших семантичних значень орудного відмінка. Із цим значенням генетично пов’язано і багато інших

значень, що постали пізніше, – орудний способу дії, об'єкта, орудний перетворення, предикативний та ін. [166, с. 180].

Інструментальна синтаксема, виражена займенниковими лексемами, має невеликий діапазон їх вибору. Переважно трапляються розряди особових займенників в орудному відмінку на позначення предмета, про який ішлося раніше (*ним, нею, ними*) або неозначених (*абичим, чим-небудь, казна-чим, будь-чим, чимось*). У поодиноких випадках синтаксема інструментальності виражена займенниками з ототожнювальним значенням: *цим самим, тим самим, тим же, цим же*. Напр.: *А щоб **чим-небудь** хоч трохи одводити душу, обзавівся якоюсь повійницею та й гуляв іноді з нею; Йому хочеться і собі що-небудь сказати, **чим-небудь** дівчат посмішити...* (Панас Мирний); ***Чимось** ти мене причарувала, **Чимось** ти мене приворожила, А коли у небо ми злетіли – Світлим сонцем ніжно обійняла. **Чимось** ти мене приворожила* (Є. Грисевич); ***Чим** я її (тугу) розведу?* (В. Стус); *Дивиться **ними** [очима] – як з туману* (Григор Тютюнник); *Існує і зворотна залежність: чим повніше засвоюються багатства мови, чим вільніше дитина користується **ними**, тим успішніше формуються знання і відбувається її розвиток* (ОУ, 2011. – № 5); *Я, скажу Вам, сам, було, грішив: коли розкладка клавіатури “стояла” на російській – писав **нею*** (ПСВ, 17.06.13).

За обсягом лексичних значень домінує варіантна функція знаряддя дії, формування якої відбувається з дієсловами на позначення активної фізичної дії, що виконана інструментом над конкретним реальним об'єктом. Центр лексичного наповнення становлять іменники, що називають предмети – знаряддя праці, призначені для виконання фізичної дії (*ніж, ножиці, молоток, коса, сокира, лопата, граблі, долото, ручка, олівець, свердло, товкач, тертка, голка, серп, сапа, щітка, віник*). Напр.: *А лопатка буде в тебе на поясі твоїм; і станеться, коли ти сидітимеш назовні, то будеш копати нею, і знову відкриєш свою нечистість* (ВІА, 28.04.2000); *А наш вождь замість хату **ним** підмітати, закомандував засіяти цим китайським одороблом найкращі українські чорноземи* (ЛУ, 18.08.11); *Поет насправді*

теж художник. У нього фарби — то слова. Та малювати ними можна, Якщо фантазія жива (СВ, 18.10.13). Інструментальні синтаксеми, виражені займенниковими лексемами, лише вказують на предмети, про які йшлося раніше, щоб уникнути називання знаряддя, його невизначеності тощо.

“При перехідному дієслові, – констатує М.Я. Плющ, – словоформою орудного позначається найдалший об’єкт / чим уможлиблюється дія /, при неперехідному – знаряддя або засіб, за допомогою якого здійснюється дія. І в тому, і в другому випадку зв’язок орудного інструментального з дієсловом слабкий, пор.: забивати цвях – забивати цвях молотком” [167, с. 67].

У сучасній українській мові орудний знаряддя і засобу дії поєднується з перехідними дієсловами, входячи в неоднакові синтаксичні структури речення. Відмінність між орудним знаряддя і орудним засобу дії, ужитими з перехідними дієсловами, чітко виявляється за допомогою трансформації конструкцій. Перехідне дієслово здатне виражати дію, активно здійснювану суб’єктом, за допомогою певного знаряддя, напр.: *Спиною, ліктями, і горловим голосом вона відштовхувала людей* (М. Стельмах). Семантична домінанта засобу дії підтверджується можливістю трансформації конструкцій із заміною форми орудного відмінка на форму називного: *І щось, немов крилаті серафими, Несе її – і чую я їх лет* (І. Франко). О.К. Безпояско дещо по-іншому пояснює відмінність між функціями знаряддя дії та інструментального об’єкта: “для об’єктно-інструментальних відношень – це зона порубіжної, перехідної семантики периферійних категоріальних одиниць, де переплітаються функції об’єкта й інструменталія. Індикатором об’єктного значення для такого типу синтаксичних конструкцій є паралельна орудному форма знахідного відмінка із семою повного охоплення предмета дією, напр.: *водити указкою і водити указку*” [12, с 45] – *водити нею і водити її*.

Отже, валентність дієслова передбачає побудову синтаксичної конструкції з лівобічною суб’єктною синтаксемою, об’єктною зі значенням предмета, на який спрямована дія, та інструментальною синтаксемою.

Структура семантично елементарного простого речення може мати відкриті позиції ще й для адресатної та локативної синтаксеми. Такі структури речень сформовані тривалентними та чотиривалентними предикатами, які позначають: 1) покриття одного об'єкта іншим та цілісне покриття об'єкта (*покрити, білити, вимастити, закапати, залити, крити, обліпити, обклеїти, обгорнути, розмалювати, змастити, вкрити, штрихувати, бинтувати, загортати, кутати, обвивати, обв'язувати, обмотувати, обплітати, пеленати, перевивати, перев'язувати, укутувати*); 2) вилучення об'єкта певним знаряддям (*різати, корчувати, косити, мити, витирати*); 3) нанесення удару (*бити, ударяти, колоти, стукати*); 4) зміна об'єкта певним засобом (*чистити, замити, ополоснути, прополоти, умивати*); 5) перетворення та оброблення об'єкта певним знаряддям (*копати, рити, розгрібати, розривати, розкопати, обробляти, боронувати, волочити, гріти, пресувати*); 6) пошкодження предмета певним знаряддям (*зіпсувати, виколоти, витоптати, зіпсувати, ламати, підрубати, прогризти, проколоти, прокусити, проламати, протерти, проточити, роздавити, розтоптати, зруйнувати*); 7) графічне передання інформації (*писати, малювати, графити*); 8) сприйняття об'єкта – зорового, слухового, нюхового, тактильного (*бачити, дивитися, розглядати, спостерігати, слухати, підслуховувати, чути, вдихати, нюхати, обнюхувати, мацати, торкатися*); 9) фізіологічні потреби організму (*їсти, куштувати, ласувати, пити, споживати*); 10) мовленнєве повідомлення, спілкування (*повідомити, розмовляти*); 11) засоби передання і зв'язку (*викликав, передав*); 12) перевірку, вимірювання об'єкта (*перевірити, вимірювати*).

Напр.: *Бо вона була битлива: як тільки полається з сином або з невісткою, то так і вперіщить чим-небудь, що трапиться напихваті* (І. Нечуй-Левицький); *Домашнє завдання для батьків – принести писанку, намальовану будь-як і будь чим (хоч фломастерами), але своїми руками* (НТЕ, 2001. – № 5); *З сьогоднішнього дня відеостудія “Фортуна” надає послуги по художній обробці весільних фото, зроблених будь-ким і будь-чим*

(СВ, 21.11.13); *Мистецтво аргументації – теж частина культури, білий кінь, якого не можна годувати **будь-чим*** (УМ, 3.10.01); *Майданчик – пласка, рівна частина якої-небудь споруди, якогось пристрою, обмежена, відділена **чим-небудь**; невелика горизонтальна площина* (Дивосл., 1999. – № 4); *І от, таким чином, усе що рухається приводиться в рух **чим-небудь*** (ДЗ, 2005. – № 1).

Крім власне-інструментального значення знаряддя дії, можливі додаткові нашарування на основний зміст, зумовлені різними причинами. Однією з них є використання в позиції інструментальної синтаксеми займенників, що за своєю сутністю вказують не на знаряддя праці, а на предмети побуту людини, а в ролі предиката – неперехідні дієслова, переважно це двовалентні дієслова на позначення рухів, виконуваних активними суб'єктами дії – *блимати, брязкати, вицокувати, ворушити, гоцати, мигтіти, двиготіти, кліпати, плямкати, тарабанити, тупотіти, шморгати, махати, моргати, клацати тощо*. Таке поєднання синтаксем створює умови для формування об'єктно-інструментальних відношень.

Порівняно з функцією знаряддя дії для функції засобу дії характерні інші семантичні показники. Уважають, що “домінувальний вплив інструменталія на спосіб дії предиката, що було визначальним для конструкцій із семою знаряддя дії, змінився повною самотійністю предмета-засобу під час виконання волі суб'єкта. Цю самотійність предмета-засобу граматично реалізує його можливість виступати у тій самій дії в ролі суб'єкта (*прилетіли літаком – літак прилетів*)” [224, с. 94].

Інструментальна синтаксема може пересуватися зі своєї типової правобічної валентної позиції в лівобічну суб'єктну. Місце суб'єктної синтаксеми у формі називного відмінка за таких умов заповнюють компоненти зі значенням знаряддя чи засобу дії. У такому разі маємо складні синтаксеми із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта [122, с. 40]. Це ж саме явище простежуємо і в займенниковому вираженні інструментальної синтаксеми: *прилетіли **чимось** і **щось***

прилетіло, прилетіли ним і він прилетів. У першому випадку вжито неозначений займенник, який указує на незнання мовця про засіб пересування, а в другому – замінено іменник для уникнення тавтології. У таких конструкціях синтаксема в орудному відмінку поєднується з особовими дієсловами і виражає суб'єктно-інструментальне значення, оскільки, перебуваючи в позиції інструментальної синтаксеми, орудний відмінок вступає в суб'єктні семантико-синтаксичні відношення. І.Р. Вихованець зазначає, що транспозиція орудного відмінка знаряддя або засобу в називний інструментального суб'єкта передбачає в граматичній структурі речення істотне перегрупування відмінкових форм, передусім обов'язкове вилучення називного суб'єкта дії, після чого можливе пересування орудного відмінка знаряддя або засобу в позицію називного підмета із семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта [41, с. 231].

Займенники у формі орудного відмінку зі значенням засобу вказують на істоти, механізми та допоміжні предмети, за допомогою яких реалізується дія, і вживаються з перехідними і неперехідними дієсловами дії. О.Г. Межов серед назв засобів дії виділяє дві групи іменників-номінацій неживих предметів із семою “засобів пересування і переміщення” та “засобів передачі і зв'язку” [122, с. 39]. Інструментальна синтаксема на позначення засобів переміщення об'єкта валентно сполучається з дієсловами *везти, вивезти, відправити, експортувати, імпортувати, котити, транспортувати, переміщувати, переправляти, сунути, тягнути, депортувати*. Для цих дієслів характерна наявність локативної синтаксеми, яка визначає початковий і кінцевий пункти руху та шлях руху. Напр.: *Тобто потрібно буде частину сировини перевантажувати в Гданську на танкери та експортувати ними далі* (КП, 10.07.07). Лексеми на позначення засобів передачі зв'язку сполучаються з дієсловами *передати, інформувати, повідомляти, сповіщати, викликати, доповідати, транслювати* та ін. До назв із семою “засоби передачі і зв'язку” О.К. Безпояско відносить

конструкції з орудним відмінком на позначення особи або істоти в ролі посередника передачі інформації і зазначає, що функція інструменталія має умовний характер, оскільки на посередника покладено завдання сприяти перебігу і завершенню дії відповідному їй відрізкові. У цьому випадку семантика дієслова спрямована на об'єкт, що засвідчено дистрибутивною ознакою перехідності [12, с. 49]. Напр.: *Коли б вона знала, яка мені біда, вона передала б горобчиком хліба* (Укр. слово) – *передала б ним*.

У сучасній українській мові інструментальну синтаксему, крім орудного відмінка, реалізують ще кілька прийменниково-відмінкових форм, які В.М. Ожоган називає вторинними [152, с. 14]. На думку І.Р. Вихованця, інструментальні відношення в периферійній позиції речення виражають такі конструкції: прийменники по, на, в + місцевий відмінок (*передати по ньому, по чомусь, по чому-небудь, їхати на ньому, на чому-небудь, в ньому, в чомусь, в чому-небудь*), в, через, за, о (об) + знахідний відмінок (*загортати в неї, передати через нього, взяти за них, витерти об нього, щось, що-небудь*). Такі сполуки поєднуються з дієслівним предикатом дії способом керування. “Слабкий характер зв’язку опорного дієслова і залежного компонента з інструментальною функцією, – зауважує І.Р. Вихованець, – посилює в цій позиції конкуренцію орудного відмінка і прийменниково-відмінкових форм. Периферійна позиція речення є позицією, де витворюються нові прийменники з інструментальною синтаксемою” [35, с. 130]. *По ньому передають не тільки команди управління, але й інформацію про відмови; можлива передача і у вигляді усної мови* (ДУ, 28.08.12); *Ще казали, що віз – це винахід Соломона, котрий їхав на ньому і все дивувався: як це так – передні колеса не можуть втекти, а задні їх не можуть догнати* (Укр. слово); *Нещодавно дістаю разом з кореспонденцією аркушик, який сповіщає про сезонний розпродаж одягу за адресою (увага, шановний читачу, тримайся за щось міцно, бо впадеш!): вулиця МОНТІО ЗАЛКІ, 6 (ідеться про назву Мате Залки)* (УК, 20.08.12).

Інструментальна синтаксема може бути виражена займенниково-іменниковим словосполученням *якимось автобусом, яким-небудь транспортом, будь-яким інструментом* та займенниково-прикметниковим словосполученням *чимось великим, важким, твердим, таким великим, важким, твердим*. Компонентами таких словосполучень є іменники, якісні прикметники та неозначені займенники. Останні слугують важливим засобом експлікації неозначеності в українській мові і “беруть участь у вираженні різних модифікацій неозначеності. Вона ґрунтується на відсутності точної ідентифікації особи, предмета, ознаки, кількості тощо, яка може бути зумовлена багатьма чинниками, у тому числі комунікативними намірами мовця” [64, с. 7]. Виступаючи в ролі головного або залежного компонента словосполучення, неозначені займенники виявляють певні особливості сполучуваності з іншими словами для вираження відповідних семантико-синтаксичних відношень. Контекстна зумовленість реалізації семантики неозначених займенників пояснюється високим ступенем узагальненості та абстрактності їх значень, які за рахунок контексту конкретизуються, набувають різного змісту і різних конотацій [Там само, с. 21]. Напр.: *Тихо підходжу під млин. Дивлюся – сидить він з **якимсь** парубком...* (Панас Мирний); *По-перше, наша коньяка була здицею: не погодуй **чимось** ласим її з рук* (М. Стельмах); *Дозволяється скористатися **яким-небудь** сухим предметом, що не проводить електричний струм. При цьому рятівник повинен бути ізолюваний* (ТЕ, 2000. – № 2); ***Яким-небудь** казковим заклинанням перетворить дитину в сніжного барса, і нехай вона поскаче з однієї гори на іншу* (ОУ, 2001. – № 5); *Краще всього скористатися **яким-небудь** з платних серверів* (Укр. радіолог. ж.); *У Рівному невідомі з **чимось** схожим на пістолет пограбували “ПриватБанк”* (УК, 27.08.02).

3.4.5. Займенникове вираження локативних синтаксем

Категорію локативності на семантико-синтаксичному рівні речення репрезентують локативні компоненти – локативні синтаксеми, що є

важливою одиницею семантико-синтаксичної структури речення. Як зазначає І.Р. Вихованець, “у граматичній системі сучасної української мови функціонують декілька різновидів локативних синтаксем, що об’єднуються у два вихідних типи: локативні предикатні синтаксеми і локативні субстанціальні синтаксеми. Локативні предикатні синтаксеми розчленовуються на власне-локативні, похідні процесуально-локативні та акціонально-локативні. ...На противагу локативним предикатним синтаксемам локативні субстанціальні синтаксеми поділяються у семантичному плані на три види: синтаксеми із значенням місця, синтаксеми із значенням напрямку руху, синтаксеми із значенням шляху руху” [35, с. 171-172].

М.І. Степаненко категорію локативності на рівні речень структурної схеми $S+P+Adv$ Іос визначає як складне явище, якому властива, з одного боку, значеннева поліфункціональність (широта виявів диференційованих значень), а з другого – формально-граматична різноманітність (широта діапазону конкретних репрезентантів трьох основних планів змісту – “місце реалізації процесуальної ознаки”, “напрямок реалізації процесуальної ознаки: вихідний пункт руху або кінцевий пункт руху”, “шлях реалізації процесуальної ознаки” – і виділюваних у їхньому складі різноманітних конкретних значень) [210, с. 11].

Семантичну й морфологічну своєрідність локативних синтаксем пов’язують із локативними прислівниками та численною групою локативних прийменників (за іншою термінологією – аналітичних синтаксичних морфем, постфіксів), яких у сучасній українській мові нараховується понад сто, у зв’язку з чим локативні синтаксеми залежно від морфологічних засобів вираження (прислівникові чи прийменниково-відмінкові) кваліфікують то як предикатні адвербіальні, тобто такі, що стосуються ознаки обставинного характеру, то як субстанціальні – компоненти зі значенням предмета. Іноді локативну синтаксему кваліфікують як мінімальну предикатну одиницю семантико-синтаксичного рівня, що визначає просторові характеристики дії,

процесу, явища за допомогою прислівників на рівні тривимірної (об'ємної) просторовості, а за допомогою прийменниково-іменникових конструкцій диференціює локативні характеристики в межах тривимірності (об'ємності), двовимірності (площинності) чи одновимірності (лінійності, точковості). Локативні прийменники вважають основними носіями локативного значення, лексико-семантичний потенціал яких виявляє себе на семантико-синтаксичному рівні [93, с. 6 – 7].

В українському мовознавстві локативні синтаксеми та предикативні структури зі значенням місця досліджували Є.К. Тимченко [228], А.С. Колодяжний [92], О.С. Мельничук [127; 129], І.Р. Вихованець [35; 38], М.Я. Плющ [166], І.І. Слинько [197], Н.В. Жигилій [66], В.Г. Войцехівська [44], З.І. Іваненко [75], О.К. Безпояско [12], К.Г. Городенська [38; 52], А.П. Загнітко [71], М.І. Степаненко [211] та інші. Питання семантико-синтаксичного статусу просторових прийменників, що виступають необхідним компонентом більшості локативних синтаксем, у системі локативних одиниць української мови докладно описав І.Р. Вихованець [36; 41]. Чимало праць (Г.М. Шелемеха [242], І.В. Богданова [14], О.В. Виноградова [31], Т.І. Сердюкова [183], О.В. Бугаков [19], В.В. Коломийцева [93], О.Г. Митрофанова [135; 136], А.В. Висоцький [32]) присвячено дослідженню функціонально-семантичної категорії локативності, специфіки локативних синтаксем, функціонування в мові прийменниково-відмінкових конструкцій, синтаксичної сфери прислівника тощо. Займенникові засоби вираження категорії локативності, а також локативні синтаксеми займенникового типу в семантико-синтаксичній структурі простого речення дослідив В.М. Ожоган [150; 151]. Науковець стверджує, що прономінативні лексеми у функції адвербіальних кваліфікують як такі, що входять до структури речення здебільшого на засадах факультативної залежності й, отже, не заповнюють обов'язкових синтаксичних позицій і не виступають конструктивними у структурних схемах, але не заперечує того, що в українській мові є предикати, семантична природа яких вимагає

поширення обставинними аргументами, що виражають локативні відношення [150, с. 116; 151, с. 84]. Частина предикатів має потенційну здатність реалізувати семантику лише в сполученні з іншими лексемами. Слова релятивного значення чи відкритої семантики прогнозують заповнення відкритої позиції при них набором наявних у мові форм із відповідним категорійним значенням. Варіанти прийменниково-відмінкових форм імені та прислівника з локативним значенням свідчать про відсутність граматичної заданості компонента при дієслові [78, с. 53]. Як слушно зауважує І.Р. Вихованець, “характерну рису цих дієслів становить наявність у їх структурі локативного постфікса, який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем” [35, с. 130]. До таких дієслів, зокрема, належать дієслова буття й локалізації, руху й переміщення особи чи предмета в просторі.

Систему спеціальних, зокрема займенникових, засобів вираження просторових відношень утворюють: 1) просторові прислівники займенникового походження (*тут, отут, там, отам, сюди, туди, звідси, звідти, звідтіля, де, куди, звідки, де-небудь, десь, куди-небудь, кудись, звідки-небудь, звідкись, звідкілясь, казна-де, казна-куди, казна-звідки, хтозна-де, хтозна-куди, хтозна-звідки, подекуди, де-не-де, деінде, скрізь, всюди, повсюди, звідусіль, звідусюди, ніде, нікуди, нізвідки, там же, тут же, там само, туди ж, звідти ж*): *Дівчина зажуреними очима дивилася **кудись*** (А. Головка); 2) займенникові словоформи в орудному відмінку на позначення траєкторії руху: *Не гаючи часу, скочила на замерзле плесо ріки і кинулась **бігти нею** вверх* (НТЕ, 2001 – № 5); 3) прийменниково-займенникові форми (в родовому, давальному, знахідному, орудному та місцевому відмінках): *В хаті була Олексова жінка Катерина, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а **довкола неї** стояла ціла купка дрібних дітей* (І. Франко); *Прийшов **слідом за ним** Котляревський — і своєю “Енеїдою” зробив з нашої простої життя з її звичаями розумними мовби*

якийся смітник за панським задвірком (П. Куліш); *Не видно Ягора з-під капелюха, звисає з-під нього тільки великий, картоплиною Ягорів ніс, червоний, аж синій; Ось-ось піде на дно, – презирливо кидає вслід йому помкомвзводу* (О. Гончар); *Лежав на чомусь холодному, наче лід* (СВ, 30.01.13) 4) складнопідрядні речення з підрядними місця (за іншою термінологією – займенниково-співвідносні): *А там, де мене чекають, рипає хвіртка тоскно* (І. Драч).

Локативна синтаксема функціонує з трьома розрядами локативних дієслів: власне-локативними дієсловами, локативними дієсловами процесу та локативними дієсловами дії [35, с. 130; 150, с. 147]. Вона зумовлюється семантичною природою предиката і виявляє декілька семантичних і морфологічних варіантів.

Важливим принципом диференціації локативів є протиставлення за ознаками: статичність – динамічність, контактність – дистантність, спрямованість – неспрямованість [35, с. 130 – 131; 150, с. 117, 147]. Цей поділ відображають вербальні засоби, що позначають відповідно місцеперебування об'єктів та їхні параметри (зокрема й відстань між ними) або напрям руху відносно певної системи координат [14, с. 8]. Семантика статичної локативності актуалізується дієсловами існування та місцеперебування з прийменниково-займенниковою конструкцією чи адвербіальним займенником з локативним значенням, тобто статичні локативні синтаксеми вживаються з предикатами стану і позначають перебування, розташування предмета в просторі. Динамічна локативність експлікована дієсловами руху, переміщення та прийменниково-відмінковими формами займенникових слів. Динамічні локативні відношення, подібно до статичних, утворюються на основі кореляції з просторовим об'єктом, однак цей об'єкт рухомий [150, с. 149]. “Дистантне місцеперебування або рух може відбуватися без орієнтації або з орієнтацією на конкретну сторону сусіднього предмета (верхню, нижню, лицьову, протилежну, бокову). Контактне перебування чи

рух реалізується звичайно у внутрішній або центральній частині предмета, на його поверхні або між рядом об'єктів” [75, с. 30].

Локативні синтаксеми займенникового вираження презентовані трьома семантичними варіантами: 1) зі значенням статичної локалізації; 2) з динамічним значенням напрямку руху, у межах якого виділяють: а) локативні синтаксеми на позначення вихідного пункту руху; б) локативні синтаксеми на позначення кінцевого пункту руху; 3) з динамічним значенням шляху руху [41, с. 333; 136, с. 3; 150, с. 116 – 122, 147 – 150; 242, с. 9 – 10]. Варто зазначити, що, на думку В.Г. Гака, дієслова переміщення не можна змішувати із дієсловами руху. Іноді до групи дієслів руху відносять не тільки дієслова переміщення (*іти, плавати*), а й будь-які дієслова, що вказують на відсутність стану спокою в об'єкта (*качаться, тремтіти*). До дієслів переміщення потрібно відносити такі дієслова і предикати, які вказують на рух, пов'язаний з подоланням меж простору (*Петро заходить до саду, Петро виходить із саду*). А якщо суб'єкт не здійснює рух за межі певного простору, займаючи щодо локалізації те саме місце, то такий процес треба розглядати як місцеперебування (*Петро гуляє по саду*) [225, с. 8].

Морфологічні варіанти займенникових локативних синтаксем представлені прийменниковим місцевим, знахідним, родовим, давальним та орудним відмінками.

Локативні синтаксеми на позначення перебування чи розташування предмета в просторі

Займенниковий локатив “у функції статичної локалізації валентно пов'язаний із власне-локативними предикатами стану *бути, перебувати, опинятися, розташовуватися*, а також з процесуально-локативними предикатами *сидіти, стояти, лежати, висіти*, що позначають водночас процес та локативний стан”, наприклад, *лежали біля нього...* [123, с. 58]. Власне-локативні предикати стану виражають загальне локативне значення,

тоді як процесуально-локативні, крім загального локативного значення, виражають позицію предмета в просторі.

Найповніше локативну синтаксему представляє місцевий відмінок, тому що саме локативна функція є його первинною семантико-синтаксичною функцією. Займенники в місцевому відмінку завжди функціонують з прийменниками *у (в), на, по, при* [42, с. 80; 91, с. 146]. “Поєднання відмінкової форми іменників з прийменником, – відзначає Н.М. Сологуб, – доповнювало семантичну недостатність відмінкової флексії у сфері вираження просторових відношень. Прийменник конкретизував локальне лексичне значення іменника і співвідносив його із значенням дієслова, а тим самим і з контекстом речення в цілому” [186, с. 115]. Просторові прийменники, сполучаючись із займенниковими іменниками, виражають просторове значення “безпосереднє місцеперебування предмета щодо просторового орієнтира, функцію просторової координати та сторону просторового орієнтира, щодо якої встановлюють потрібну точку в просторі, шляху руху, вихідний та кінцевий пункти руху” [42, с. 333]. Л.І. Лонська, досліджуючи семантико-синтаксичну структуру буттєвих речень, називає локативний адвербіалізатор, виражений прийменниково-іменниковою сполукою, разом з локативним дієсловом “смісловою єдністю” [110, с. 112]. З.І. Іваненко прийменники вважає словами-знаками релятивного типу і зазначає: “Певного змісту вони набувають лише в конструкції, в результаті взаємодії граматичних та лексико-семантичних значень поєднаних ними слів” [75, с. 11].

Група просторових прийменників досить численна, І.Р. Вихованець нараховує 137 просторових прийменників [36, с. 201]. Така велика кількість прийменників сполучається з родовим, давальним, знахідним та орудним відмінками займенникових слів.

Семантика прийменників конкретизує і диференціює параметри локативних синтаксем буттєвих речень, орієнтованих на локалізацію предмета, особи в просторі, зокрема:

1) на місце перебування всередині предмета, у його межах (**у (в)**): *Групи штабелями лежали у ньому [приміщенні] майже до самої стелі, і до ніг кожного була прив'язана табличка з надписом “дистроф”* (А.П. Пономарьов).

2) на позначення місця на поверхні (**на**): *Любов Степанівна стояла на чомусь твердому, кам'янистому, схожому на стіну старовинної фортеці* (С. Голованівський); *Вже давніші князі мали свої печаті, – згадують їх у договорах з греками, – певно, були на них якісь герби, може саме тризуб* (ВІА, 28.04.2000);

3) на позначення просторової близькості, розташування поблизу або біля чогось (**при, коло, біля, побіч, близько, поблизу, недалеко (від), неподалік (від)**): *Прися стояла при ньому гарна, пружка, журна, пахло від неї жнивом* (В. Земляк); *Дві зелених бумажки лежали біля неї [Христі]* (Панас Мирний);

4) на позначення дистантної локалізації “з вказівкою на конкретну сторону просторового орієнтира” [109, с. 9] (**перед, за, попереду, спереду, позаду, ззаду**): *Попереду нас стояли якісь молоді люди напідпитку* (М. Рильський); *Він співав тихим старим голосом, і така дорога лежала за ним, що аж за Одесою і за Єгиптеом виднілася кожна бадиллина* (М. Вінграновський);

5) на позначення місцеперебування в кінці предмета, поля, території або ж на незначній відстань від просторового орієнтира (**край, кінець, уздовж, поздовж, вповдовж**): *Вени починаються в ділянці розгалуження однойменних артерій, тягнуться вздовж них як лозовидне венозне сплетення* (МХ, 2001. – № 3);

6) на рівномірне розташування по колу (**навколо, навпід, навкруг, навкруги, довкруги, круг, округ**): *Сейфи знайдені відкритими (документи лежали навколо них) за межами приміщення комісії, системні блоки досі не знайдено* (КП, 03.07.07);

7) на позначення місця з бічної сторони просторового орієнтира (**ліворуч, праворуч, обабіч, поруч, обік, обіч, побіч, збоку (від)**): *Щоправда,*

дискомфорту з цього приводу вона не відчувала, бо *поруч з нею сиділи на галерці розкішні декольтовані дами* (Д, 27.04.11).

Локативні синтаксеми на позначення вихідного пункту руху

Значення вихідного пункту передають прийменниково-займенникові конструкції, причому прийменники “вказують на різну локалізацію вихідної точки руху, а форма родового відмінка передає динамічне значення віддалення” [42, с. 337]. За спостереженнями І.Р. Вихованця, вихідний пункт руху виражають 16 прийменників: *від (од), з (із, зі), з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, починаючи від. З, від, з-посеред* є контактними прийменниками на позначення вихідного пункту руху, розташованого в межах просторового орієнтира: всередині предмета і на поверхні предмета. Решта прийменників у сполученні з родовим відмінком займенників виражають дистантні відношення.

Семантика прийменників диференціює параметри локативних синтаксем вихідного пункту руху, указуючи на:

1) рух з місця, розташованого в межах просторового орієнтира, всередині предмета (***з, з-середини***): *Люди відразу ж вибігли з нього [вагона], як бджоли з вулика* (СВ, 18.10.13);

2) рух з місця, розташованого на поверхні предмета (***з***): *Та вона, очевидячки, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна було спуститися в долину* (І. Франко);

3) загальний напрямок руху від предмета, указуючи на його початкову межу (***від (од)***): *Дорощук раптом перестав підпирати спиною балку, відійшов од неї, звернувся до товаришів: – Я думаю...; Сказав це і побачив, як Дорощук відступився од нього і почав його розглядати віддалік, потім оглянувся на робітників* (М. Тарновський);

4) рух з місця, розташованого з протилежного боку предмета (**з-за, з-поза, з-позад**) або перед предметом (**з-перед, з-поперед**): *Вовчив вітер над могилами й хмари, і з-поза них порскали блискавки, хоча грому і не було* (М. Вінграновський); *На балконі виникла велика постать Фанні, ... а з-позад неї линула музика; Потім облишив і розігнувся, блимаючи очима, щоб розігнати з-перед них червоні кружала* (В. Підмогильний). 5) рух з місця, розташованого над предметом (**з-над, з-понад**), під предметом (**з-під, з-попід**) або оточеного кількома предметами (**з-межи, з-між, з-поміж, з-помежи, з-проміж**): *Вихопився з-межи них, як з межі псів* (І. Франко); *Вечірня путь димками віє, з-понад них в вечірніх зорях молодих ширококрилі журавлі летять до матері-землі* (А. Малишко); *Він тужливо поводить головою й плечима, наче силкуючися вивернутися з-під чогось, що тіснить і душить* (В, 2004. – № 11).

Локативні синтаксеми на позначення кінцевого пункту руху

Значення кінцевого пункту руху передають 18 прийменників у поєднанні з динамічними відмінками – знахідним і рідше – родовим: *в* + зн.в., *до* + род.в., *всередину* + род.в., *на* + зн.в., *за* + зн.в., *поза* + зн.в., *між (межи)* + зн.в., *поміж (помежи)* + зн.в., *проміж* + зн.в., *по* + зн.в., *над* + зн.в., *понад* + зн.в., *під* + зн.в., *попід* + зн.в., *поперед* + зн.в., *у напрямі до* + род.в., *у напрямку до* + род.в. [36, с. 209]. Контактні прийменники *в, до, всередину, на* з відповідними динамічними відмінками вказують на кінцевий пункт руху, що міститься всередині або на поверхні предмета [42, с. 338]: *Прилетів до них соловейко, Налив він їм дзбанок* (І. Франко); *Там був на березі витягнений човен, вони сіли на нього* (Леся Українка); *Хутір Старий лежав недалеко від села – кілька хат за горою у вибалку, Самійло в'їхав у нього на світанку* (ЛЮ, 11.08.11)

Просторові прийменники (контактні й дистантні) з динамічними відмінками займенникових слів визначають шість основних параметрів кінцевого пункту руху:

1) рух усередину або на поверхню предмета (**в, до, всередину, на**): *Здалеку йшла на село шмара куряви, ... сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою (М. Коцюбинський); Потім все мінялось, немов хтось заліз всередину нього і лопатою перегорнув все; Орlando піднявся східцями, штовхнув фанерні двері, й дахи Парижа ринули на нього через відчинені дахові вікна та скляні покрівлі (ВК, 02.12.71);*

2) рух у бік предмета (**на, до, в, у напрямку, у напрямку до**): *Вона тягнулася до нього, вимагаючи спробувати перли на вагу (Л. Смілянський); Гавкіт той швидко наближався, неначе моторошний гуркіт якоїсь знавіснілої машини, неначе то сама війна зі скрипом і гуком котилася на нього (ДУ, 28.08.12);*

3) рух у простір за предметом (**за, поза**): *Дівчинка з переляку чимдуж шмигнула за нього [батька] (УМ, 03.10.01);*

4) рух у простір попереду предмета (**перед, поперед**): *Гуси швидко бігли попереду неї (УП, 16.09.11)*

5) рух у простір нижче предмета (**під, понід**): *А запорожець підхопить, ткне під себе да знов навздогін (П. Куліш);*

6) рух у простір обмежений двома або кількома предметами **між (межи), поміж (помежи), проміж**: *Надійшов між них, як он тут сиділи, Андронаті з скрипкою (О. Кобилянська); Кинулася між них і стала між ними, мов хвиля морська, що вирвалася з просторів і сп'ялася (У. Самчук).*

Локативні синтаксеми на позначення шляху руху, переміщення

Локативні синтаксеми зі значенням шляху руху, переміщення експлікують поєднання 17 просторових прийменників і непрямих відмінків займенників (найчастіше особових): *через, крізь, повз, попри, проз + зн.в., по + місц.в., за, услід за, слідом за, навздогін за + ор.в., мимо, позад (позаду) + род.в., навздогін, услід, назустріч, навстріч, навперейми + дав.в.* І.Р. Вихованець диференціює всі 17 прийменників за семантичною ознакою

протиставлення контактність – дистантність і додає ще одну характерну їм ознаку – динамічність [36, с. 208].

Названі просторові прийменники разом із відмінковими формами займенників визначають такі основні різновиди шляху руху, переміщення:

1) наскрізний рух у межах просторового орієнтира, виражений контактними прийменниками **через, крізь**, які перебувають у синонімічних відношеннях і фіксують рух через предмет з виходом за його межі: *Декому ще могло видатись, що вона не обминала руїни і кров, і йшла **через них** терпляче, щоб нести сувору місію покладену на неї – перенести на своїх плечах муки ще живих людей і сплюндрованої, зкривавленої землі* (О. Копиленко); *Струм проходить **крізь нього**, і він нагрівається за декілька мікросекунд до температури 500° С* (ТЕ, 2000. – № 2); *Котрийсь із санітарної служби відсунув камінь, який виглядав набагато тяжчий від його справжньої ваги, й показався отвір, що **крізь нього можна було б просунути великий мішок картоплі*** (ДЗ, 2005. – № 1). Поєднання предикатів руху із локативною синтаксевою часто має метафоричний характер: *Вона проникала й під повіки, оживала в його очах і в ньому самому, проходила крізь нього без зусиль і без бажання...* (П. Загребельний); *От бачиш, саме у такий спосіб і проводить своє життя пересічна людина – вона пробивається крізь нього, як оце ти крізь цей густий ліс* (ЛЮ, 11.08.11);

2) шлях руху поверхнею або в межах чого-небудь (**по**): *Як нам прийшлося переходити якусь річку і був якийсь місток, то вони самі **по ньому переходили**, а нас загнали в брід* (ВС, 2005. – № 4.); *Давайте ми сучасними очима і на рівні новітніх знань подивимося на минуле Хрещатика, прогуляємося по ньому і спробуємо зрозуміти його глибинну суть* (Х, 17.02.05). Призначення словоформи *по+місц.відм.* – “фіксація руху на поверхні предмета або в межах певного простору” [75, с. 82];

3) переміщення позаду рухомого предмета (**за, вслід за, слідом за, навздогін, навздогін за, позад, позаду**): *Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та*

недобрі, як у жаби (І. Франко); *За нею побігла граціозно й маркіза, вдаючи з себе молоду лісову лань* (І. Нечуй-Левицький); *Вслід за мною йшла [Векла] до мірниці, разом з обліковцем перевіряла удій* (І. Цюпа); *Оддалік простували за ними Яків і Мохаммед* (А. Хижняк); *Біжу за нею, наздоганяю її і зазираю в очі, прикриті рудавою гривкою волосся* (Дивосл., 1999. – № 5). Займенникове вираження рухомих предметів переважно вказує на особу, щодо якої відбувається дія, рух, переміщення;

4) переміщення близько просторового орієнтира (***мимо, повз, попри, проз***): *Мимо нього з гуркотом потаскало воза і погнало його прямо в Ташань* (Г. Тютюнник); *Вагон проплив повз нас, і з сорока облич одне всміхалося до нас особливо радісно, а руки махали особливо заповзято* (Ю. Смолич); *Бо проз нього [город] путь лягає кораблям з усіх країн* (М. Бажан);

5) динамічну локалізацію щодо просторового орієнтира, який рухається в протилежному напрямку (***назустріч, навстріч***): *Високе серце назустріч звіру, Назустріч кату ... Аж назустріч йому Вовк* (І. Франко); *Назустріч йому Черняк і Слинько, веселі командири новгород-сіверців* (О. Довженко); *Назустріч їм мчить два вершники* (А. Хижняк); *Але вже виїздив їй назустріч з лівої дороги сам Сулейман у супроводі цілої тисячі блискучих вершників...* (П. Загребельний). Причому, у сполучі *назустріч, навстріч* + *давальний відмінок* не закріпилося стабільне взаєморозташування прийменника і відмінка [186, с. 99];

б) динамічну локалізацію в напрямку перетину руху предмета, чийогось шляху, що слугує просторовим орієнтиром (***навперейми***): *Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми* (І. Франко); *Вона так чи зачарувалася, чи зайнялася своїм ковзанням, що не бачила, коли і як вискочили дві такі ж, як і вона, панянки з сусіднього хутора і чимдуж бігли оболонею їм навперейми* (Панас Мирний); *Яхта брала курс на одну з заток, моточовен мчав їм навперейми* (Л. Дмитерко).

Крім прийменниково-займенникового вираження локативних синтаксем на позначення шляху переміщення, в українській мові виділяють і безприйменниковий орудний. В історичному розвитку слов'янських мов орудний місце поступово звужував обсяг своїх значень, передаючи окремі з них прийменниковими конструкціям та прислівниковими словами. Це зумовлено тим, що прийменниково-відмінкові конструкції саме за допомогою прийменника виражають прозоріше, чіткіше значення, ніж безприйменникові форми. М.Я. Плющ стверджує, що орудний місце в давнину мав ширший діапазон функціонування, ніж у сучасних слов'янських мовах. Він визначав: 1) шлях, по якому відбувався цілеспрямований рух; 2) локалізацію нецілеспрямованої дії в межах певного простору і 3) шлях руху через простір, що перетинається. У сучасній українській літературній мові орудний місце виражає: 1) шлях, по якому відбувається цілеспрямований рух (*іти лісом, пройтися вулицею, їхати містом, пливати Дніпром*), або місце нецілеспрямованої дії, локалізацію стану (*долиною стоїть вода, полем стелеться туман, місцями проросла зелень*), а також (дещо обмеженіше) 2) місце (отвір), через яке відбувається переміщення (*вода вливається діркою, кров пішла носом*) [169, с. 120]. В українській мові орудний безприйменниковий місце вживається лише в супроводі дієслів, які позначають рух, пересування, переміщення в просторі. Займенникові локативні синтаксеми виражені переважно особовими займенниками (*ним, нею, ними*), зрідка вказівними (*цим, тим, таким, отим*) та неозначеними (*кудоюсь, чим-небудь, невідомо-кудою*) на позначення назв просторів, місцин, водойм, населених пунктів, зелених масивів, будівель та їхніх частин, усередині яких або на поверхні яких відбувається дія. Напр.: *Гризельда звеліла покликати коменданта й розказала йому, що в садок кудоюсь пролізли козаки і певно кмітять за всім, що вона бачила одного в гущавині на свої очі* (І. Нечуй-Левицький); *Повіки обважніли, їх тяжко було підійняти, щоб глянути на світ, обрати якусь дорогу й іти нею, іти, хоч невідомо куди* (І. Микитенко); *Потягнулися яри і ярки, вибалки, балки. Найкраще було б*

прямувати ними, вони тверді, трава невисока, каміння немає (М. Вінграновський); *Ось ледь помітний захід до краю торфовиська... Починаєш рухатися ним* і за сотню метрів вже бачиш, що стежечка підводить до болота (Укр. слово); *Я цією дорогою піду, а ти тією йди*. Побачимо, хто перший з нас прийде (Укр.казки); *Мої ровесники розказували мені, що їх дідко оповідав, що в нашого сусіда на городі закрито вхід до печери такої довгої, що як іти нею* зі смолоскипом, то гасне світло (КП, 10.07.07).

На окрему увагу заслуговують займенникові прислівники, які, подібно до власне-прислівників, у семантико-синтаксичній структурі речення виконують функцію локативної синтаксеми. З-поміж займенникових прислівників виділяють кілька функціональних розрядів: 1) вказівні (*тут, отут, там, отам, сюди, туди, звідси, звідти, звідтіля*); 2) питальні (*де? куди? звідки?*); 3) відносні (*де, куди, звідки, звідкіля*); 4) неозначені (*де-небудь, десь, куди-небудь, кудись, звідки-небудь, звідкись, казна-де, казна-куди, казна-звідки, хтозна-де, хтозна-куди, хтозна-звідки, подекуди, де-не-де, деінде*); 5) узагальнювальні (*повсюди, звідусіль, звідусюди, ніде, нікуди, нізвідки*); 6) ототожнювальні (*тут же, там само, там же, туди ж, звідти ж*). Такі займенники мають надзвичайно абстрактний характер і заступають широке коло вихідних для них морфологізованих прислівників або їхніх синтаксичних еквівалентів [42, с. 210 – 211]. Напр.: *Тут козаки, вільність сяка: вільно чоловікові звідки-небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відомости війська не можна* (М. Грушевський); *Куди послали – хліба добувати? – пожартував Григір* (М. Руденко); *Тут же стояв двоповерховий мурований з круглою баштою палац, який у перебудованому вигляді зберігся до наших днів* (М. Бажан); *Туди, до річки, доправляли візок, і ми сиділи там годинами* (ЛУ, 11.08.11). У цей же час до столичного Співочого поля *звідусіль підтягнулися* колони його прихильників (Х, 17.02.05).

Займенникові прислівники, виконуючи функцію локативних синтаксем, передають: 1) варіанти зі значенням статичної локалізації:

Залишатися на деякий час *жити де-небудь*, у кого-небудь (НТЕ, 2001. – № 6); 2) варіанти із динамічним значенням напрямку руху: *Може, вибратися на якусь вишку і звідти стрибнути?* (Л. Костенко); *Ой, туди ж ми йдемо, Ой, туди ж ми йдемо, Де нас вірно люблять* (Укр. казки); 3) варіанти з динамічним значенням шляху руху: *А то хтозна-де він волочився і за що його зігнано* (Г. Тютюнник).

Проте є і певні синтаксичні особливості, які істотно відрізняють займенникові прислівники від власне-прислівників. Це – спроможність перших у складнопідрядному реченні виконувати функцію сполучних слів і вказувати на придієслівну або приреченневу залежність підрядної частини та вираження нею адвербіальних відношень. Такі конструкції трактують як фразові номінації. Вони називають місце дії, напрямок до об'єкта, напрямок від об'єкта. Типовими показниками місця дії є кореляти *там – де, там – куди, всюди – куди, скрізь – де*, напр.: *І в порту, і на Молдаванці, і на Пересипу ... були в якихось катакомбах, купували свіжу скумбрію на базарі, скрізь-скрізь-скрізь, де появлявся Шумський, скрізь і всюди лунало: – А, Юрій Васильович!* (Остап Вишня); кінцевий чи вихідний пункт руху визначають кореляти *туди – куди, туди – звідки, туди – де, звідти – де, звідти – звідки, звідти – куди*, напр.: *Червону! – дружно неслося звідти, де стояли асканійці на чолі з Яреньком* (О. Гончар).

Порівняно із словоформою, локативні фразові номінації характеризуються значно ширшими можливостями в позначенні просторових понять. Окрім того, вони здатні давати назву складним чуттєвим просторовим образам, що неможливо зробити за допомогою лексеми, напр.: *І загуде зима холодними крилами у мрій моїх садах, оголених, пустих, печальних, як і я, завіяних снігами, там, де сіяв твій зір і де звучав твій сміх* (В. Сосюра); *Уявіть: звідти, де скреготали зубами Злидні, де під чорним крилом Праці стогнала понура пісня Ненависти і Помсти, де роздалися для того, щоб бути гноєм під гарні квітки Життя, – звідти я йшов туди, де дзвеніли чаші, де лунали пісні* (В. Винниченко) [146, с. 13 – 14].

3.5. Функції займенників у формально-синтаксичній структурі простого речення

3.5.1. Синтаксичні параметри займенникових слів на тлі синтаксичних параметрів співвідносних із ними повнозначних частин мови

Заступаючи відповідні частини мови, стаючи їх лексико-семантичними еквівалентами, займенникові слова переймають на себе їхні синтаксичні функції. Але водночас займенникові слова виявляють власні функціонально-синтаксичні особливості, виконуючи роль:

- різних членів простого речення або предикативних одиниць, співвідносних з простим реченням;
- узагальнювальних слів, звертань;
- структурних компонентів словосполучень;
- компонентів складного речення як засобів вираження підрядного зв'язку;
- членів надфразної єдності.

Займенникові слова виконують функції усіх членів простого речення:

- 1) підмета: *Ти знаєш, що ти – людина* (В. Симоненко); *Так ніхто не кохав* (В. Сосюра);
- 2) присудка: *Ми з тобою – ти і я. І тому для мене так трагічно те, що ти чиясь, а не моя* (В. Симоненко);
- 3) означення: *Десь на дні мого серця заплела дивну казку любов* (П. Тичина);
- 4) додатка: *Мене любов ненависті навчила* (Леся Українка);
- 5) обставини: *Я тут давно тебе чекаю*.

Займенники можуть виступати у ролі узагальнювального компонента, напр.: *Буває так: ще темна ніч надворі, ще сон колише землю, як маля, німус небо, і мовчить земля, зірок не видно в тиші непрозорій* (М. Рильський).

На особливу увагу заслуговує синтаксична роль займенників *ти* і *ви*, що стоять при звертанні. Як зазначає І.Г. Матвіяс, незважаючи на те, що звертання за змістом дуже тісно зв'язане з контекстом у цілому, воно формально не вступає ні в які зв'язки з членами речення (крім узгодження з присудком у числі). Займенники ж *ти*, *ви* і значенням, і формою наближаються до членів речення, з ними узгоджується присудок речення: *Де ти, милий-чорнобривий? Де ти? Озовися!..* (І. Котляревський) [121, с. 77].

Займенники можуть входити до складу поширеного звертання: *Де ти доле молодая! Не покидай мене!* (Т. Шевченко).

Займенники здатні самотійно утворювати семантично і структурно завершені однослівні або багатослівні речення [53, с. 142]. Напр.: *Ти хто така?; Чого тобі?; Скільки тобі?; Я твій!; Що таке?*

На відміну від іменників, прикметників, числівників та прислівників займенники виконують функцію сполучних і співвідносних слів (*такий – який, тоді – коли, там – де, такий – як, той – який, той – що*); вони об'єднують зміст підрядної і головної частини в одне ціле й виступають показниками формальної і змістової незавершеності головної частини як компонента складнопідрядного речення. Напр.: *З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне* (О. Гончар); *Я багато читав і став вірші складати так, як дід мій і татко, в натхнення огні, і в юнацькому серці відбилися крилато незабутні Шевченка пісні* (В. Сосюра).

У надфразних єдностях (текстах), структурованих низкою простих і складних речень, які об'єднанні ритмомелодійними, семантичними і синтаксичними відношеннями за допомогою лексичних, лексико-граматичних і граматичних засобів, займенники виконують чимало важливих функцій. Однією з них є функція поєднання речень в одне ціле, яку виконують займенники, виступаючи своєрідними катафоричними компонентами (корелятами) [65, с. 39]: *Міріам, “одержима духом”, в*

глибокій тузі блукає поміж камінням понад берегом, далі зіходить на шпиль скелі і дивиться не на берег, а в глибину пустелі, вона бачить там **когось** удалині. [Міріам]: **Він** там, **він** все сидить, так нерухомо, як те каміння, що навколо нього ... “**Месія** прийде в славі світ судити”, – так сказано в пророцтві, більш нічого... Незамітно для Міріам **Месія** наблизився до неї з-за скелі, надійшовши з пустині, і схилився над нею... (Леся Українка); **Якщо** зібрати сльози матерів, **Що** пролились за дочок і синів, **Які** навік у битвах полягли, **Які** за щастя юність віддали, **То** море створиться із сліз **отих**, Із сліз печально гнівних і палких (В. Ткаченко).

3.5.2. Займенники в ролі головних членів речення

Спільним для формально-граматичної і семантико-синтаксичної ознак є вказівка на синтаксичну сутність того елемента, який вони характеризують, – члена речення, виділюваного за синтаксичною ознакою, і компонента, виділюваного за семантико-синтаксичною ознакою, але з опорою на синтаксичну ознаку (синтаксичний зв'язок) [38, с. 7]. У семантично елементарному реченні предикат своєю валентністю передбачає кількісний і якісний склад непередикатних семантем, яким на семантико-синтаксичному рівні відповідають субстанціальні синтаксеми, що на формально-граматичному рівні представлені характерними для них членами речення.

Мовознавці глибоко досліджували синтаксичну структуру простого речення, семантико-синтаксичні відношення між членами речення, граматичні характеристики всіх форм синтаксичного зв'язку. Проте на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки проблема теорії членів речення, засобів їх вираження, зокрема займенниковими словами, є однією з найбільш актуальних та дискусійних.

Займенникове вираження присудка

Просте речення є базовою одиницею, призначеною для передавання відносно закінченої думки; основною одиницею, що формує речення загалом та

будь-який текст. Саме в простому реченні виявляються його компоненти – головні і другорядні члени речення.

Традиційно на семантико-граматичній основі розмежовують головні члени речення, які становлять його предикативний центр, і другорядні [62, с. 91]. Визначаючи підмет одним із головних компонентів речення, його зв'язок із присудком як другим головним членом, учені надають підметові різного статусу: незалежного члена [13; 121], домінантного над присудком [162; 207; 238], залежного від присудка і зумовленого ним [1; 171]. За визначенням П.С. Дудика, наявні три типи головних членів речення: підмет, присудок двоскладного речення та головний член односкладного речення [62, с. 92]. Л.А. Булаховський серед словосполучень, які відповідно (за певними синтаксичними ознаками) становлять матеріал для створення більших цілостей, своїм значенням для організації думки виділяє головну пару – підмет і присудок, пару, навколо якої групуються всі інші словосполучення [21, с. 20]. Проте основним формально-синтаксичним типом простого речення є таке речення, структурну основу якого становлять два головні члени – підмет і присудок, що є повнозначними лексичними компонентами речення [245, с. 67].

Упродовж тривалого часу в мовознавстві тривали дискусії про те, який із двох головних членів речення важливіший. Багато мовознавців стверджувало, що таким членом є підмет. Однак на сучасному етапі дослідники схиляються до думки, що присудок є важливішим для речення. І.Р. Вихованець зазначає, що за синтаксичною роллю в реченні і структурною складністю жоден член речення не може зрівнятися з присудком, навіть взаємопов'язаний з ним головний член речення – підмет. Річ передусім у тому, що дія синтаксичних категорій речення зосереджена у присудкові і визначає специфіку реченневих конструкцій [35, с. 67].

Предикація у двоскладному реченні завдяки наявності присудка може мати просту і складену форми вираження. Питання про складений присудок спочатку цікавило вчених переважно в плані співвідношення його з логічним предикатом, а пізніше більшої уваги надали дослідженню граматичної природи

присудків, способів вираження та зіставлення з другорядними членами речення. Глибоко схарактеризовано складений присудок у працях О.О. Потебні [171], О.М. Пешковського [162], О.О. Шахматова [239]. Хоч у їхніх поглядах на структуру та ознаки складених присудків і були суперечності, незаперечним є те, що вони створили граматичну теорію про складений присудок, заклали фундамент для подальших досліджень.

Складений присудок виділився в окремий структурний тип і увійшов у граматику як складна синтаксична категорія для узагальнення тих граматичних структур, що становлять семантичну граматичну єдність елементів, здатних лише в сукупності виражати предикативність речення [81, с. 61 – 62].

Як відомо, за структурними особливостями складені присудки поділяють на два види – складений дієслівний (у ролі другого компонента виступає інфінітив) та складений іменний (у ролі другого компонента виступає іменна частина мови або й ціле словосполучення).

Через особливу граматичну природу займенників, суть якої полягає в спільності їхніх окремих груп з іменниками, прикметниками, прислівниками та числівниками, у строкатості синтаксичних особливостей, цей клас слів займає дещо відмінне становище від названих частин мови. Сфера реалізації займенникових слів поширюється на структуру складеного іменного присудка. Модель такого предикативного центру досить проста:

Дієслово-зв'язка + займенник / займенникове словосполучення

За основу виділення предикативних структур складеного типу вчені беруть семантичний принцип, на базі якого трактується поняття семантичної цілісності сполуки “дієслівна зв'язка + предикативний член”. Поняття семантичної єдності і члена речення не завжди збігаються. Семантичною єдністю називається таке сполучення компонентів, які зумовлюють повне передання змісту; вилучення одного із компонентів такої єдності обов'язково призводить до неповного передання змісту. Напр.: *Та не дав йому господь довгого віку... Тільки всього два роки була я за ним* (Марко Вовчок). Структури,

які становлять семантичну єдність, реалізуються в синтаксисі як один член речення.

Семантико-граматична єдність предикативних сполук характеризується передусім тим, що вона всім комплексом своїх складників виражає логічний предикат. Не обмежуючись лише такою ознакою, предикативна єдність обов'язково має функціональне розмежування компонентів: перша частина – дієслово-зв'язка – слугує для вираження граматичних значень присудка (часу, особи, числа, способу) та для зв'язку другої частини присудка з підметом, а друга частина – предикативний центр – виражає семантичний зміст присудка [81, с. 66].

Серед зв'язок виокремлюють три дієслівні власне-зв'язки (*бути, являти собою, становити*) та значно більшу кількість невластиво-зв'язок (*виявлятися / виявитися, здаватися / здатися, уявлятися, ставати / стати, робитися / зробитися, залишатися / залишитися, вважатися* тощо). Напр.: *Зазнаю чужої сторони, яка вона є* (Марко Вовчок); *Володимир такий самий високий сміливець, яким був і його тато; Але ж треба, щоб хтось, хоч для порядку, був старшим, от і став ним привабливий у своїй повільності зосередженій недовірі Левко* (М. Стельмах).

В українській мові власне-зв'язка *бути* в теперішньому часі (*є*), здебільшого опускається. Таке явище спостерігаємо передусім у художньому стилі. Напр.: *Що се в тебе за думки такі, Сестро; “Як оддамся, то зав'яжу оцю червону хустку”, – говорить, а сама ще така, як узлик* (Марко Вовчок).

Дослідники по-різному пояснюють явище, коли іменний присудок може вживатися з особовими формами дієслова-зв'язки в теперішньому часі, так і з нульовою формою. О.О. Шахматов зазначав, що ще “в індоєвропейській прамові споконвіку поряд із реченнями зв'язковими (**esmi, *esti* тощо) існували і беззв'язкові речення; вірогідніше з усього, перші з них виражали сполучення імені з назвою ознаки в теперішньому часі, а другі – поза часом” [239, с. 180]. Як відзначає Є.С. Істріна, форми дієслівної зв'язки теперішнього часу частіше опускаються при іменній частині присудка, вираженій прикметником. Якщо ж у

функції предикативного імені виступав іменник, однаковою мірою вживалися як зв'язкові, так і беззв'язкові конструкції [86, с. 65 – 66]. Вживання зв'язки у формі теперішнього часу, на думку Т.П. Ломтева, залежить від характеру вираження суб'єкта: лише при неназваному суб'єкті вона виступала послідовно, а за наявності імені в підметі вживалася рідко. Поступово особові форми вийшли з ужитку, оскільки у функції підмета почали вживатися особові займенники [108].

У пропонованому дослідженні на особливу увагу заслуговують складені іменні присудки із лексично вираженою та нульовою дієсловною зв'язкою *бути*.

Дієслово-зв'язка *бути* + займенник

У сучасній українській мові складені іменні присудки із дієслівною зв'язкою *бути* в різних часових та способових формах досить поширені. Ця зв'язка, порівняно з іншими, має найвищий ступінь граматикалізації. Інші дієслівні зв'язки, виступаючи зв'язковим елементом у складених іменних присудках, меншою мірою втрачають своє лексичне значення [81, с. 67].

З дієслівною зв'язкою *бути* займенник як предикативний член презентований лише називним та орудним відмінками.

Дієслово-зв'язка *бути* + займенник у формі називного відмінка

Функцію предикативного члена найчастіше виконує вказівний займенник *такий*, рідше *той*, які надають мові емоційно-афективного відтінку, який нерідко підсилюють ще й препозитивні або постпозитивні частки. Такі предикативні займенники слугують у реченнях підсумковим елементом, що містить ознаки підмета, описані раніше, або ж узагальнювальним словом, на яке припадає логічний наголос речення. Тоді цей центр супроводжується порівняльним зворотом чи однорідними членами, що сприяють розгортанню сконцентрованої в ньому якісної характеристики підмета. Напр.: *Забув, кожного ранку, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали* (О. Довженко). Рідше форми називного відмінка з дієсловом-зв'язкою *бути* набуває особовий займенник. Такі іменні

складенні присудки мають характер якогось роздумування, міркування, запевнення. Підмет, з яким корелює такий присудок, виражений здебільшого також особовим займенником. Напр.: *Ти мене, Гнате, морочиш, а мені тепер треба щирого друга. Гнат: **Я він і є**, бо кажу правду* (Т. Шевченко).

Дієслово-зв'язка *бути* + займенник у формі орудного відмінка

Роль предикативного члена у формі орудного відмінка виконують переважно вказівні та означальні, зрідка особові займенники: *Він сприймав інших людей переважно добрими, порядними, чесними, бо й сам був **таким*** (М. Хвильовий); *Вона, моя Мартуся, вже **була іншою*** (І. Роздобудько); *Зразу він мусив бути послухником і, здається, що **був ним** у монастирі Святого Павла, відки аж по 10 літах... посилає на Русь своє перше “Посланіє до всех обще в людской земле живящих”* (ВІА, 28.04.2000).

Дієслово-зв'язка *стати* + займенник у формі називного відмінка

У цій моделі вживаються здебільшого займенники прикметникового походження різних семантичних розрядів: *той, такий, який, інший, наш, ваш, твій, мій: Неначе сонце засіяло, неначе все на світі **стало моє*** (Т. Шевченко); *Тепер вже не можу стати назад на тім самім становиську: знов **стала інша** – здається, менше здібна як тогди, слабша щодо самої волі* (О. Кобилянська).

Дієслово-зв'язка *стати* + займенник у формі орудного відмінка

У складеному присудку з дієслівною зв'язкою *стати* займенники вказують на ознаку, характер, якість підмета – особи чи предмета, а разом із заперечною часткою *не* – на їх зміну. Напр.: *Маленька дівчина уже **стала запорожцеві усім**, що скрашає і відживає* (Марко Вовчок); *Геть усе – Озеро, Ліс, острів. Усе **стало іншим**. Було таким самим і водночас **стало іншим**, може, стороннішим, чужішим, а може, замкнутішим для нього, а може, якимось трохи і відсторонено ворожим* (Ю. Покальчук); ***Не стану іншою**, ніяк вже не змінюсь. Родилась я така – такою й зостанусь* (П. Тичина).

Складені присудки з дієслівними зв'язками

залишатися / залишитися

}

лишатися / лишитися, + займенник у формі орудного відмінка
зоставатися / зостатися

вживаються зі значенням “не переставати бути ким-небудь / чим-небудь, залишатися кимсь / чиймсь, на кого / що вказує займенник”. Напр.: *Хоч начебто й зістарівся брат, але ж зостався таким, як у молодості, як у дитинстві — щирим, довірливим, доброчесним* (Є. Гуцало); *Йти у її погляді і в погляді любові й залишатись собою, щоб оглянутись назад і йти* (В. Яворівський); *Напрі не стало, але великий світ білий зостався таким, яким і був, і коли скінчилися обов’язки до Катрі, то ще не зникли обов’язки до того білого світу, до себе самого, до жінки, до людей, до онучат* (Л. Яновська).

М.О. Вінтонів стверджує, що друге місце за частотністю вживання займенника в предикативній функції посідає зворотний займенник *себе*, який вказує на кого-, що-небудь, як об’єкта або адресата дії, процесу, стану суб’єкта. З усіх його формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних позицій у реченні найпродуктивнішими є формально-синтаксична позиція валентно-поєданого сильнокерованого другорядного члена речення й семантико-синтаксична позиція суб’єктної синтаксеми [42, с. 196]. Напр.: *Ти будь собою; Він сам собі на умі; Наум дивиться і сам собі не вірить, чи се він чи не він* (Г. Квітка-Основ’яненко). В останніх прикладах – у складі фразеологізму.

Нульова форма зв’язки бути + займенник у формі називного відмінка

Окрему групу складених іменних присудків становлять присудки із нульовою формою дієслівної зв’язки *бути*. Як форма вираження граматичних значень присудка вона розкривається лише в контексті. Напр.: *Нехай господь милує! Що ж тобі за пригода така, серце?* (Марко Вовчок).

Н.Л. Іваницька наголошує на тому, що відсутність дієслівної зв’язки в українській мові не може бути кваліфікована як її пропуск, оскільки синтаксична система сучасної української мови характеризується великою частотою, звичністю та сталістю присудкових утворень з нульовою зв’язкою. Отже, складений присудок з нульовою зв’язкою є одним із тих випадків, коли слова в певних умовах набувають здатності виражати

взаємовідношення означуваних ними понять через безпосереднє зіставлення в складі речення, тобто вираження граматичних значень мають нульовий варіант [80, с. 73].

Предикативний член з нульовою зв'язкою може бути виражений різними займенниками: особовими, присвійними, питально-відносними, вказівними, означальними, заперечними та неозначеними. На відміну від складеного присудка моделі дієслово-зв'язка *бути* + займенник, де іменна частина виражена називним і орудним відмінками, у складеному присудкові з нульовою зв'язкою морфологічна форма вираження займенника як предикативного члена представлена лише називним відмінком.

Особливість займенників у ролі предикативного члена з нульовою зв'язкою виявляється в тому, що вони приєднуються до підмета переважно за допомогою *це, то* або вживаються після підметового слова. Напр.: *Учитель – це той, хто виховує і викохує нашу зміну, це той, хто вкладає в маленькі голівки наших дітей і внуків найвищі ідеали людства, прищеплює їм любов до життя, до праці...* (М. Рильський).

Питально-відносні займенники в ролі присудка частіше вживаються перед підметом, рідше – після нього. Напр.: *Звісно, чужі люди, хоч і добрі, та не знатимуть, яка я; а я знов їх не знатиму* (Марко Вовчок).

Значну кількісну перевагу перед складеними присудками із зв'язками мають складені присудки з беззв'язковим вживанням присвійних займенників у ролі предикативного члена. Напр.: *Ми з тобою ти і я. І тому для мене так трагічно те, що ти **чиясь**, а не моя* (В. Симоненко).

Вказівні займенники *той, такий*, виконуючи предикативну функцію, у реченні мають дві характерні позиції:

1. Уживаються в постпозиції чи препозиції щодо підмета і виражають значення якісної характеристики, яка не розкривається в самому ж реченні, а лише констатує її як наявну, що подана в попередніх чи наступних реченнях або зрозуміла читачеві із ситуації, контексту. Напр.: *(Нібито вже як кріпачка, то й світ зав'язаний! Живуть же люди!) Живуть, Олесю, та **таке** їх і життя!*

(Марко Вовчок); *Гляньте, мамо, ей же ей, в нашого Петруся гагарінська усмішка! Це в них тепер, видно, мода така...* (О. Гончар).

2. Уживаються лише в постпозиції, обов'язково вимагаючи після себе підрядної частини складного речення. Таке вживання займенника потребує концентрації на ньому логічного наголосу, бо без нього він подає неповну інформацію про підмет, лише попередньо акцентує увагу на тих ознаках, які розкриваються в підрядній частині. Напр.: *Очі йому незрячі, й така в тих очах тиша та добрість, що я ніколи й не бачила* (Марко Вовчок); *Іванко зовсім не такий, яким був до від'їзду в Київ* (Ю. Збанацький).

Часто займенник *такий* виступає означенням до прикметника в ролі іменної частини складеного присудка, безвідносно до формально вираженої чи нульової форми дієсловної зв'язки *бути*. Тут цей займенник надає означуваному прикметнику більшої предикативної ваги, вони разом сприймаються як один предикативний член [120, с. 112]. Напр.: *Так ось такий-то був скусний маляр...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Колись був такий прудкий та непосидючий, а зараз де та й прудкість поділась, зісох, зморщився, жменя того чоловіка зосталась; І такий моторошний страх, дикий, непояснений, раптом охопив Ягничу спросоння, – в жодному рейсі такого страху не почував!* (О. Гончар).

Крім двокомпонентного іменного складеного присудка, займенник вживається і в трикомпонентних складених присудках. Це ускладнена модель, що поєднує в собі складений дієслівний і складений іменний присудки. Л.А. Булаховський зауважує, що однією з характерних тенденцій сучасної мови є те, що “присудок набирає властивості включати в свій склад чимраз більше слів. Мислення відбувається не стільки парами слів, скільки цілими розгорненими словесними групами – комплексами: *Буде змушений упасти мертвим хижий птах* (М. Бажан)” [103, с. 50]. Найтиповішу форму ускладненого іменного присудка становить модель допоміжне модальне дієслово у відповідній часовій та способовій формі + дієслівна зв'язка у формі інфінітива + предикативний член (займенник у формі називного чи орудного

відмінка). Напр.: *Так, мамцю, вона мусить бути моя* (І. Франко); *Він міг би бути вашим* (Леся Українка); *Це мав бути той хтось, кому Бронко мав би довірити свої мрії* (Грина Вільде).

На особливу увагу заслуговують іменні складені присудки, очевидно, структуровані займенниковим іменником *щось*, який характеризується високим ступенем абстрактності, з постпозитивним прикметником, дієприкметником або іншим займенниковим прикметником, і часто відіграє у складі цього присудка суто формальну роль – субстантивує відповідний прикметник або дієприкметник, а в деяких контекстах може опускатися, не змінюючи змісту висловлення: *Доля сестри – щось невідоме, непотрібне, давнє* (І. Ле). Цікавими є також контексти, у яких при іменнику (субстантивованому слові), що виступає іменною частиною складеного присудка, вживається займенниковий прикметник *якийсь*, що характеризується функціональною подібністю до порівняльних часток і входить до складу присудка, напр.: *Йому [Радюкові] тепер здавалась будуча жінка якимсь товаришем студентом, розумним і просвіченим, котра стояла б з ним нарівні розумом, просвітою, а найбільше – поглядами й пересвідченнями* (І. Нечуй-Левицький). Пор.: *Жінка – наче (немов) товариш студент* [65, с. 38, 151, 154 – 155].

Займенникове вираження підмета

У розробленні теорії підмета значну роль відіграли праці українських мовознавців І.Р. Вихованця [33], Н.Л. Іваницької [79], К.Г. Городенської [51] та ін. У зв'язку з обґрунтуванням залежності структури простого речення загалом і двоскладного зокрема від синтаксичних зв'язків у реченні І.Р. Вихованець розглядає підмет як головний член двоскладних конструкцій, що посідає одну з центральних позицій у реченні, утворює разом із присудком його граматичну основу і визначається на основі формально-синтаксичних і формально-морфологічних ознак, закріплених у структурі слова [33, с. 216].

У структурі простого двоскладного речення підмету властиві такі диференційні ознаки: ядерність (головний член речення), взаємозалежний

зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу й модальності [35, с. 64]. Теоретичні напрацювання лінгвістів дають змогу виділити такі основні ознаки підмета: а) він є одним із головних членів двоскладного речення; б) указує на носія предикативної ознаки; в) у типових випадках співвідноситься з темою (даним) під час актуального членування речення; г) корелює з позицією суб'єкта в структурі речення; ґ) виражається спеціалізованою відмінковою формою – називним відмінком іменника, займенникового іменника тощо; д) перебуває в предикативному зв'язку з присудком; е) поєднується з присудком формою зв'язку – координацією; є) у реченні здебільшого стоїть перед присудком [Там само, с. 66].

Підмет і присудок поєднуються між собою на основі предикативного зв'язку, який і утворює “предикативну основу речення, або елементарне з формально-синтаксичного погляду просте речення” [Там само, с. 63]. Крім предикативного зв'язку, дослідники надають вагомому значення і формі зв'язку – координації [Там само]. На відміну від форми підрядного зв'язку узгодження таке поєднання слів є взаємопередбачуваним, двоспрямованим, тобто модально-часова присудкова форма дієслова чи його еквівалента вимагає підмета у формі називного відмінка, а присудок уподібнюється підметові як опорному компонентові у формах числа, роду та особи. Слова, поєднанні узгодженням, перебувають в однобічному підрядному зв'язку. Засобом такого поєднання слугує флексія залежного слова, що “сигналізує” про односпрямовану залежність (узгодження в роді, числі й відмінку, а також в особі). Тому обмежувати поєднання підмета і присудка зв'язком узгодження неправильно [133, с. 23].

Традиційного погляду дотримуються мовознавці щодо вираження підмета формою називного відмінка однини чи множини. Підмет може бути виражений словом із будь-яким лексичним значенням: указує на особу, будь-яку істоту / неістоту, явище, поняття, що виконує роль носія ознаки, вираженого присудком. Назва носія ознаки завжди має граматичне значення предметності,

саме тому типовою формою вираження підмета є форма називного відмінка [30, с. 368].

Погоджуємося з думкою Л.І. Недбайло, що логічно правильним є поділ займенників з погляду функціонування їх у ролі підмета на три групи: “а) співвідносні з іменниками займенники, що мають узагальнено-предметне значення, і вживання в ролі простого підмета або додатка для них є прямою і основною синтаксичною ознакою; б) співвідносні з числівниками займенники, що мають узагальнено-кількісне значення, і в реченні можуть бути простими підметами або входити у складений підмет; в) співвідносні з прикметниками займенники, що мають узагальнено-якісне значення, і виконують основну синтаксичну роль означення; як підмети вони можуть вживатися, набуваючи вторинної функції субстантивів” [143, с. 49].

До першої групи відносять особові, питально-відносні, заперечні, неозначені та означальний займенник *сам* [Там само, с. 49]. Співвідносні з іменниками займенники, ужиті в ролі простого підмета, чи не найпоширеніше явище. Вони не містять конкретної назви предмета і вказують на певні предмети лише в певній ситуації, контексті. “Співвідносячись із морфологічно членованим іменником у попередніх висловленнях, – наголошує І.Р. Вихованець, – займенникові іменники функціонально наближаються до текстових морфем [42, с. 189].

Особові займенники, являючи собою замкнену групу слів, указують на мовця (*я*), на групу осіб, до складу яких входить мовець (*ми*), на співрозмовника, слухача (*ти, ви*), на особу, предмет (в однині та множині), які не беруть участі в мовленнєвих актах, але про яких ідеться в мовленні (*він, вона, воно, вони*). Напр.: *А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого!* (М. Коцюбинський); *Чого ж ти мовчиш? ти води у рот набрав? чи ти онімів?* (Марко Вовчок); *Бо, власне, й їхнім найголовнішим аргументом було те, що ми не маємо ніякої сили, що ми – не нація, а коли й нація, то така нерозвинена, така безсила, що не варта ніяких державних форм* (В. Винниченко).

Особові займенники в ролі підмета часто сполучаються з означальними займенниками *сам, весь*, напр.: *Правду кажучи, я сам уперше в цій місцевості* (О. Донченко); *І провела мати синів на священний бій за землю, про яку поет говорить: Ти вся – жага, ти вся – горіння* (М. Рильський). В.В. Виноградов вважав такі поєднання єдиним членом речення – підметом, а функція означального займенника в такому випадку наближена до частки або прислівника: *Я сам бачив і Я особисто бачив* [56, с. 24]. З приводу вживання займенника *сам* І.Г. Матвіяс писав, що в разі, коли займенник *сам* стосується особового займенника, який у реченні опускається, він переймає на себе синтаксичну роль останнього [120, с. 102]: *Я сам розчистив сю злиденну нивку і мучуся як проклятий над нею, а чи вона що вродить, сам не знаю* (Леся Українка); *Сам! Сам заспіваю, сам занедужаю, сам і помру!* (М. Куліш).

Якщо іменник і займенник функціонують одночасно, то підметом виступає логічно наголошена форма. У реченні *Вона була здивована і тиха, озерна гладь* підметом є займенник, а іменник – прикладкою [133, с. 24].

Займенникові іменники *хто, що* структурують питальні речення займенниково-іменникового типу, у яких висловлено бажання мовця з'ясувати щось для нього неокреслене чи йому невідоме [42, с. 197]: *А хто нам ту інструкцію читав?* (П. Панч); *Що то було?* (КП, 10.07.07).

Своєрідною є позиція підмета в складнопідрядних реченнях, зумовлена предикатом із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю [Там само, с. 199]: *Щоб загинув той, хто загинув при повній ясності, і щоб жив той, хто жив при повній ясності* (П. Загребельний);

Ніхто, ніщо в ролі підмета вживаються для вираження повного заперечення зв'язку особи, предмета з дією чи ознакою. Характер таких займенників спричинює поєднання присудка із заперечною часткою *не*: *Б'ю її, лаю – ніщо не помагає; узяти б убити зразу, коли б тільки гріха не страшно, та суду людського не боязно!* (Панас Мирний); *Ніхто не забутий. На полі ніхто не згорів: Солдатські портрети На вишитих крилах пливуть...* (Б. Олійник).

Особливістю займенника *ніщо* є те, що функцію підмета він може виконувати у формі родового відмінка [190, с. 29]: *Всіх од мене проганяють, Через тин перекидають, Щоб нічого не росло* (Л. Глібов).

У ролі підмета виступають і неозначені займенники: *Хтось відчинив хатні двері* (О. Довженко). Згідно з традиційним поглядом, неозначені займенники, поєднуючись із прийменниково-іменниковою конструкцією (Prop. + з (із, зі) + Ngen.), утворюють семантично неподільні сполуки, що вживаються як один член речення: *Та й глибина там яка! – сказав хтось з хлопців* (Панас Мирний).

Співвідносні з числівниками займенники, що мають узагальнено-кількісне значення, у реченні можуть бути простим підметом або входити до структури складеного підмета. У функції простого підмета вони вживаються досить рідко і переважно в діалогічному мовленні: *Від другого курсу на зборах виступило троє. – Від третього стільки ж* (СО, 2008. – № 12) [143, с. 50]. Вказівний займенник *стільки* та питальний *скільки* структурують складений підмет (або головний член односкладного речення), виражаючи абстрактний характер числового значення: *Ах скільки радості, коли ти любиш землю, коли гармонії шукаєш у житті* (П. Тичина).

Співвідносні з прикметниками займенники, що мають узагальнено-якісне значення, як підмети можуть уживатися, набуваючи вторинної функції субстантивів. Сюди входять усі присвійні займенники (*мій, твій, наш, ваш, їхній, його, її, свій*), вказівні (*це, те, цей, той, такий*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*деякий, декотрий, якийсь, котрийсь, який-небудь, будь-який*), означальні (*всякий, кожний, жодний, інший, весь*) та заперечні (*нічий, ніякий*).

Присвійні займенники, крім свого основного значення належності предмета особі, субстантивуючись, можуть мати й відтінки інших значень. Найчастіше такі займенники вживають на позначення родинних понять, людей за спільністю щодо місця роботи, навчання, проживання. Напр.: *Мій так само був на гуральні, як і ваш* (М. Коцюбинський); – *А моя ще до війни кожного*

ранку грінки на свинячому смальцеві смажила (Г. Тютюнник); *Велась жорстока боротьба за Харків. Строго його оточували **наші*** (П. Тичина); *А **твій**, же хто, Ірино?* (М. Зарудний); *Своє – найкраще!* (Х, 16.12.05).

Субстантивовані займенники *це, те, цей, той, такий* як підмети вживаються для того, щоб заступити назване вище (особу, предмет, ціле речення чи низку речень) і поєднати контекст в одне синтаксичне ціле: *Хазяйки журяться, жаліються мужикам своїм, а **ті** ї байдуже: невелике діло курка* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Давно **те** минуло, як, мала дитина, Сирота в ряднині, я колись блукав, Без свити, без хліба, по тій Україні, Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв* (Т. Шевченко); *Знайшовся **такий**, що дав волю, дав і землю* (М. Коцюбинський).

Повторюваний та ампліфікований субстантивований займенник *той*, на думку І.Г. Матвіяса, часто виражає роздільне значення – *один із багатьох, дехто*. Такі конструкції становлять надфразну єдність та зв'язують ширшу синтаксичну одиницю в одне ціле: *У всякого своя доля І свій шлях широкий: **Той** мурує, **той** руйнує, **Той** неситим оком – За край світа зазирає, Чи нема країни, Щоб загарбать і з собою Взять у домовину. **Той** тузами обирає Свата в його хаті, А **той** нишком у куточку Гострить ніж на брата* (Т. Шевченко) [120, с. 117 – 118].

Складений підмет становлять сполучення вказівних займенників з числівниками: ***Ті** два незвичайні...* (Т. Шевченко) [Там само, с. 117].

Досить характерним для всіх стилів мовлення є явище субстантивації займенників, коли вони виконують роль підмета, *всякий, кожний, жодний, інший*, напр.: ***Інший** знов лежав на лаві* (О. Кобилянська); *Що місяць, то місяць – **всякий** бачив, але, як зразу показалося, так уже й увесь вечір здавалося, що то золота діжа сходить* (С. Васильченко); ***Кожен** намагався показати свою силу, вправність, сміливість* (В. Бойченко).

На думку І.В. Дудко, вживання займенників у значенні відповідних іменників зумовлене певними семантичними зрушеннями, які викликані частковою зміною категорійної функції, впливом контексту, особливою

синтаксичною позицією, уведенням додаткових конотативних ознак тощо. Наприклад, ад'єктивні неозначені займенники здебільшого зазнають синтаксичного ступеня субстантивації, бо, переміщуючись у типову для іменника формально-синтаксичну позицію, вони не набувають морфологічних змін у нетиповій їм синтаксичній позиції. Наприклад: *Сю мову [англійську] дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятися нею* (Леся Українка) [63, с. 124].

Займенник *сам* указує на виокремлення особи та рідше – на протиставлення дій двох суб'єктів речення: *Для хлопця поклала на призьбі окрасць хліба і пучечок зеленої цибулі, сама пішла з серпом на лан...* (П. Панч); *Сама пішла світ за очі – аби знайти від тебе крихту порятунку* (Л. Костенко); *А лисичка тим часом пригнала бичка в ліс, прив'язала його до дуба, а сама пішла рубати дерево на саночки* (Укр. казки).

Якщо займенник *весь* (*увесь*) пов'язаний з підметом і виступає між двома однорідними присудками, то він замінює суб'єкт, формально стає підметом у новому реченні [215, с. 292] і підсумовує низку думок, що виражені в попередніх реченнях: *І хоч від цього ніхто не впав трупом, однак цей постріл нагнав такого жаху у глиницю, що всі закричали й заголосили навзрид* (М. Бажан); *В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав ученого в останню путь сягала 600 осіб* (ЛУ, 11.08.11).

Сполучаючись зі збірним числівником займенник, *увесь* становить з ним єдине синтаксичне ціле, що в реченні виступає в ролі складеного підмета [215, с. 292]: *І на призьбі під хатою усі троє сіли* (Т. Шевченко); *Усі троє починають сміятися одне з одного, однак найкмітливіший мудрець незабаром здогадується, що в нього теж брудне обличчя* (ЖУ, 2003. № 9).

Заперечні займенникові прикметники, як і займенникові іменники, у ролі підмета вимагають заперечної частки для присудка: *Страшно затято зчепилися противники!.. Але годі! Нікотрий не передужає другого* (І. Франко); *Йому ніяка не вгодить* (СВ, 12.03.98).

На думку В.М. Ожогана, займенники прислівникового походження теж зазнають субстантивації, це спричиняється модифікаціями реченнєвої структури і позицією займенникового прислівника, в яку він потрапив внаслідок цих модифікацій, напр.: – *Будь-яке видиме “Десь”, обране вами за помешкання, завжди віддається на милість безжального захланного “Скрізь” (Всесвіт) [150, с. 53]*, вони також можуть виступати в ролі підмета.

3.5.3. Займенники в ролі другорядних членів речення

Займенникове вираження додатка

Традиційне вчення про другорядні члени речення спирається на їхні формально-синтаксичні ознаки набагато менше, ніж учення про головні члени речення. Це пов'язано насамперед з тим, що в класифікації другорядних членів речення більшої ваги надавали все-таки семантико-синтаксичному критерію. Багато дослідників намагалося вдосконалити традиційний підхід до вивчення другорядних членів, що й спричинило появу низки суперечливих кваліфікацій тих самих синтаксичних явищ. На сучасному етапі дослідження з'являються праці, у яких мовознавці виділяють члени речення на основі синтаксичних зв'язків, доповнюючи таку класифікацію семантичними характеристиками членів речення, що є досить вагомим у визначенні займенникових слів за синтаксичними властивостями в реченні. Н.Л. Іваницька зауважує, що, хоч частини мови і члени речення – це загальні абстрактні граматичні категорії, між ними є суттєва різниця, суть якої полягає насамперед у тому, що частини мови – це здебільшого сформовані мовні одиниці, а члени речення – процесуальні; вони формуються в акті комунікації [81, с. 67]. Лексико-семантичне значення слова і його граматична форма проходять відбір на семантико-синтаксичному рівні, а процес остаточного оформлення речень – на формально-граматичному.

З погляду формально-граматичної будови центр двоскладного речення становлять лише головні члени речення: підмет і присудок. З погляду ж семантико-граматичного до центру речення можуть входити й другорядні

члени, що обов'язково залежать від головних. За структурними і функціональними ознаками такий центр речення завжди є закінченою структурою, що може реалізуватися як окреме речення. На думку Н.Л. Іваницької, поняття периферії реченнєвої структури уточнюється через диференціацію другорядних членів за ознакою обов'язковості – необов'язковості. На формально-граматичному рівні обов'язковість другорядного члена речення визначається зв'язком сильного керування між словами в словосполученні. Дослідниця також диференціює поняття обов'язкової залежності: другорядний член, що залежить від підмета чи від присудка, вона кваліфікує як обов'язковий другорядний член первинної залежності (O1), якщо від другорядних членів речення, то визначає як обов'язковий другорядний член вторинної залежності (O2). Другорядні члени первинної залежності завжди розширюють обсяг семантико-граматичної основи речення. Обов'язковими другорядними членами речення бувають додатки (завжди прямі і часто непрямі), обставини місця, способу дії, члени речення, що мають подвійну синтаксичну залежність. Означення і переважна більшість обставин обов'язкової залежності від інших членів речення не виявляють. Необов'язкові (факультативні) другорядні члени речення найчастіше відбивають природу первинних словосполучень із зв'язком слабого керування або у формі узгодження за наявності в присубстантивній позиції прикметникового займенника [79, с. 156 – 157].

Складність аналізу за членами речення зумовлена їхньою логіко-семантичною природою. М.Г. Шатух висловлює думку про те, що, виділяючи функцію другорядного члена речення, необхідно враховувати цілий комплекс граматичних і семантичних ознак. Потрібно зважати на морфологічну природу другорядного члена речення і того слова, якого він стосується; синтаксичний зв'язок другорядного члена речення з головним словом; логіко-синтаксичні відношення другорядного члена речення і головного слова; семантику слова – другорядного члена речення [237, с. 129 – 130]. Що стосується морфологічної природи займенникових слів, то треба чітко розмежовувати, до якої групи вони

належать (іменникові, прикметникові, прислівникові, числівникові) та враховувати лексико-граматичні особливості кожного з розрядів. Логіко-синтаксичну природу другорядного члена речення визначає поставлене до нього граматичне і логічне питання.

У синтаксичній структурі двоскладного речення виділяють два типи синтаксичних відношень: предикативні і непередикативні. Предикативні відношення характеризують зв'язок між головними синтаксичними компонентами – підметом і присудком. На основі непередикативних міжкомпонентних семантико-граматичних відношень (об'єктних, атрибутивних, обставинних) визначають три другорядні члени речення: додаток, означення, обставину [79, с. 158].

Загальна спрямованість дії чи ознаки на предмет або поєднання стану з предметом у широкому значенні цього слова характеризуються об'єктними відношеннями. Найвиразнішу семантичну ознаку додатка становить його предметне (об'єктне) значення: власне-об'єкта дії, адресата дії, знаряддя дії.

І.Р. Вихованець вважає, що притаманне додаткові значення предметності зумовлює характер засобів його вираження. Тому додаток виражають і самі частини мови і сполуки, що й підмет [33, с. 85]. З огляду на це твердження припускаємо, що лексико-граматичні розряди займенникових слів є спільними як для підмета, так і для додатка. Єдина відмінність між ними виявляється у формі відмінків: додаток реалізує себе за допомогою форми безприйменникових і прийменникових непрямих відмінків.

О.Г. Межов зазначав, що у двоскладному реченні, де суб'єкт перебуває у формах непрямих відмінків, найчастіше простежуємо асиметрію між формальною і семантичною структурами. У випадках асиметричної побудови речення формально-синтаксичні члени набувають нетипової для них ролі в значеннєвій організації речення. Однакові за формально-синтаксичною будовою двоскладні речення бувають неоднаковими за семантико-синтаксичною організацією [124, с. 58]. У таких реченнях суб'єкт дії з позиції називного відмінка переміщується в позицію орудного та давального

безприйменникового, напр.: *Я відповів, що про всякі категорії мені байдуже, а тишучи оповіданнячко, я попросту хотів змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя* (І. Франко); *Сьогодні весело мені* (М. Рильський); *Невже і йому трішки-трішки дячно, тривожно?* (О. Гончар); *Мені без тебе сумно серед людства* (Л. Костенко).

З формального погляду займенникові слова, як і будь-яке повнозначне слово, можуть репрезентувати два види додатка: прямий і непрямий. Загальносемантичною підставою для виділення прямого додатка вважають високий ступінь охоплення предмета дією чи станом, а формально-граматичною підставою – наявність знахідного безприйменникового (в окремих випадках – родового) відмінка імені [79, с. 159]: *Я ж не люблю її, як жнець Не любить спеки в жниво* (М. Зеров); *Нічого дивного не було в тому, що Арпад забув про нас в цю хвилину, – дивно було, що він так швидко знову з'явився на танку і покликав нас у хату* (Л. Первомайський); *Мене сьогодні голуб розбудив* (Л. Костенко).

Безприйменниковий непрямий додаток може виражатися формами родового, давального та орудного відмінків: *Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квіти та в стрічки, голубить та жалує мене* (І. Нечуй-Левицький); *Використовували розроблену ним витончену методику дослідження спектрального розподілу чутливості фотоелементів* (ТЕ, 2000. – № 2); *Дивна річ, іноді я повторюю собі цю фразу, коли доводиться вислуховувати довгу і монотонну, як осінній дощ, доповідь* (Дивосл., 1999. – № 4).

Займенникове слово в ролі додатка може приєднуватися до дієслова не лише безпосередньо, а й за допомогою прийменника. У такому разі характер об'єктних відношень визначається взаємодією двох значень – відмінка і прийменника:

- Родовий відмінок з прийменниками *з, до, від, проти, для*, напр.: *На, дочко, свою одежу та приберись, щоб часом з тебе люди не сміялись, як будеш вертатись додому* (І. Нечуй-Левицький);

Багато в житті залежить не тільки від тих, хто поряд, а й від самої людини (ОУ, 2011. – № 5); Проти всього цього категорично заперечував ряд письменниць і громадських діячок; Факти існують для одного ока й відсутні для іншого (В, 2004. – № 11); Таким чином, душевність співвідноситься із світом соціально-моральних почуттів людини, її можна окреслити як емоційно-моральне ставлення до себе як до цінності та ставлення до іншого, як до самого себе (ЖУ, 2003 – № 5).

- Знахідний відмінок з прийменниками *про, за, у (в), на, о (об)*, напр.: *Однією з причин, на мою думку, є занепад віри в себе, в свою вищість, кращість і першість серед народів (В. Винниченко); За них говорили не вони самі, за них говорила війна — ні, за них говорила казенна, напхана в них злоба, звіряча нещадність, нетерпимість, тупа фанатична помстива зненависть до всіх “хто не з нами” (І. Багряний); Тупо боліло в грудях, не міг ворухнути рукою, щоб об щось обпертись (С. Скляренко); Про це вже можна й забути (М. Стельмах); Я вважав, що інших чоловіків для неї не існує, що на іншого вона довіку бровою не кивне (Д, 27.04.11).*
- Орудний відмінок з прийменниками *над, за, з, між, під*, напр.: *Помирившись з чоловіком, Олеся на radoцях справила після жнив обжинки: запросила на бал своїх знайомих і між ними Ломачевського (І. Нечуй-Левицький); Отець змилювався над ним і дав йому спочивати, як хотів, до сьомого дня (І. Франко); Чи так дуже сумуєш за кимось потай? (О. Гончар); Виростеш ти, сину, вирушиши в дорогу, Вироснуть з тобою приспані тривоги (В. Симоненко); Коли ж ми говоримо про народ, то під цим розуміємо лише більшість народності, нації, більшість, яка протистоїть реакційній меншості (ВІА, 28.04.2000).*

- Місцевий відмінок з прийменником *по* вказує на об'єкт турботи, туги, убоління, напр.: *По мені нікому буде плакати – я круглий сирота* (Л. Первомайський) [91, с. 45].

Функцію додатків виконують насамперед особові займенники в непрямих відмінках. Указуючи на особу, предмет, елементи контексту, вони є конструктивно необхідним компонентом речення.

Найхарактерніша синтаксична особливість зворотного займенника, на думку І.Г. Матвіяса, полягає в тому, що він не має свого самостійного називного відмінка, не може бути суб'єктом думки, а завжди стосується іншої особи, яка є в реченні суб'єктом дії чи стану. “Зворотний займенник як додаток щодо свого зв'язку з іншими членам речення, – зазначає дослідник, – в основному характеризується тими самими синтаксичними особливостями, що й додаток-іменник. Проте в ряді випадків йому властиві й свої, відмінні від характерних для іменників та інших займенників, синтаксично-стилістичні особливості” [121, с. 39 – 40]. Часто зворотний займенник разом з дієсловом становить тісну словосполуку. У таких випадках він за значенням близький до частки і самостійним членом речення не виступає. Також зворотний займенник уживається в деяких фразеологічних одиницях, що можуть бути еквівалентами речень: *Я річі вашої в толк собі не візьму...* (І. Котляревський); *Хоч в око стрель собі – так темно на дворі* (П. Гулак-Артемівський).

Вказівні, означальні та присвійні займенники, якщо вони не стоять безпосередньо перед іменником, субстантивуються і в реченні виконують роль додатка. Подібно до особових такі займенники співвідносяться з яким-небудь раніше згаданим іменником і поєднують попередній контекст в одне синтаксичне ціле: *Один старий одпочине В пишній домовині. Другий старий і так собі Де-небудь під тином. І обидва спочивають, І гадки не мають. Убогого ще згадають. А того ще й лають* (Т. Шевченко); *Для мене радість інших як своя* (В. Сосюра); *Я дізнаюся, що цьому зламали ребра, тому щелепу, ще в іншого струс мозку, а в когось – як там формулювали? – “тілесні ушкодження середньої важкості”* (УК, 20.08.02).

Займенникове вираження означення

Кожне займенникове слово окремо чи в сполученні з іншим повнозначним словом виконує в реченні певну синтаксичну функцію. Неабияку роль у визначенні членів речення відіграють не лише властивості означального слова, але й означуваного. У традиційному витлумаченні означення, виражаючи означальні відношення, завжди виявляє обов'язкову формальну ознаку: воно залежить від іменника. І.Р. Вихованець виділив низку ознак, за якими кваліфікують слово в реченні як означення: а) другорядний член речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) має спеціалізовані засоби вираження – прикметникові форми; д) у типових випадках стоїть перед означуваним іменником; е) поєднане з означуваним іменником підрядним зв'язком (узгодженням); є) співвідноситься з позицією атрибута в семантико-синтаксичній структурі речення; ж) не виявляє позиційного закріплення під час актуального членування речення (може входити до складу як теми, так і реми або самотійно виражати їх) [33, с. 87].

Займенникові прикметники зближаються з власне-прикметниками за категорійним узагальнено-якісним значенням. Серед займенникових прикметників вирізняються вказівні, які не мають узагальнено-якісного значення. Проте вони цілком уподібнюються до прикметників за морфологічними ознаками і синтаксичними функціями. Із загальносемантичного погляду означення, виражене займенником, указує на якісну або відносну ознаку предмета, його належність чи кількісну характеристику та є засобом вираження означеності / неозначеності. До лексико-граматичних розрядів, уживаних у цій синтаксичній функції, належать присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій, їхній*), вказівні (*цей, той, такий*), означальні (*сам, самий, весь, всякий, кожний, інший*), питально-відносні (*який, котрий, чий*), неозначені (*який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий*), заперечні (*ніякий, нікотрий, нічий, жодний*).

За способом підрядного зв'язку займенникові прикметники утворюють узгоджені та неузгоджені означення. У ролі узгоджених виступають а) з

означуваним іменником: *Побачу – й веселенька, а не побачу, то **такий** уже сум мене візьме, **такий** жаль обійме, що й світ мені не милий!* (Марко Вовчок); б) з означуваним прикметником, що є іменною частиною складеного присудка: *Мій жених був хороший **такий**, Господи! Чорнявий, ставний...* (Марко Вовчок).

Із сукупності присвійних займенників вирізняють групу *його, її, їхній*, яким притаманні різні ступені морфологізації прикметникової позиції. Для займенникових прикметників *його, її* характерна омонімічність із родовим відмінком особових займенникових іменників, тому вираження присвійності відбувається лише синтаксичною позицією, а не морфологічним способом [42, с. 204]. Неузгоджене означення може виражатися присвійними незмінними займенниками *його, її*, напр.: *Це **його** машина; Це **її** машина*. Таке означення залишається неузгодженим, навіть якщо означуваний іменник стоїть у родовому відмінку: ***Його** машини на місці не було* – збіг граматичних форм тут випадковий (*його машина, його машини* і т.д.) [220, с. 313].

У структурі речення як опорні компоненти бінарних структур іменники синтаксично підпорядковують собі такі елементи: прикметники, числівники, займенники, інші іменники та дієприкметники із залежними словами. За шкалою синтагматичної сполучуваності при стрижневих компонентах простих детермінантних структур – конкретної і абстрактної семантики – Л.М. Руденко виділяє модифікатори з максимальними, помірними, мінімальними і нульовими сполучувальними можливостями. До зони помірної сполучуваності належать вказівні, присвійні, означальні займенники, до зони мінімальної сполучуваності – неозначені займенники, тоді як зона нульової сполучуваності представлена узагальнено-предметним і узагальнено-кількісними займенниками [175, с. 296 – 297]. Висока активність уживання бінарних утворень з ад'єктивними займенниками зумовлена граматичними ознаками їхніх компонентів, які забезпечують найповніше вираження атрибутивних відношень.

Займенникове вираження обставини

Дослідження функціональної ролі обставинних компонентів, виражених займенниковими словами, дає змогу з'ясувати семантико-синтаксичні засади обов'язкового і факультативного використання поширювачів дієслівного присудка. Обставина посідає необов'язкову синтаксичну позицію, якщо лексико-семантична природа самого присудка не потребує конкретизації залежними компонентами. “Вживання обставини місця у ролі факультативного поширювача, – відзначає Л.М. Руденко, – мотивується змістовими потребами повідомлення, обсягом інформації, якою мовець вважає за необхідне наповнити відповідне висловлювання” [175, с. 132]. У традиційних граматиках поширена думка про повний функціональний паралелізм займенників і їхніх співвідносних частин мови. Зокрема, для дієслів буття і локалізації особи чи предмета типовим засобом вираження обов'язкового компонента є прийменниково-іменникова форма. Особові займенники, дублюючи значення прийменниково-іменникових конструкцій у ролі обставини місця, щоб уникнути тавтології останніх, подібно до іменників характеризують дію, ознаку, подію в просторовому аспекті й відповідають на питання *де? куди? звідки?*, напр.: *Прозорий струмок перетинав стежку, і **через нього** було перекинуто кладку з сухої деревини* (О. Донченко); *Це означає, що **над нами** летить ворожий літак-шпигун, до зустрічі якого ми так і не підготувались як слід, – тихо сказав Коваль* (В. Собко); *На каменистому схилі, в зеленій гущавині дерев ледь видніється лісницька хата з гнучкою радіощоглою **на ній*** (О. Гончар).

Виділяють кілька різновидів обставин місця: власне-обставини місця і обставини напрямку дії чи стану. Власне-обставини місця вказують на локалізацію в просторі, тоді як обставини напрямку дії чи стану – на кінцевий чи вихідний пункт поширення та на шлях переміщення об'єкта. На семантичному рівні такий компонент речення корелює з локативною синтаксемою.

Синтаксичні особливості займенникових слів залежать від своїх лексичних та граматичних особливостей. В основу поділу обставин на підкласи покладено семантичний критерій. Особливість займенникових слів полягає в

тому, що вони, виконуючи вказівну функцію, на рівні синтаксису залежать від лексико-семантичної природи дієслова-присудка, а за його відсутності – від семантики всього речення. У ролі присудка виступають дієслова зі значенням буття, локалізації особи або предмета в просторі, статичної дії, переміщення особи або предмета в просторі. Обставина місця заповнює обов'язкову синтаксичну позицію тоді, коли вона необхідна для реалізації валентності дієслівного присудка: *Чим більшим є місто, тим більше населення прагне переїхати до нього, але найпривабливішою є столиця країни – Київ* (Д, 20.04.11). Дієслово іншого лексико-семантичного розряду призводить до зміни функції тієї ж самої прийменниково-займенникової конструкції: *Світло від фар побігло-побігло вперед, наткнулося на дерева, а поміж деревами вже було видно намети і людські постаті: в таборі не спали – чекали на них [гостей]* (А. Дімаров).

Особливу роль в прономінативній лексиці відіграють питальні займенники. В групі питальних займенників, співвідносних з обставинними прислівниками, виділяємо прономінативи, що передають локативні характеристики *де?, куди?, звідки?*; темпоральні – *коли?*; каузальні – *чому?*; цільові – *навіщо?, нащо?*; способу дії – *як?*. Цей список можна продовжити і займенниковими конструкціями *у якому випадку?, за якої умови?, з якої причини?*. В еліптичних реченнях займенникові слова можуть виконувати синтаксичну роль дієслова. Пор.: *Ти куди ідеш?* і *Ти куди?*

Не менш продуктивно в ролі обставин виступають і неозначені займенникові прислівники. Обставина місця представлена лексемами *десь, де-небудь, хтозна-де, звідкись, казна-звідки, аби звідки, куди-небудь, кудись, хтозна-куди, будь-куди, абикуди*; обставина часу – лексемами *колись, хтозна-коли, казна-коли, коли-небудь, будь-коли, абиколи*; обставина причини – лексемами *чомусь, хтозна-чому, казна-чому*; способу дії – лексемами *якось, хтозна-як, казна-як, як-небудь, будь-як, абияк*. Напр.: *Чомусь дівчина до броду По воду не ходить* (Т. Шевченко); *Чи гадали ви коли-небудь, щоб такі речі, як гас там, чи олія, чи жито, тікали?* (Остап Вишня); *Де-не-де у вікнах світло*

янтариє, ліхтарі хитливі, тіні без кінця (В. Сосюра); *Хоч було нічим не гірше, аніж те, що привозилося роками: ані солодке, ані кисле, ані терпке, ані важке, як самі греки, легке і в'їдливе, можна було випити й кілька збанів — брало **хтозна-як**, посилюючи пам'ять і бажання, владу і сміливість...* (В, 2004. – № 12).

Усі займенники, співвідносні з заперечними обставинними прислівниками (*ніде, нікуди, нізвідки, ніколи, ніяк, ніскільки*), уживаються в конструкціях із заперечною часткою *не*: *Ні, **нікуди** не втечеш від матері* (В. Собко); *Людське життя – це книги чорновик, не вирвеш слова звітіля **ніяк*** (Д. Павличко); *Я **ніколи** не забуду і справжніх заклинань – харизматичний і, наче баскетбольна зірка, довгий чорний поет читав – ні, проповідував!* (Ю. Андрухович); *І диво дивне: коштовна матерія спогадів **ніскільки** не страждає від тоталітарного антуражу* (ВС, 2005. – № 3).

Обставини часу характеризують дію, стан, ознаку за їхнім стосунком до певного часу. Із семантичного погляду обставини часу поділяють на два різновиди: обставини із загальним значенням моменту дії чи стану та обставини із загальним значенням хронологічних меж тривання: “вихідного орієнтира” та “кінцевої мети”. На загальний час дії вказують наявні в реченні вказівні – *тоді, тепер, зараз*; неозначені – *колись, хтозна-коли, казна-коли, коли-небудь, будь-коли, абикколи*; заперечні – *ніколи*; узагальнювальний – *завжди*; на початок дії – вказівні *відтоді, відтепер*, на завершення – вказівні *доти, досі, дотепер*. Напр.: ***Колись** гарячий і говіркий, отаман з роками став відлюдним* (Ю. Мушкетик); *Повінь **тоді** причаїлась на околиці прохолодна й темна* (Є. Гуцало); *Я **ніколи** не чув ще, Щоб її серце отак стугоніло!* (І. Драч); *Я знаю, ти **завжди** буваєш різним – чарівним і неповторним, але **завжди, завжди** був незрадливим* (Перекази); *Відтоді вислів “підкувати блоху” означає тонку роботу* (Дивосл., 1999. – № 3); *Олівцем виписаний візерунок писанки на простому аркушику зберігся **дотепер*** (ВС, 2005. – № 4).

Обставини мети, причини, умови та допусту представлені обмеженою кількістю сполук вказівних займенників у поєднанні з прийменниками, пор.:

для того, на те, через це, внаслідок цього, завдяки цьому, при тому, всупереч цьому, незважаючи на це, напр.: **Внаслідок цього** цілі танкові армії захрясли в багнюці невикористані (О. Довженко). Обставини допусту можуть утворюватися за допомогою відмінкових форм особових та узагальнювальних займенників з прийменниками *всупереч, наперекір, незважаючи на*, напр.: *Вона відчувала, що падіння починається втратою віри, і вірила, **наперекір** усьому, наперекір брехні та насильству, наперекір пануючій дикості...* (Л. Первомайський); “Убогий духом не може бути багатим, **незважаючи на те**, скільки грошей він має”, – зазначає Петро Яцик (М. Слабошпицький); **Всупереч йому** ми повинні загострювати не розум, а власні почуття (ДЗ, 2005. – № 1).

Атрибутивні займенникові прислівники виражають ознаку дії і пов’язані з присвійним значенням. Такі прислівники утворені від присвійних займенників та прийменника *по* і корелюють з першою, другою та третьою граматичними особами стосовно комунікативного акту (*по-моєму, по-твоєму, по-нашому, по-вашому, по-його, по-її, по-їхньому, по-своєму*). Цей ряд поповнюють і займенники інших розрядів – *по-іншому, по-всякому*. Напр.: “*Ти проведи нас тим лісом, – сказав татарин **по-нашому**, але так погано, що Олеся ледве розібрала, і додав: – А то дороги не знаємо*” (Б. Грінченко); *І миті жодної не можна повернути, щоб заново **по-іншому** прожити* (В. Симоненко).

Займенники з прийменниками можуть виражати обставинні семантико-синтаксичні відношення та прислівні синтаксичні зв’язки [150, с. 54] і з функціонального погляду нагадувати прислівники, виконуючи в реченні функції обставин. У таких конструкціях прийменник-адвербіалізатор служить засобом переведення відмінкових форм займенникових слів (родового, знахідного, орудного і місцевого) у позицію прислівника і засвідчує лише синтаксичний перехід, оскільки морфологічні і семантичні ознаки при цьому не зазнають змін [Там само]: *про себе, поміж них, з нічого, коло мене, після того, по мені* тощо.

Висновки до розділу 3

У семантико-синтаксичній структурі простого речення займенники виступають репрезентантами предикатних і субстанціальних синтаксем, які у формально-синтаксичній структурі простого речення реалізують головні і другорядні члени. Кількісний та якісний склад компонентів речення визначається семантико-синтаксичною валентністю займенникового предиката.

В українській мові займенники репрезентують лише предикати якості та кількості. Як нерегулярні функціонують займенникові предикати-дулексиви, що характеризуються подвійною залежністю – підпорядковуються присудковій й облігаторному синтаксичному приприсудковому компонентів. Периферію становлять займенникові предикати, репрезентовані прийменниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні та предикатно-обставинні функції. Присубстантивні ад'єктивні прономінативи, виконуючи функцію предиката якості, одночасно вказують на посесивні відношення. На периферії перебувають займенникові предикати зі значенням кількості.

Субстанціальні займенникові синтаксеми – це суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна, що свідчить про їхню подібність до субстанціальних синтаксем непередикатних іменників.

Займенникова суб'єктна синтаксема поєднується з усіма семантичними і валентними класами предикатів. Найчастіше використовуються конструкції із займенниковими синтаксемами у функції суб'єкта дії, рідше із функціями суб'єкта, процесу, стану, ознаки та кількості.

Спеціалізованими морфологічними засобами вираження суб'єктних займенникових синтаксем є називний, родовий, давальний та знахідний відмінки, рідше – орудний, кличний та місцевий відмінки.

Об'єктна займенникова синтаксема сполучається майже з усіма семантичними типами предикатів, виражена основним знахідним відмінком і

периферійними родовим, давальним, орудним, місцевим відмінками та прийменниково-відмінковими формами.

Адресатна займенникова синтаксема сполучається з предикатами дії, вираженими дієсловами лексико-семантичної групи давання та мовлення. Морфологічними виявами її є безприйменниковий давальний, рідше – прийменниковий родовий та синкретичний кличний відмінки.

Займенникові інструментальні синтаксеми сполучаються насамперед з предикатами фізичної дії і опосередковано позначають інструменти та засоби, за допомогою яких здійснюється дія. Їхніми морфологічними варіантами є безприйменниковий орудний, рідше – прийменниковий місцевий та знахідний відмінки.

Семантичні різновиди займенникової локативної синтаксеми представлені значеннями статичної локалізації, динамічним значенням напрямку руху, у межах якого виокремлюють динамічне значення шляху руху. Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є прийменниковий місцевий, знахідний, родовий, давальний та орудний відмінки.

На формально-синтаксичному рівні речення предикатна синтаксема співвідноситься з присудком, суб'єктна – з підметом, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна синтаксеми корелюють з другорядними членами речення.

ВИСНОВКИ

Специфічність займенника як частини мови пов'язана насамперед із його особливим денотативним статусом, загальнокатегорійною дейктичною (вказівною) функцією, граматичною природою, суть якої полягає в співвідносності форм окремих його розрядів та спільності морфологічних ознак і властивостей з іменниками, прикметниками, прислівниками та числівниками, а також виразними словотвірними, синтаксичними особливостями, широкими стилістичними та функціональними можливостями. Займенники позбавлені конкретно виявленого матеріального змісту; вони вказують на предмети, ознаки чи кількості, не називаючи їх, дають лише найзагальніше уявлення про них через співвіднесення з лексично повнозначними словами. Традиційне потрактування займенників як самостійного лексико-граматичного класу поширене в багатьох загальнотеоретичних працях, проте в більшості сучасних студій займенникові слова виділяють лише як підклас у складі відповідних частин мови.

На основі диференційованої частиномовної семантики, формальної подібності до самостійних частин мови і з урахуванням додаткової семантичної ознаки – узагальнено-вказівної функції займенники витлумачено як різнорідні займенникові слова, співвіднесені з повнозначними іменними частинами мови і у зв'язку з цим диференційовані на займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники та займенникові прислівники. Займенникові іменники становлять у граматичній системі мови підклас із найбільш узагальненою семантикою предметності, сигналізуючи, що йдеться про предмет чи особу; займенникові прикметники вказують на ознаку предмета, передаючи водночас загальну (категорійну) граматичну частиномовну інформацію; займенникові числівники узагальнено увиразнюють семантику кількості; семантична своєрідність займенникових прислівників полягає в тому, що вони опосередковано позначають

узагальнену ознаку дії або ознаки взагалі, пов'язуючись із конкретною ситуацією.

Займенники різних семантичних розрядів, виконуючи роль головних та залежних компонентів, виявляють особливості сполучуваності з іншими слова в складі словосполучень для вираження певних семантико-синтаксичних відношень. У сурядних словосполученнях із займенниковими компонентами реалізуються такі типи семантико-синтаксичних відношень: єднальні, зіставно-протиставні, розділові та градаційні; у підрядних – атрибутивні, субстанціальні й адвербіальні. За частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення із займенниковим словом розрізняють займенниково-іменникові, займенниково-прикметникові, займенниково-числівникові, займенниково-займенникові, займенниково-прислівникові, а також іменниково-займенникові, прикметниково-займенникові, числівниково-займенникові, прислівниково-займенникові та дієслівно-займенникові словосполучення. Атрибутивні словосполучення із займенниковим іменником як головним компонентом і залежним прикметником, де займенник указує на предмет чи особу, а прикметник передає його ознаку, конкретизуються певною мірою лише в процесі мовлення, а зміст стрижневого слова компенсується в контексті за рахунок суміжних об'єктів чи суб'єктів. Поєднуючись із кількісними і порядковими числівниками, займенники утворюють атрибутивні словосполучення абстрактно-якісного типу. Займенниково-займенникові словосполучення уподібнюються за моделлю творення до словосполучень субстантивного і ад'єктивного типів, а тому можуть розглядатися як окремо, так і у складі зазначених.

Морфологічна семантика займенникових слів у словосполученні має свої особливості і увиразнюється типом синтаксичного зв'язку; унаслідок взаємодії морфологічної семантики компонентів словосполучення між собою і з типом їхнього синтаксичного зв'язку створюється певний різновид синтаксичної семантики словосполучення, який нашаровується в кожному

випадку на його конкретне лексико-фразеологічне значення. Поширювати семантику головного компонента-займенника можуть переважно якісно-означальні, рідше – просторові та часові прислівники. Семантичні відношення між іменником і підпорядкованим займенниковим прикметником мають атрибутивний характер, а залежний компонент таких словосполучень виражений присвійним, вказівним, означальним, заперечним чи неозначеним займенником. Прикметниково-займенникові словосполучення із залежним словом, вираженим здебільшого групою займенникових іменників та рідше – займенникових прикметників, семантично майже не відрізняються від ад'єктивних словосполучень із залежним іменником, хоч лексико-граматична узагальненість і абстрактність займенників впливає і на семантичну структуру цих словосполучень. Числівниково-займенникові словосполучення залежно від семантики числівникового компонента можуть означати точну, неозначену та приблизну кількість істот або предметів. У прислівниково-займенникових словосполученнях визначальним у семантико-синтаксичних відношеннях (атрибутивних, об'єктних чи обставинних) є прислівник. Дієслівно-займенникові словосполучення відзначені багатством лексико-семантичних різновидів безприйменникових і прийменниково-відмінкових форм залежного компонента.

Займенникові слова як репрезентанти предикатів мають лівобічну і правобічну валентності. Прономінативні предикати завжди взаємодіють з аргументами-суб'єктами, що засвідчує їхню одновалентність. Правобічна валентність регулює заповнення відкритих позицій іменними компонентами облігаторно чи факультативно, залежно від семантичної неповноти займенникового предиката, який у плані кількісного вияву валентних властивостей визначено як двовалентний. У семантико-синтаксичній структурі речення займенники виступають репрезентантами предикатних і субстанціальних синтаксем, які у формально-синтаксичній структурі простого речення реалізують головні і другорядні члени. Кількісний та якісний склад компонентів речення визначається семантико-синтаксичною

валентністю займенникового предиката. Займенникові слова можуть належати до класу предикатних чи субстанціальних синтаксем семантико-синтаксичної структури речення і заповнюють у його формально-синтаксичній структурі певні позиції.

В українській мові займенники репрезентують такі типи предикатних синтаксем, як предикати якості та предикати кількості. Серед поширених двовалентних предикатів якості, які характеризуються розмаїттям лексичних різновидів позначуваних ними ознак, прономінативні предикати якості представлені тільки одним типом – предикатами з узагальненою семантикою міри якості, що конкретизується в контексті. Займенникові предикати відповідно до правобічної валентності вимагають облігаторної субстанціальної синтаксеми з функцією об'єкта. Як нерегулярні функціонують займенникові предикати-дулексиви, що характеризуються подвійною залежністю. Периферію становлять займенникові предикати, репрезентовані прийменниково-відмінковими прономінативними формами, що поєднують у собі предикатно-об'єктні та предикатно-обставинні функції. Присубстантивні ад'єктивні прономінативи, виконуючи функцію предиката якості, можуть одночасно вказувати на посесивні відношення. На периферії перебувають займенникові предикати зі значенням кількості.

Субстанціальні займенникові синтаксеми мають семантику суб'єкта, об'єкта, адресата, інструмента і локатива. Займенникова суб'єктна синтаксема, передаючи зміст реальної предметності, поєднується з усіма семантичними і валентними класами предикатів, тому загальне значення суб'єкта конкретизується в окремих його різновидах відповідно до типу значення та форми вираження. Найчастіше використовуються конструкції із займенниковими синтаксемами у функції суб'єкта дії, рідше із функціями суб'єкта процесу, стану, ознаки та кількості. Суб'єктні займенникові синтаксеми в граматичній структурі української мови мають спеціалізовані морфологічні засоби вираження – називний, родовий, давальний та знахідний відмінки. Обмеженіше функцію суб'єкта дії виражають займенникові

синтаксеми, виражені орудим та місцевим відмінками. Займенникова суб'єктна синтаксема стоїть у сильній для неї формально-синтаксичній позиції підмета, що позначає активного виконавця дії, носія процесу, стану, носія ознаки та кількості. Вона може виступати і в позиції другорядного члена речення.

Об'єктну займенникову синтаксему вирізняють: об'єктна семантико-синтаксична функція в реченні; правобічна валентна припредикатна позиція; сполучуваність переважно з такими семантичними типами предикатів: дії, стану, процесу, якісної ознаки-відношення та локативними; наявність основного (знахідного відмінка) і периферійних (родового, давального, орудного, місцевого відмінків та прийменниково-відмінкових форм) морфологічних варіантів; типова формально-синтаксична позиція додатка.

У семантико-синтаксичній структурі простого речення української мови адресатна займенникова синтаксема сполучається з обмеженою групою дієслівних предикатів дії, виражених переважно дієсловами лексико-семантичної групи давання та мовлення, які потребують таких обов'язкових семантичних компонентів, як суб'єкт, об'єкт та адресат, де адресатом дії є особа чи група осіб. Морфологічними виявами адресатної синтаксеми, вираженої займенниками, є здебільшого безприйменниковий давальний.

Займенникові інструментальні синтаксеми сполучаються насамперед з предикатами фізичної дії і опосередковано позначають інструменти та засоби, за допомогою яких здійснюється дія. Вони вказують на невизначений предмет або на певні предмети в певній ситуації з попереднього контексту. Морфологічними варіантами інструментальної синтаксеми, вираженої займенниками, є безприйменниковий орудний, рідше – прийменниковий місцевий та знахідний відмінки.

Семантичні різновиди займенникової локативної синтаксеми представлені значеннями статичної локалізації та динамічної локалізації (напрямку руху та шляху руху). Морфологічними варіантами локативної синтаксеми є прийменниковий місцевий, знахідний, родовий, давальний та

орудний відмінки. Семантична своєрідність локативних синтаксем зумовлена семантичною природою предиката, лексико-семантичними властивостями займенників та локативних прийменників, які, сполучаючись із займенниками, групуються навколо семантичної осі контактність – дистантність, статичність – динамічність, спрямованість – неспрямованість.

На формально-синтаксичному рівні речення предикатна займенникова синтаксема співвідноситься із складеним іменним присудком, суб'єктна та об'єктна – з підметом або додатком, адресатна, інструментальна та локативна синтаксеми корелюють з другорядними членами речення. Синтаксична сфера займенникових слів у сучасній українській літературній мові охоплює насамперед їхню семантико-синтаксичну сферу, тобто кваліфікацію прономінативів як виразників предикатних і субстанціальних синтаксем, та формально-синтаксичну сферу, де вони постають як виразники головних і другорядних членів у структурі простого речення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / В.Г. Адмони / отв. ред. В.М. Павлов. – Л. : Наука, 1988. – 238 с.
2. Андерш Й.Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах / Й.Ф. Андерш. – К. : Наукова думка. 1975. – 133 с.
3. Арват Н.М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення // Мовознавство. – 1976. – №4. – С. 38 – 45.
4. Арделян М. В. Складнопідрядні просторово-ототожнювальні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М. В. Арделян. – Х., 2002. – 19 с.
5. Бабайцева В. В. Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка / В. В. Бабайцева // Русский язык в школе. – 1971. – № 3. – С. 81–84.
6. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка // Материалы по русско-славянскому языкознанию / отв. ред. В.И. Собиинникова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1967. – № 3. – С. 13 – 23.
7. Бабій О.Ф. Засоби вираження синтаксеми у функції об’єкта стану в структурі простого речення: на матеріалі публіцистичного стилю / О.Ф. Бабій // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 59 – 67.
8. Бабій О.Ф. Засоби вираження функції об’єкта дії в сучасній українській літературній мові: на матеріалі офіційно-ділового стилю / О.Ф. Бабій // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2000. – Вип. 9. – С. 130 – 136.

9. Баган М.П. Категорія заперечення в українській мові : функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : [монографія] / М.П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
10. Бевзенко С.П.. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 415 с.
11. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник [для студ. філол. ф-тів вузів] / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
12. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) / О.К. Безпояско. – К. : Наук. думка, 1991. – 172 с.
13. Блумфільд Л. Язык / Л. Блумфільд. – М. : Прогресс, 1968. – 607 с.
14. Богданова І.В. Функціонально-семантична категорія локативності у сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. філол. наук : спец. 10.02.02 “Російська мова” / І.В. Богданова. – К., 1998. – 16 с.
15. Большова Ю.В. К вопросу о прономинализации в современном русском языке / Ю.В. Большова // Вопросы русского языкознания. – Львов, 1960. – Кн. 4. – С. 50–59.
16. Большова Ю.В. Развитие местоимённо-неопределённых значений в прономинализированных прилагательных в современном русском языке / Ю.В. Большова // Вісник Львівського ун-ту. – 1970. – Вип.7 : Сер. філол. – С. 81 – 85.
17. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград, 2005. – 20 с.

18. Бондаренко О.В. Інфраструктура простого речення в сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / О.В. Бондаренко. – Луцьк, 2010. – 187 с.
19. Бугаков О.В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.В. Бугаков – К., 2006. – 233 с.
20. Бугаков О.В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О.В. Бугаков. – К., 2006. – 20 с.
21. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові / Л.А. Булаховський // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – 11 – 43 с.
22. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
23. Валгина Н.С., Современный русский язык / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина – [5-е изд., перераб.] – М. : Высш.шк., 1987. – 480 с.
24. Ванслова М.В. О связи слов в предложении / М.В. Ванслова // Русский язык в школе. – 1952. – №1. – С. 25 – 28.
25. Варлакова Г.С. К вопросу об отношении словосочетания к предложению / Г.С. Варлакова // Проблеми синтаксису : праці міжвузівської наукової конференції з питань синтаксису. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1963.
26. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови / В.С. Ващенко // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 14 – 15.
27. Ващенко О. І. Валентна і невалентна сполучуваність відприкметникових іменників у сучасній українській мові :

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. І. Ващенко. – Х., 2004. – 20 с.
28. Ващенко В.С. Стилiстичнi явища в українськiй мовi / В.С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1958. – 228 с.
29. Венгринюк М.І. Адресат у художньому тексті (на матеріалі української прози ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.І. Венгринюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 22 с.
30. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / отв. ред. Г.А. Золотова. – [3-е изд., испр.] – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
31. Виноградова О.В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О.В. Виноградова. – К., 2001. – 19 с.
32. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській літературній мові : [монографія] / А.В. Висоцький. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. – 328 с.
33. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
34. Вихованець І.Р. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка / І.Р. Вихованець // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 8. – С. 23 – 33.
35. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
36. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
37. Вихованець І.Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення / І.Р. Вихованець // Синтаксис

- словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К. : Наук. думка, 1975. – С. 85 – 109.
38. Вихованець І.Р. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
  39. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1971. – 120 с.
  40. Вихованець І.Р. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка. – 1975. – 222с.
  41. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231с.
  42. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
  43. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
  44. Войцехівська В. Г. Сполучуваність префіксальних дієслів переміщення / В.Г. Войцехівська. – Українське мовознавство. – К., 1975. – № 3. – С. 32 – 38.
  45. Волчанська Г. В. Функціонування займенникових слів у структурі тексту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. В. Волчанська. – Кіровоград, 2004. – 19 с.
  46. Вольф Е. М. Грамматика и семантика местоимений (на материале иберо-романских языков) / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1975. – 197 с.
  47. Гальона Н.П. До питання про семантико-синтаксичну валентність та її різновиди / Н.П. Гальона // Науковий часопис

- НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – С. 132 – 137.
48. Гальона Н.П. Лексико-семантичні властивості слова та його валентність / Н.П. Гальона // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3. – С. 24 – 34.
49. Герасимчук В.А. Майже все про числівник : [навч. посібник для студ. нефілол. спец. Вузів] / В.А. Герасимчук. – К., 1996. – 124 с.
50. Гмиря Л.В. Синтаксична сполучуваність двовалентних дієслів активної дії агенса, спрямованого на об'єкт / Л.В. Гмиря // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць / відп. ред. А.П. Грищенко. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 79 – 85.
51. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
52. Городенська К.Г. Предикатно-валентна основа елементарного двоскладного речення / К.Г. Городенська // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 69 – 73.
53. Горпинич В.О. Морфологія української мови : [підручник] / В.О. Горпинич. – К. : РЦ “Академія”, 2004. – 336 с.
54. Горяний В.Д. Субстантивні словосполучення з прийменниками у реченні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / В.Д. Горяний. – Запоріжжя, 1967. – 273 с.

55. Грамматика русского языка / [редкол. : В.В. Виноградов, Е.С. Истрина, С.Г. Бархударов]. – М. : АН СССР, 1960. – Т.1 : Фонетика и морфология. – 1960. – 719 с.
56. Грамматика русского языка / [редкол. : В.В. Виноградов, Е.С. Истрина, С.Г. Бархударов]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2 : Синтаксис. Ч. 1. – 1960. – 702 с.
57. Грищенко А.П. Прикметник у функції головного компонента в словосполученні / А.П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К. : Наук. думка, 1975. – С. 120 – 131.
58. Давидова Л.П. Субстантивні словосполучення в сучасній українській літературній мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Л.П. Давидова. – К., 1972. – 242 с.
59. Дзендзелівський Й.О. Проніміналізація в українській мові / Й.О. Дзендзелівський // Українська мова в школі – 1955. – № 1. – С. 14 – 20.
60. Денисенко З.М. Семантичне узгодження між компонентами словосполучення в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / З.М. Денисенко. – К., 2005. – 23 с.
61. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення. Еквівалент речення) / П.С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 136 с.
62. Дудик П.С. Синтаксис української мови / П.С. Дудик, Л.В. Прокопчук. – К. : ВЦ “Академія”, 2010. – 384 с.
63. Дудко І.В. Займенникове вираження категорії означеності / неозначеності в українській мові : [монографія] / І.В. Дудко. – К. : Довіра, 2011. – 232 с.
64. Дудко І.В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській літературній мові: автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01
“Українська мова” / І.В. Дудко. – К., 2002. – 26 с.
65. Дудко І.В. Семантика і функціонування неозначених займенників у сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд філол. наук / І.В. Дудко. – К., 2002. – 255 с.
66. Жигилій Н.В. Синоніміка словосполучень на вираження відношень просторової близькості / Н.В. Жигилій // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 2. – С. 48 – 54.
67. Жирикова О.А. О переходности местоимений / О.А. Жирикова // Русский язык в школе. – 1957. – № 2. – С. 27 – 29.
68. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 18 – 22.
69. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української мови : у 2 част. / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. [3-є вид.]. – Київ : Вид-во "Радянська школа". – Ч.1. – 1965. – 424 с.
70. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч.1. / А.П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – 228 с.
71. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
72. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
73. Зуева Р.С. Словосочетание с приименным инфинитивом в современном русском языке: автореф. на соиск. канд. филол. наук / Р.С. Зуева. – Алма-Ата, 1965. – 21 с.
74. Ивић М. Лексема *један* и проблем неодређеног члана / М. Ивић // Зборник за филологију и лингвистику. – Нови Сад, 1971. – Т. XIV/I. – С. 103–120.

75. Іваненко З.І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З.І. Іваненко. – К. : Вища школа, 1981. – 144 с.
76. Іваницька Н.Б. До проблеми валентності в граматиці / Н.Б. Іваницька // Філологічні студії : [збірник наукових праць] / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.М. Коцюбинського / відп. ред. В.Я. Теклюк. – Вінниця : ВДПУ, 2004. – Вип. 2. – С. 49 – 51.
77. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
78. Іваницька Н.Л. Диференціація повнозначних слів за їхніми сполучувальними ознаками // Філологічні студії : [збірник наукових праць] / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.М. Коцюбинського / відп. ред. В.Я. Теклюк. – Вінниця : ВДПУ, 2004. – Вип. 2. – С. 51 – 55.
79. Іваницька Н.Л. Нариси з синтаксису української мови / Іваницька Н.Л. – Вінниця, 2011. – 183 с.
80. Іваницька Н.Л. Складений присудок в українській мові / Іваницька Н.Л. // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – 221 с.
81. Іваницька Н.Л. Теоретичний синтаксис української мови. Ч.1. / Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2002. – 169 с.
82. Івченко М.П. Числівники української мови / М.П. Івченко. – К., 1955. – 144 с.
83. Історична граMATика української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Болох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько – К. : “Вища школа”, 1980.
84. Історія української мови : Синтаксис. – К. : Наук. думка, 1983. – 501 с.

85. Иомдин Л. Л. Автоматическая обработка текста на естественном языке : модель согласования / Л. Л. Иомдин / Отв. ред. Ю. Д. Апресян, И. А. Большаков. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
86. Истрина Е.С. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи / Е.С. Истрина // Изв. Отд-ния рус. яз. и лит. – Петроград, 1919. – Т. 24 – Кн. 2. – 172 с.
87. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20 – 32.
88. Ким О.М. Транспозиция на уровне частей речи и явление омонимии в современном русском языке / О.М. Ким. – Ташкент : Изд-во “Фан” Узбекской ССР, 1978. – 228 с.
89. Кобилянська М.Ф. Керування як тип підрядного зв'язку в українській мові : [навч. посібник] / М.Ф. Кобилянська. – Чернівці, 1978. – 52 с.
90. Кодухов В. И. Введение в языкознание / В. И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1979. – 351 с.
91. Козачук Г.О. Місцевий відмінок з прийменником *при* у структурі речення // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 146 – 150.
92. Колодяжний А. С. Прийменник / А.С. Колодяжний. – Х., 1960. – 165 с.
93. Коломийцева В.В. Варіантна структура локативних синтаксем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / В.В. Коломийцева. – К., 2007. – 18 с.
94. Кононенко І.В. Прикметник у слов'янських мовах / І.В. Кононенко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2009. – 495 с.

95. Кононенко І.В. Семантико-синтаксичний потенціал препозитивних та постпозитивних атрибутів / І.В. Кононенко // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 39 – 48.
96. Костусяк Н.М. Знахідний відмінок як основний морфологічний варіант об'єктної синтаксеми / О.Г. Межов, Н.М. Костусяк // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 82. – Т. 1. – С. 214 – 217.
97. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій відмінка та валентності / Н.М. Костусяк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія : Філологія. Збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2011. – Вип. 13. – С.46 – 51.
98. Кочерган М.П. Слово і контекст : Лексична сполучуваність і значення слова / М.П. Кочерган. – Львів : Вища школа, 1980. – 183 с.
99. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // Українська мова в школі. – 1957. – № 1. – С. 3 – 6.
100. Кузьмина С.М. Семантика и стилистика неопределенных местоимений / С.М. Кузьмина // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект : Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика / отв. ред. Д.Н. Шмелев. – М. : Наука, 1989. – С. 158 – 231.
101. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – [вид. 2-е, перероб. і доп.]. – К. : Рад. шк., 1965. – Ч. 2 : Синтаксис. – 284 с.
102. Курс сучасної української літературної мови : Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос / за ред. Л.А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. I. – 520 с.
103. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 2. – 408 с.

104. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І.К. Кучеренко. – [2-е вид.]. – Вінниця: “Поділля-2000”, 2003. – 464 с.
105. Кушлик О.П. Комплексне визначення частиномовного статусу “перехідних” одиниць / О.П. Кушлик // Мовознавство. – 1997. – № 4 –5. – С. 45 – 49.
106. Ландер М. Механізм формування словотвірної категорії інструменталія як самостійної категорії непередикатного типу // М. Ландер // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Випуск 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 407 – 411.
107. Ледней О. Ф. Об’єктні синтаксеми в структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. Ф. Ледней. – Одеса, 2003. – 19 с.
108. Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т.П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1956. – 596 с.
109. Лонська Л.І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л.І. Лонська. – Київ, 2001. – 24 с.
110. Лонська Л.І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Л.І. Лонська. – К., 2001. – 249 с.
111. Лукінова Т.Б. Числівники в слов’янських мовах : (порівняльно-історичний нарис) / Т.Б. Лукінова / відп. ред. О.С. Мельничук – К. : Наук. думка, 2000. – 370 с.
112. Малишко Г.І. Історична довідка при вивченні займенника / Г.І. Малишко // Укр. мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 116 – 124.

113. Маловицкий Л.Я. О сининимии местоимений / Л.Я. Маловицкий // Русский язык в школе. – 1969. – № 4. – С. 81 – 87.
114. Марченко Т. Кореляція валентності предиката й семантичної структури / Т. Марченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.16 – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – С. 134 – 142.
115. МASIцька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є. МASIцька. – Луцьк : Ред.-вид. відділ. Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 1998, – 208 с.
116. МASIцька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.Є. МASIцька. – Луцьк, 1995. – 16 с.
117. Масюкевич О.М. Займенникові фразеологізми / О.М. Масюкевич // Українська мова в школі. – 1962. – № 4. – С. 12 – 22.
118. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. П. Матвійчук. – К., 2010. – 20 с.
119. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській літературній мові першої половини ХІХ ст. : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / І.Г. Матвіяс. – К., 1954. – 291 с.
120. Матвіяс І.Г. Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини ХІХ ст. / І.Г. Матвіяс // Дослідження з синтаксису української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 77 – 128.

121. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові / І.Г. Матвіяс / відп. ред. І.О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
122. Межов О.Г. Семантична диференціація інструментальної синтаксеми в сучасній українській мові / О.Г. Межов // Наукові праці. / Держ. гуман. унів. ім. П. Могили. Філологія. Мовознавство. – Т. № 119. – 2010. – С. 36 – 40.
123. Межов О.Г. Семантична своєрідність вокативної мінімальної синтаксичної одиниці // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Філологія. Збірник наукових праць / гол. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2011. – Вип. 13. – С. 57 – 62.
124. Межов О.Г. Співвідношення семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного членування простого речення з суб'єктними синтаксемами / О.Г. Межов // Лінгвістичні студії : збірник наукових праць / наук. ред. А.П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 1998. – Вип. 4. – С. 57 – 61.
125. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / О.Г. Межов. – К., 1998. – 19 с.
126. Мельничук О.С. Загальні питання синтаксису української мови // Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 5 – 50.
127. Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові / О.С. Мельничук // Слов'янське мовознавство. – К., 1961. – Т.3. – 324 с.
128. Мельничук О.С. Історія вживання безприйменникового давального відмінка в українській мові / О.С. Мельничук // Дослідження з синтаксису української мови / ред. кол. : Л.А. Булаховський та ін. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 261 – 295.

129. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
130. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи / И.И. Мещанинов. – Л. : Наука, 1978. – 387 с.
131. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.В. Мірченко. – К., 2002. – 30 с.
132. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій: [монографія] / М.В. Мірченко. – Луцьк : Вежа, 2004. – 393 с.
133. Мірченко М.В. Функціональний аналіз синтаксичних одиниць словосполучення, просте речення: [навч. посібник] / М.В. Мірченко. – К. : ІЗМН, 1997. – 100 с.
134. Мигирин В.Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке / В.Н. Мигирин. – Бельцы, 1971. – 198 с.
135. Митрофанова О.Г. Локативні компоненти в семантико-синтаксичній структурі речень, породжених дієслівними предикатами руху, переміщення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О.Г. Митрофанова. – Запоріжжя, 2007. – 15 с.
136. Митрофанова О.Г. Локативні компоненти в семантико-синтаксичній структурі речень, породжених дієслівними предикатами руху, переміщення / О.Г. Митрофанова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 160 – 164.
137. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : декодування Шевченкового вірша / А.К. Мойсієнко / Ін-т українознавства. Київ. національного ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : Правда Ярославичів, 1997. – 200 с.

138. Моренець В.В. Атрибутивні словосполучення в українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / В.В. Моренець. – К., 1963. – 406 с.
139. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології / Н.А. Москаленко. – К. : Рад. шк., 1959. – 224 с.
140. Мукан Г.М. Перехідні явища в системі частин мови / Г.М. Мукан // Українська мова та література в школі. – 1976. – № 11. – С. 15 – 22.
141. Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица / А.М. Мухин // Вопр. языкознания. – 1961. – № 3. – С. 53 – 65.
142. Назаренко І.О. Транспозиція граматичних форм іменних частин мови: функціонально-семантичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І.О. Назаренко. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
143. Недбайло Л.І. Структура підмета / Л.І. Недбайло // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – 221с.
144. Ніколаєва Н.Г. Морфолого-синтаксична реалізація і варіанти мінімальних структурних типів речень з тривалентними предикатами мовлення української мови / Н.Г. Ніколаєва // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. А.П. Грищенко. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 164 – 171.
145. Нітенко О. В. Складні номінативні одиниці в структурі займенниково-співвідносних ототожнювальних речень : семантика і граматичні особливості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. В. Нітенко. – Х., 2003. – 19 с.
146. Огаренко Т.А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.А. Огаренко. – Кіровоград, 2004. – 20 с.
147. Огаренко Т.А. Позиційна структура речень із займенниковими компонентами : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : 10.02.01 / Т.А. Огаренко. – Кіровоград, 2004. – 186 с.
148. Ожоган В. М. Валентний потенціал займенникових предикатів у реченнєвій структурі української мови / В. М. Ожоган // Наукові записки. – Випуск 75 (2). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : [у 5 ч.] / відп. ред. В. М. Ожоган. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 3–5
149. Ожоган В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : 10.02.01 / В.М. Ожоган. – К., 1998. – 388 с.
150. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: [монографія] / В.М. Ожоган / НАН України. Інститут української мови. – К., 1997. – 231 с.
151. Ожоган В.М. Локативні й темпоральні синтаксеми займенникового типу в структурі речення / В.М. Ожоган // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 80. – С. 84 – 94.
152. Ожоган В. Семантико-синтаксична характеристика речень з прономінативними компонентами / В.М. Ожоган // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – Вип. 59. – С. 3 – 18.

153. Откупщикова М.И. Местоимения современного русского языка в структурно-семантическом аспекте / М.И. Откупщикова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 88 с.
154. Павлова А.А. Давальний відмінок як основний засіб вираження адресатної синтаксеми / А.А. Павлова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 5. – С. 164 – 167.
155. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений) / Е.В. Падучева / Отв. ред. В.А. Успенский. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
156. Пазинич О.М. Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 / О. М. Пазинич. – К., 2001. – 20 с.
157. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / І.А. Пасічник. – Луцьк, 1998. – 219 с.
158. Пац Л.І. Синтагматика адресатних дієслів сучасної української мови / Л.І. Пац // Синтагматика і прагматика граматичних структур : [зб. наук. праць]. – Донецьк, 1998. – С. 32 – 46.
159. Пац Л.І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Л.І. Пац. – Дніпропетровськ, 2006. – 23 с.

160. Пете И. Употребление неопределенных местоимений в современном русском языке / И. Пете // Русский язык в школе. – 1957. – № 2. – С. 18 – 21.
161. Петрова П.О. Шевченкове слово та поетичний контекст (Використання займенників у поезіях Т.Г. Шевченка) / П.О. Петрова. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 157 с.
162. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. – [8-е изд.] – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 432 с.
163. Плющ М.Я. Ад'єктиві словосполучення з залежною словоформою орудного відмінка / М.Я. Плющ // Українське мовознавство. – 1981. – № 9. – С. 76 – 81.
164. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-граматичній структурі речення : [навч. посіб.] / М.Я. Плющ. – К. : Київ. пед. ін-т, 1978. – 107 с.
165. Плющ Я.М. Зв'язані синтаксеми в структурі речення // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 5 – 9.
166. Плющ М.Я. Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения : дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук : 10.02.02 / М.Я. Плющ. – К., – 1983. – 412 с.
167. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М.Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
168. Плющ М.Я. Прийменниково-відмінкова форма іменника у функції іменного складеного присудка / М.Я. Плющ // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред.

- М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2007. – Вип. 3. – С.47 – 52.
169. Плющ М.Я. Словоформа у семантично елементарному та ускладненому реченні: Вибрані праці / М.Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 363 с.
170. Попович Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Михайлівна Попович. – Чернівці, 2002. – 174 с.
171. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : [в 4 т.] / А.А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968.
Т. 3. – 1968. – 551 с.
172. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : [в 4 т.] / А.А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958.
Т. 1-2. –1958. – 536 с.
173. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке / Н.Н. Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 320 с.
174. Різник С.М. Об'єктна сполучуваність іменних девербативів у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С.М. Різник. – К., 2009. – 17 с.
175. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти) : дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : 10.02.01 / Л.М. Руденко. – К., 1996. – 435 с.
176. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка / А.Г. Руднев. – М. : Просвещение, 1968. – 320 с.
177. Ружичка Р. Скрытый субъект и пустое подлежащее / Р. Ружичка // Язык : система и функционирование : сборник

- научных статей / отв. ред. Ю.Н. Караулов. – М. : Наука, 1988. – С. 216 – 219.
178. Русская грамматика : [в 2-х т.] / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980.
- Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – 783 с.
179. Русская грамматика: [в 2-х т.] / гл. ред. Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980.
- Т. 2 : Синтаксис. – 1980. – 709 с.
180. Самійленко С.П. 3 історичних коментарів до української мови. Займенник / С.П. Самійленко // Українська мова і література в школі. – 1955. – № 6. – С. 15 – 22.
181. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : “Довкілля”. – К., 2006. – 716 с.
182. Селиверстова О.Н. Местоимения в языке и речи / О.Н. Селиверстова / отв. ред. В.Н. Ярцева. – М. : Наука, 1988. – 152 с.
183. Сердюкова Т.І. Локативні та темпоральні синтаксеми в українських східнословобожанських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Тетяна Ігорівна Сердюкова. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
184. Серпутько Г.П. Реалізація семантики двовалентних дієслів ставлення у структурі речення / Г.П. Серпутько // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 86 – 92.

185. Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка / Е.Н. Сидоренко. – Киев-Одесса : Лыбидь, 1990. – 148 с.
186. Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки) / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К. : Наук. думка, 1975. – 221с.
187. Синявський О. Норми літературної мови / О. Синявський. – Л. : Українське видавництво, 1941. – 363 с.
188. Синько Л. А. Местоимение в синтаксической системе : основные функции // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – Вып. 71. – С. 80-88,
189. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка / О.Б. Сиротинина. – М. : Высшая школа, 1980. – 142 с.
190. Сич В.Ф. Заперечні займенники / В.Ф. Сич // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 3. – С. 24 – 31.
191. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники / В.Ф. Сич // Українська мова і література в школі. – К., 1976. – № 4. – С. 29 – 36.
192. Сич В.Ф. Перехід у займенники слів інших частин мови / В.Ф. Сич // Мовознавство. – 1984. – № 10. – С. 33 – 35.
193. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб . – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
194. Скаб М.С. Семантико-грамматическая структура украинского вокатива : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. : 10.02.02 / М.С. Скаб. – Киев, 1988. – 18 с.
195. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М. С. Скаб. – К., 2002. – 34 с.

196. Скриник Г. В. Слова і лексикалізовані сполуки із займенниковим компонентом *що* в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “Українська мова” / Г. В. Скриник. – Х., 2005. – 18 с.
197. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови / І.І. Слинько. – К. : Вища школа, 1973. – 215 с.
198. Слинько І.І. Сучасна українська літературна мова : Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
199. Словник української мови : [в 11 т.] / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / редкол. : І.К. Білодід (голова). – К. : Наук. думка, 1970-1980.
200. Смирнов Ю.Б. Семантико-функціональні особливості неопределенних местоименных прилагательных / Ю.Б. Смирнов // Русский язык в школе. – 1985. – №4. – С. 90 – 94.
201. Современный русский язык / под ред. В.А. Белошапковой. – М. : Высш. шк, 1981. – 560 с.
202. Современный русский язык / под ред. Е.М. Галкиной-Федорук. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1964. – Ч. 2 : Морфология. Синтаксис. – 638 с.
203. Соколова С.В. Динамические процессы в системе местоименных слов современного русского языка : дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.01 / С.В. Соколова. – М., 2007. – 204 с.
204. Соколова С.В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С.В. Соколова. – К., 2009. – 20 с.

205. Соколова С.В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / С.В. Соколова. – К., 2009. – 246 с.
206. Соколова С. В. Транспозиційні передумови розвитку функціональної омонімії в українській мові (на матеріалі лексико-граматичного класу прислівників) : [монографія] / С. В. Соколова. – К.: “Альфа-М”, 2010. – 207 с.
207. Смирницкий А.И. Очерк по сопоставительной грамматике русского и английского языков / А.И. Смирницкий. – М. : Высш. шк., 1975. – 378 с.
208. Станишева Д.С. Некоторые вопросы синтаксического анализа / Д.С. Станишева // Вопросы языкознания. – 1968. – № 1. – С. 96 – 102.
209. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення / М.І. Степаненко / НАН України; Укр. мовно-інформаційний фонд. – Київ, 1997. – 216 с.
210. Степаненко М.І. Прикметниково-іменникові словосполучення в сучасній українській літературній мові (формально-синтаксичний і семантичний аналіз) / М.І. Степаненко. – Полтава, 1992. – 140 с.
211. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : [монографія] / М.І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.
212. Степаненко М.І. Семантична і формально-граматична структура речень із просторовими поширювачами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.І. Степаненко. – К., 2004. – 39 с.
213. Степаненко Я.М. Диференціація об’єктного значення в семантико-синтаксичній структурі речення : автореф. дис. на

- здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01
“Українська мова” / Я.М. Степаненко. – К., 2008. – 27 с.
214. Степаненко Я.М. Місцевий відмінок як носій об’єктної семантики / Я.М. Степаненко // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2008. – Вип. 4. – С. 173 – 178.
215. Стрелков П.Г. Местоимение / П.Г. Стрелков // Русский язык в школе. – 1950. – № 5. – С. 37 – 46.
216. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
217. Сучасна українська літературна мова : підручник [для студ. філол. ф-тів вузів] / за ред. А.П. Грищенка. – [3-є вид., доп.]. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
218. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.
219. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. – [7-е вид.]. – К. : Вища шк., 2009. – 430 с.
220. Сучасна українська мова: [підручник для студ. гуман. спец. ВНЗ] / за ред. О.Д. Пономарева. – [4-е вид.]. – К. : Либідь, 2008. – 488 с.
221. Сучасний словник мінімум іншомовних слів [уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2008. – 798 с.
222. Стрелков П.Г. Местоимение / П.Г. Стрелков // Русский язык в школе. – 1950. – № 5. – С. 37 – 46.
223. Тараненко А.А. Языковая семантика в её динамических аспектах (основные семантические процессы) / А.А. Тараненко / АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни / отв. ред. Л.С. Паламарчук. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.

224. Творительный падеж в славянских мовах / под ред. С.Б. Бернштейна. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.
225. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / [А.В. Бондарко, М.Д. Воейкова, В.Г. Гак, И.Б. Долинина, В.Б. Евтюхин]; отв. ред. А.В. Бондарко / РАН; Институт лингвистических исследований – Санкт-Петербург : Наука, 1996. — 229 с.
226. Терещенко С.С. Лексико-семантична парадигма широко-значних слів української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С.С. Терещенко. – Дніпропетровськ, 2008. – 18 с.
227. Терлак З.М. Ад’єктивні сполуки з залежною словоформою в родовому відмінку / З.М. Терлак // Українське мовознавство : респ. міжвід. наук. збірник. – 1981. – Вип. 9. – С. 88 – 95.
228. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові / Є.К. Тимченко. – К. : Вид-во УАН, 1928. – 101 с.
229. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є.К. Тимченко. – К. : Вид-во УАН, 1926. – 118 с.
230. Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові / Є.К. Тимченко. – Київ : Видавництво АН УРСР, 1925.
231. Топоров В.Н. Локатив в славянских языках / В.Н. Топоров. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 379 с.
232. Трнкова А. О некоторых особенностях употребления местоимений KDO, SO (и их производных) в чешском языке (в сравнении с русским) / А. Трнкова // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками / под ред. А. Г. Широковой и Вл. Грабье. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 191–195.
233. Тулина Т.А. Функциональная типология словосочетаний / Т.А. Тулина. – Киев-Одесса, 1976. – 176 с.

234. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – 530 с.
235. Фортунатов Ф.Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе / Ф.Ф. Фортунатов // Избранные труды : [в 2 т.]. – М. : Учпедгиз, 1957. – 471 с.
Т. 2. – 1957. – 471 с.
236. Чейф У.Л. Знание и структура языка / У.Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.
237. Шатух М.Г. Второстепенные члены предложения и их разграничение / М.Г. Шатун // Проблемы теории членов предложения. – Кишинев: Изд. “Штиинца”, 1973. – 208с.
238. Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка / А.А. Шахматов. – М.-Л. : Учпедгиз, 1941. – 288 с.
239. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов / ред. и ком-ии Е.С. Истриной. – [2-е изд.]. – Л. : Учпедгиз, Ленингр. отд-ние, 1941. – 620 с.
240. Шведова Н. Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства / Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1998. – 176 с.
241. Шевчук О.С. Стилістичні властивості займенників / О.С. Шевчук // Українська мова і література в школі. – 1979. – № 4. – С. 17 – 24.
242. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення : автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г.М. Шелемеха. – К., 1996. – 19 с.
243. Шелякин М.О. Русские местоимения (значение, грамматические формы, употребление : [материалы по спецкурсу "Функциональная грамматика русского языка"]) / М.А. Шелякин. – Тарту : Тартус. гос. ун-т, 1986. – 91 с.

244. Шехтер В.Г. Граматичний статус категорії означеності-неозначеності в сучасній українській мові / В.Г. Шехтер. – К. : March-A, 1995. – 53.
245. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф. Шульжук. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 408 с.
246. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г.М. Удовиченко. – К., 1968. – 227 с.
247. Українська мова: Енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. – [2-е вид., випр. й доп.]. – К. : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
248. Янко-Триницкая Н.А. Русская морфология / Н.А. Янко-Триницкая. – М., 1982. – 246 с.
249. Birkenmaier W. Die Funktion von *odin* im Russischen / W. Birkenmaier // Zeitschrift für Slavische philologie. – Heidelberg, 1976. – Band XXXIX. – Heft I. – S. 43–59.
250. Chomsky M. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge (Mass), 1965/ Рос.пер.: Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: МГУ, 1972.
251. Curme O.G. Parts of Speech and Accidence. Vol.2. - Boston: D.C.Heath & Co., 1935 P. 22-62.
252. Emonds J.E. A Transformational Approach to English Syntax: Root, Structure-Preserving and Local Transformations. New York: Read. Press, 1976. - 266 p.
253. Harweg, R. Pronomina und Textkonstitution. München, 1968.
254. Hrabě V. Pokus o transformační výklad některých konstrukcí se zájmeny / V. Hrabě // Československá rusistika. – 1965. – Roč. X. – № 4. – S. 201–205.

255. Křížková H. Systém neurčitých zájmen v současných slovanských jazycích / H. Křížková // *Slavia*. – 1971. – Roč. XL. – Seš. 3. – S. 342–370.
256. Lakoff, G. *Pronouns and Reference*. Bloomington, 1968.221.
257. Lacková M. Zastúpenie explicitných výrazových prostriedkov kategórie determinácie vo vybraných štýloch slovenského, ruského a anglického jazyka / M. Lacková // *Slavica Slovaca*. – 2009. – Ročník 44. – Číslo 2. Slavistika. – S. 148–152.
258. Lifanov K. Základné neurčité zámená vo vývine spisovnej slovenčiny / K. Lifanov // *Slovenská reč*. – Bratislava, 2007. – Ročník 72. – Číslo 1. – S. 3–20.
259. Nilsen D.L.E. *The instrumental case in English*. The Hague-Paris, 1973. 187p.
260. Pisarkowa K. Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych // *Prace komisji jezykoz nawstwa*, № 22. – Wrocław – Warszawa, 1969.
261. Veselý V. Lexikální sémantika neurčitých kvantifikátorů v současné češtině / V. Veselý // *Slovo a slovesnost*. – 2009. – 3. – P. 175–192.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Лексикографічні праці

Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Видавництво ХДУ. – 2007. – 340 с.

СІС – Словник іншомовних слів / Національний університет ім. Тараса Шевченка. Український мовно-інформаційний фонд НАН України / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / Редкол.: І.К. Білодід (голова). – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Художні, наукові та публіцистичні тексти

Андрухович Ю. Рекреації. Романи / Юрій Андрухович. – К. : Час, 1997. – 287 с.

Антоненко-Давидович Б.Д. Твори : в 2 т./ Б.Д. Антоненко-Давидович. – К. : Наук. думка, 1999. – Т. 1. – 742 с.

Багмут І. Записки солдата : [повісті, оповідання, нариси] / І. Багмут. – К. : Дніпро, 1975. – 503 с.

Багряний І. Сад Гетсиманський : [роман] / Іван Багряний. – К. : Час, 1991. – 512 с.

Багряний І. Тигролови : [роман та оповідання] / Іван Багряний. – К. : Молодь, 1991. – 264 с.

Бажан М. Вибрані твори : у 2 т. / М. Бажан. – К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 1. – 608 с.

Баш Яків. Гарячі почуття. Професор Буйко [роман, повість] / Яків Баш. – К. : Дніпро, 1955. – 480 с.

Бедзик Д. Стодені води : [повість] / Дмитро Бедзик. – Київ : Веселка, 1968. – 214 с.

- Бедзик Ю. Кожна хвилина життя : [роман] / Ю. Бедзик. – Київ : Молодь, 1984. – 206 с.
- Білик І.І. Танго : [роман] / І.І. Білик. – К. : Рад. письменник, 1968. – 256 с.
- Богачук О. Перевесло : в 2 т. [антологія] / О. Богачук. – Луцьк, 2001.
- Бойченко В. Правий берег : [лірика] / Валерій Бойченко. – К. : Дніпро, 1991. – 203 с
- Бордуляк Т.Г. Твори / Т.Г. Бордуляк. – К. : Дніпро, 1988. – 373 с.
- Васильченко С.В. Твори : в 3 т. / С.В. Васильченко. – К. : Дніпро, 1974. – Т. 1. – 406 с.; Т. 2. – 415 с.; Т. 3. – 422 с.
- Винниченко В.К. Краса і сила : [повісті та оповідання] / В.К. Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.
- Вишня Остап. Твори : в 4 т. / Остап Вишня. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – 526 с.; Т. 2. – 461 с.; 1989. – Т. 3. – 400 с.; Т. 4. – 606 с.
- Вільде Ірина. Твори : в 5 т. / Ірина Вільде . – К. : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 640 с.; 1987. – Т. 2. – 444 с.; Т. 3. – 478 с.
- Вільний В. Вогняні троянди : [роман] / В.Вільний. – К. : Рад. письменник, 1976.– 359 с.
- Вінграновський М.С. Вибрані твори / М.С. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1986. – 463 с.
- Вовчок Марко. Твори: в 7 т. / Марко Вовчок. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1. – 467 с.
- Галан Я.О. Твори : в 4 т. / Я.О. Галан. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 1. – 510 с.
- Герасим'юк В. Космацький узір / В.Герасим'юк. – К. : Рад. письменник, 1989.
- Глібов Л.І. Твори : в 2 т. / Л.І. Глібов – К. : Наук. думка, 1974. Т. 1 – 511 с.; Т. 2. – 479 с.
- Головко А.В. Твори : в3 т. / А.В. Головко. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1. – 479 с.; Т. 2. – 472 с.; Т. 3. – 504 с.

Гончар О.Т. Твори : в 7 т. / О.Т. Гончар. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1. – 550 с.; Т. 2. – 719 с.; Т. 4. – 589 с.; 1988. – Т. 5. – 487 с.; Т. 6. – 703 с.; Т. 7. – 656 с.

Гордієнко К. Буймір : [роман] / К.Гордієнко. – К. : Рад. письменник, 1978. 791 с.

Грабовський П.А. Вибрані твори : в 2 т. / П.А. Грабовський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 560 с.

Грінченко Б.Д. Твори : В 2 т. / Б.Д. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 640 с.; 1991. – Т. 2. – 608 с.

Гулак-Артемівський П.П. Твори / П.П. Гулак-Артемівський. – К. : Дніпро, 1978. – 159 с.

Гуменюк П. Обжинковий вінок / П. Гуменюк. – Рівне : Волин. береги, 2006. – 175 с.

Гуреїв О. Полум'я над Дніпром : Повість про київських підпільників / О. Гуреїв. – К. : Політвидав. України, 1987. – 400 с.

Гуцало Є.П. Твори : в 5 т. / Є.П. Гуцало. – К. : Дніпро, 1996. – Т. 2. – 461 с.; 1997. – Т. 3. – 461 с.

Денисенко Л. Помилкові переймання або життя за розкладом вбивць : [роман] / Л. Денисенко. – К. : Нора-Друк. – 2007. – 240 с.

Дімаров А.А. В тіні Сталіна: [повісті] / А.А. Дімаров – К. : Дніпро, 1990. – 176 с.

Дімаров А.А. Сільські історії / А.А. Дімаров – К. : Дніпро, 1987. – 539 с.

Дмитерко Л. Вітер зі Сходу : [оповідання] / Л. Дмитерко – К. : Дніпро, 1930.

Дніпрова Чайка. Вибрані твори / Дніпрова Чайка – К. : Дніпро, 1987. – 279 с.

Довженко О.П. Твори : в 5 т. / Олександр Довженко – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – 439 с.; 1984. – Т. 2. – 503 с.; Т. 3. – 362 с.; Т. 4. – 351 с.; 1985. – Т. 5. – 359 с.

- Дольф-Михайлик Ю.П. У чорних лицарів : [роман] / Ю.П. Дольф-Михайлик. – К. : Фолио, 2014. – 288 с.
- Донченко О.В. Твори : в 6 т. / О.В. Донченко – К. : Молодь, 1957. – Т. 5. – 576 с.
- Дорошко П. Лісова гута : [повість] / П. Дорошко – К. : Дніпро, 1974. – 442. с.
- Драч І.Ф. Вибрані твори : в 2 т. / Іван Драч. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 1. – 352 с.
- Драч І. Політика: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / Іван Драч. – К., 1997. – 390 с.
- Дяченки Марина та Сергій. Дика Енергія. Лана: [роман] / Марина та Сергій Дяченки. – К., 2006. – 230 с.
- Забашта Л. Вибране /Любов Василівна Забашта. – К. : Дніпро, 1977. – 383 с.
- Загребельний П.А. [романи] : в 2 т. / Павло Загребельний. – К. : Дніпро, 1974. – Т. 1. – 735 с.
- Загребельний П.А. Шепіт: [роман] / Павло Загребельний. – К. : Молодь, 1981. – 376 с.
- Зарудний М.Я. Твори : в 4 т. / М. Зарудний. – К. : Дніпро, 1981. – Т. 1. – 399 с.
- Збанацький Ю.О. Твори : в 4 т. / Юрій Збанацький. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 2. – 552 с.
- Збанацький Ю. Таємниця Соколиного бору. Літо в Соколиному : [повісті] / Юрій Збанацький. – К. : Веселка, 1971. – 496 с.
- Земляк В. Твори : в 4-х т. / В. Земляк. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 2. – 390 с.
- Зеров М.К. Твори : в 2 т. / М.К. Земляк. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 843 с.; Т. 2. – 598 с.
- Іваненко О. Три бажання : [збірка казок та оповідань] / О. Іваненко. – К. : Веселка, 1986. – 272 с.

- Іваничук Р.І. Твори : в 3 т. / Р.І. Іваничук. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 1. – 615 с.
- Йогансен М.Г. Поезії / М.Г. Йогансен. – К. : Рад. письменник, 1989. – 198 с.
- Карпенко-Карий І.К. Твори : В 3 т. / І.К. Карпенко-Карий. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 440 с.; Т. 2. – 351 с.; Т. 3. – 373 с.
- Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Вибрані твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. – Х. : Прапор, 2008. – 480 с.
- Княжинський – Княжинський Антін. In the abyss of the USSR: memoirs of a Gulag survivor. / Антін Княжинський. – Серія мемуаристики (Том 5). Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 295 с.
- Кобилянська О.Ю. Повісті; Оповідання; Новели / Ольга Кобилянська. – К. : Наук. думка, 1988. – 672 с.
- Козаченко В. Твори : в 4-х т. / В. Козаченко. – К. : Дніпро, 1979. – Т. 1. – 534 с.
- Козланюк П.С. Юрко Крук : [роман] / П. Козланюк. – К. : Рад. письменник, 1952. – 353 с.
- Колесник П. Син народу / П. Козланюк. – К. : Рад. письменник, 1957. 370 с.
- Копиленко О.І. Буйний хміль : [роман, повість, оповідання] / О.І. Копиленко. – К. : Дніпро, 1990. – 416 с.
- Корнійчук О.Є. Зібрання творів : в 5 т. / О.Є. Корнійчук. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 2. – 639 с.
- Костенко Л.В. Вибране / Ліна Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 560 с.
- Котляревський І.П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи / І.П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1982. – 320 с.
- Коцюбинський М.М. Твори : в 2 т. / Михайло Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1988 – 1975.

- Кочерга І. Драматичні твори / Іван Кочерга. – К. : Наук. думка, 1989. – 730 с.
- Кравченко Є.С. Квіти і колючки : [оповідання та гуморески] / Є.С. Кравченко. – К. : Рад. письменник, 1959. – Т. 1. – 584 с.
- Крижанівський С. Хвала життю : [вибране] / С. Крижанівський. – К. : Дніпро, 1981. – 248 с.
- Кримський А.Ю. Поезії / А.Ю. Кримський. – К. : Рад. письменник, 1968. – 339 с.
- Кропивницький М.Л. Драматичні твори / М.Л. Кропивницький. – К. : Наук. думка, 1990. – 608 с.
- Куліш М.Г. Твори : в 2 т. / М.Г. Куліш. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 509 с.
- Куліш П.О. Твори : в 2 т. / П.О. Куліш. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 750 с.; Т. 2. – 766 с.
- Кучер В. Вогник : [оповідання] / В. Кучер. – К. : Веселка, 1969. – 91 с.
- Лагода В.К. Над широким Дніпром : [збірка пісень] / В.К. Лагода. – К., 1978. – 111 с.
- Ле І. Роман міжгір'я. / Іван Ле. – К. : Наук. думка, 1986. – 672 с.
- Лепкий Б.С. Твори : в 2 т./ Богдан Лепкий. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 862 с.; Т. 2. – 719 с.
- Макар В. Спомини та роздуми : [зб. творів] : в 4 т./ В. Макар. – Торонто, 2001. – Т. 2, Бойові друзі (кн.1). – 371 с.
- Малишко А. Твори : в 10 т. / Андрій Малишко. – К. : Дніпро, 1972–1974. – Т. 1–10.
- Міщенко Д.О. Друге заміжжя : [повісті] / Д.О. Міщенко. – К. : Рад. письменник, 1980. – 270 с.
- Микитенко І.К. Зібрання творів : в 6 т. / І.К. Микитенко. – К. : Наук. думка, 1964. – Т. 1. – 459 с.; Т. 2. – 411 с.

Мирний Панас. Зібрання творів : в 7 т. / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1968. – Т. 1. – 559 с.; 1969. – Т. 2. – 451 с.; Т. 3. – 531 с.; 1970. – Т. 6. – 799 с.; 1971. – Т. 7. – 663 с.

Мицик – Мицик Ю.А. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив, Т. 6. – видавничий дім КМ Академія, 2008. -

Мушкетик Ю.М. Твори : в 5 т./ Юрій Мушкетик. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 1. – 607 с.

Нагнибіда М. Твори : в 3 т. /М. Нагнибіда. – К. : Дніпро, 1981. – Т 1.

Нестайко В. Одиниця з обманом : [повісті й оповідання для дітей] // В. Нестайко. – К. : Видавничий дім Школа. – 320 с.

Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів : в 10 т. / Іван Нечуй-Левицький – К. : Наук. думка, 1966. – Т. 5. – 455 с.; Т. 6. – 467 с.; Т. 7. – 460 с.

Руданський С.Твори / Степан Руданський. – К. : Держлітвидав України, 1959. – 191 с.

Олійник Б.І. Вибрані твори : в 2 т. / Б.І. Олійник. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 269 с.; Т. 2. – 245 с.

Олійник Б.І. Тривожні дзвони Івана Драча / Б.І. Олійник. // Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : в 3 кн. – К. : Рось, 1994. – Кн. 3. – С. 313 – 319.

Олійник М. Терпкий запах живиці : [повість] / М. Олійник. – К., 1980. – 200 с.

Осьмачка Т.С. Поезії / Т.С. Осьмачка. – К. : Рад. письменник, 1991. – 252 с.

Павличко Д.В. Вибрані твори : в 2 т. / Дмитро Павличко. – К. : Вид-во Укрениклопедія ім. М.П. Бажана, 2008. – Т. 1. – 299 с.

Панч П. Дорогий подарунок : [повісті, оповідання] / П. Панч. – К. : Веселка, 1988. – 303 с.

Первомайський Л.С. Твори : в 7 т./ Л.С. Первомайський. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 533 с.; Т. 4. – 487 с.

Підмогильний В. Третя революція : [оповідання, повісті, роман] / В. Підмогильний. – К. : Укр. письменник, 2012. – 619 с.

Підсуха О.М. Вибрані твори : в 2 т. / О.М. Підсуха. – К., 1978. – Т. 1. 374 с.; Т. 2. – 398 с.

Плужник Є.П. Поезії / Євген Плужник. – К. : Рад. письменник, 1988. – 416 с.

Покальчук Ю. Озерний вітер : [повість] / Ю. Покальчук. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2000.

Полторацький О.І. Повість про Гоголя : дитинство, юність / О.І. Полторацький. – К. : Дніпро, 1971. – 382 с.

Рильський М. Вечірні розмови : нариси, статті. / М. Рильський. – К. : Держлітвидав України, 1964. – 272 с.

Рильський М.Т. Зібрання творів : в 20 т. / М. Рильський. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 535 с.; Т. 2. – 431 с.

Роздобудько І. Мандрівки без сенсу і моралі / І. Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2011. – 192 с.

Роздобудько І. ЛСД. Лицей слухняних дружин : [роман] / Ірен Роздобудько. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2013. – 320 с.

Руденко М. Д. Біла акація : [оповідання та нариси] / М.Д. Руденко. – К. : Рад. письм., 1962. – 207 с.

Самбук Р.Ф. Останній заколот : [роман] / Р.Ф. Самбук. – К. Рад. письменник, 1989. – 528 с.

Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади / В.І. Самійленко. – К. : Наук. думка, 1990. – 608 с.

Самчук У.О. Волинь : в 2 т. [роман :] / Улас Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – Т. 1. – 573 с.; Т. 2. – 334 с.

Самчук У.О. Марія. Хроніка одного життя : [роман] / Улас Самчук. – К. : Укр. письменник, 1999. – 189 с.

- Симоненко В. Берег чекань. / Василь Симоненко. – К. : Наук. думка, 2001. – 248 с.
- Слабошпицький М. Папуга з осінньої гілки : [оповідання та казки] / М. Слабошпицький. – Київ : Веселка, 1992. – 143 с.
- Скляренко С.Д. Твори : в 4 т. / С.Д. Скляренко. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 3. – 624 с.
- Смілянський Л. Твори : в 4 т. / Л. Смілянський. – К. : Дніпро, 1971. – Т. 4. – 405 с.
- Смолич Ю.К. Твори : в 8 т. / Ю.К. Смолич. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1. – 735 с.; 1984. – Т. 2. – 591 с.
- Собко В.М. Твори : в 6 т. / В.М. Собко. – К. : Дніпро, 1964. – Т. 3. – 655 с.
- Сосюра В.М. Твори : в 10 т./ Володимир Сосюра. – К. : Дніпро, 1970. – Т. 1. – 366 с.; Т. 2. – 310 с.
- Старицький М.П. Твори : в 6 т. / М.П. Старицький. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 4. – 686 с.
- Стельмах М.П. Вибрані твори / М.П. Стельмах. – К. : Сакцент Плюс, 2005. – 736 с.
- Стороженко О. Твори : в 2 т. / О. Стороженко. – Київ, 1957. – Т. 1 – 438 с.
- Стус В. І край мене почує : [поезії] / В.С. Стус. – Донецьк : Донбас, 1992. – 295 с.
- Тарновський М. До ясних берегів : [поезії різних років] / М. Тарновський. – К. : Дніпро, 1980. – 183 с.
- Теліга О. Збірник / Олена Теліга. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1992. – 474 с.
- Теплицький – Теплицький І.О. Елементи комп'ютерного моделювання : [навч. посібник] / І.О. Теплицький. – Кривий Ріг: КДПУ, 2010. – 264 с.

Тичина П.Г. Зібрання творів : в 12 т. / Павло Тичина. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 735 с.; 1984. – Т. 2. – 663 с.; Т. 3. – 511 с.

Ткач Д.В. Племя дужих : [роман] / Д.В. Ткач. – К. : Держлітвидав України, 1961. – 371 с.

Тулуб З.П. Твори : в 3 т. / З.П. Тулуб. – К. : Дніпро, 1992. – Т. 3. – 573 с.

Тютюнник Г.М. Твори : в 2 т. / Григорій Тютюнник. – К. : Дніпро, 1970. – Т. 1. – 501 с.

Тютюнник Григор. Вибрані твори : [оповідання, повісті] / Григор Тютюнник. – К. : Дніпро, 1981. – 608 с.

Українка Леся. Вірші; Драматичні поеми / Леся Українка. – Х. : Фоліо, 2006. – 352 с.

Укр. минувшина – Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.

Укр. слово – Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : в 3 кн. – К. : Рось, 1994. – Кн. 1. – 704 с.; Кн. 2. – 720 с.; Кн. 3. – 688 с.

Укр. казки – Українські народні казки / Упоряд. О.С. Яремійчук. – К. : Веселка, 1989. – 412 с.

Укр. прислів'я – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [відп. ред. Й.Ю. Федас, упоряд. М.М. Пазяк]. – К. : Наук.думка, 2001. – 393 с.

Укр. приказки – Українські приказки, прислів'я і таке інше : Збірники О.В. Марковича та інших / Уклав М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

Перекази – Українська мова. Усі види переказів. 5-11 класи. Т. М. Шабельник, В. Ф. Жовтобрюх, Л. Е. Лісничка. – Х.: Вид-во "Ранок", 2010. – 240 с.

Федорів Р.М. Лисиці брешуть на щити : [роман та повісті.] / Р.М. Федорів. – Львів : Червона калина, 1997. – 362 с.

Федькович Ю.А. Твори : в 2 т. / Ю.А. Федькович. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 1. – 463 с.; Т. 2. – 426 с.

Франко І.Я. Зібрання творів : в 50 т. / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 1. – 502 с.; Т. 2. – 543 с.; Т. 21. – 501 с.; Т. 22. – 516 с.

Хвильовий М.Г. Твори : в 2 т. / Микола Хвильовий. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – 654 с.; Т. 2. – 926 с.

Хижняк А. Львівські оповідання / А. Хижняк. – Львів : Вільна Україна, 1948. – 67 с.

Хоткевич Г.М. Твори : в 2 т. / Г.М. Хоткевич. – К. : Дніпро, 1966. – Т. 1. – 532 с.; Т. 2. – 602 с.

Цюпа І.А. Вибрані твори : в 2 т. / І.А. Цюпа. – К. : Дніпро, 1981. – Т. 2. – 501 с.

Цюпа І.А. Назустріч долі : [роман.] / І.А. Цюпа. – К. : Держлітвидав, 1958. – 456 с.

Чемерис В.Л. Її звали янголом смерті : [іст. повісті] / В.Л. Чемерис. – К. : Укр. письменник, 1999. – 239 с.

Чупринка Г.О. Поезії / Г.О. Чупринка. – К. : Рад. письменник, 1991. – 496 с.

Шевельов Ю.Я. Я, мене, мені і довкруги : [спогади] / Ю.Я. Шевельов. – Х. : Вид-во М.П. Коць, 2001. – 428 с.

Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : в 12 т. / Т.Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 526 с.; 1990. – Т. 2. – 590 с.; 1991. – Т. 3. – 397 с.

Шевчук В.О. Вибрані твори : [роман-балада, оповідання] / В.О. Шевчук. – К. : Дніпро, 1989. – 526 с.

Шекспір В. Твори : в 6 т. Переклад Д. Павличка / В. Шекспір. – К. : Дніпро, 1986. – Т. 6. – 840 с.

Шкарівська Є.П. Під зорями Стрільця : [поезії] / Є.П. Шкарівська. – К. : Укр. письменник, 1993. – 104 с.

Шовкопляс Ю.Ю. Вибрані твори : в 2 т. / Ю.Ю. Шовкопляс.– К. : Дніпро, 1973. – Т. 1. – 548 с.

Яворівський В. Перед тим, як жити : [повісті, новели, оповідання] / В. Яворівський. – К. : Укр. письменник, 2001. – 286 с.

Яновська Л.О. Твори : в 2 т. / Л.О. Яновська. – К. : Дніпро, 1973. – Т. 1. – 712 с.; Т. 2. – 710 с.

Яновський Ю.І. Твори : в 5 т. / Ю.І. Яновський. – К. : Дніпро, 1982. – Т. 1. – 533 с.

Яновський Ю.І. Оповідання, романи, п'єси / Ю.І. Яновський. – К. : Наук. Думка, 1984. – 578 с.

Періодичні видання

- БХШ – “Біологія і хімія в школі”, 2008 – № 2.
- ВК– “Вечірній Київ”, 1971.
- ВІА – “Військово-історичний альманах”, 2000.
- В – “Вітчизна”, 2004.
- ВС – “Всесвіт”, 2005.
- ГУ – “Голос України”, 2013 - 2014.
- ДУ – “Демократична Україна”, 2012.
- Д – “День”, 2011, 2015.
- Дивосл. – “Дивослово”, 1999.
- ДЗ – “Довкілля та здоров’я”, 2005. – № 1.
- ЖУ – “Журналіст України”, 2003 – 2005.
- КП – “Київська правда”, 2007.
- ЛУ – “Літературна Україна”, 2011 – 2012.
- ПСВ – “Профспілкові вісті”, 2013 – 2014.
- МХ – “Медична хімія”, 2001. – № 3.
- НТЕ – “Народна творчість та етнографія”, 2001. – № 5.
- ОВУ – “Офіційний вісник України”, 2009. № 61.
- ОУ – “Освіта України”, 2011. – № 5.
- СВ – “Сільські вісті”, 2013 – 2015.
- СО – “Сучасна освіта”, 2008, 2012.
- ТЕ – “Термоелектрика”, 2000. – № 2.
- УМ – “Україна молода”, 2001.
- УЖІ – “Українська журналістика в іменах”, 1997. – № 4.
- УК– “Урядовий кур’єр”, 2002.
- УП – “Українська правда“, 2011, 2014.
- Х – “Хрещатик“, 2005.

ДОДАТКИ

Табл. 1.

Класифікація займенникових слів

		Ім'янини		Прикметники		Прислівники						налігичні морфем			
		сто	єісто	якісні	осесні	обставинні			атрибутивні						
Дейктивні	озряди за значенням					ні	локативні	темпоральні			ричинні	етичні	пособуді	іриіступеня	
	собові					татичні	динамічні	агального стосунку	ихідного орієнтира	інцевої мети			о-моєму, потвоєму, понашому, повашому, понаськи		
	ласні вказівні			(о)той, (о)цей, (о)такий		отут, (о)там	(о)туди, (о)сюди, звідти, звідтіля, звідси	(о)тоді, (о)тепер, зараз	ідтоді, відтепер	оти, досі	ому		ак, отак	тільки, настільки	тільки
Анафоричні	собо-предметні	ін, вона, вон, воні	ін, вона, вон, воні		ого, її, їхній								о-його, по-її, по-їхньому		
	казівні			(о)той, (о)цей, (о)такий		отут, (о)там	(о)туди, (о)сюди, звідти, звідтіля, звідси	(о)тоді, (о)тепер, зараз	ідтоді, відтепер	оти, досі, догепер			отака	тільки, настільки	тільки
	воротні	ебе			вій								о-своєму		

	В	то	о	який, котрий	ий	е	уди, звідки	оли	ідко ли	оки , пок и, доп оки	ому	аві що, на що	к	кільк и, наскі льки	
К в а н т и т и в	Н	тос ь, хто зна - хто , каз на- хто	ось, хто зна- шо, каз на- що	якийсь, хтозна-який, хтозна- котрий,казна- який, казна- котрий	ийс ь, хто зна- чий, каз на- чий	есь, дес ь- не- дес ь, хто зна- де, каз на- де	удись, звідкис ь, хтозна- куди, казна- куди, казна- звідки	олис ь, хтозн а- коли, казна -коли			ому сь, хто зна- чом у, каз на- чом у		кось , хтоз на- як, казн а-як		кільки сь, хтозн а- скільк и, казна- скільк и
	і	ехт о	ещо	деякий, декотрий	ечи й	е- не- де	екуди, подеку ди	екол и, коли- не- коли, іноді, інкол и							
	е	то- неб удь , буд ь- хто , хто - буд ь, аби хто	о- неб удь, буд ь- що, що- буд ь, аби що	який- небудь, котри- небудь, будь- який(котрий),як ий(котрий)- будь, абиякий, абикотрий	ий- неб удь, буд ь- чий, чий - буд ь, аби чий	е- неб удь, буд ь- де, де- буд ь, аби де	уди- небудь, звідки- небудь, будь- куди, будь- звідки, куди- будь, звідки- будь, абикуд и, абизвід ки	оли- небу дь, будь- коли, коли- будь, аби оли					к- небу дь, будь- -як, як- будь , абия к		на)скі льки- небуд ь, скільк и- будь
	у			(у)весь, всякий, кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий		сюд и, скрі зь	відусі ль, звідус юди	авжд и						сяк(о), інак ше, по- всяк ому, по- іншо му	
з	іхт о	іщо	ніякий, нікотрий, жодний (жоден)	ічи й	Нід е іде	ікуди, нізвідк и, нізвідкі ля	іколи	івідк оли					як	іскіл ьки	іскіль ки
П	то	о	який, котрий	ий	е	уди, звідки	оли	ідко ли	оки , пок и, доп оки	ому	аві що, на що	к	на)ск ільки	(кільки	с

**Основні типи семантико-синтаксичних відношень у сурядних
словосполученнях із займенниковими словами**

	єднальні	зіставно- протиставні	розділові	градаційні
Особові і зворотний	він і вона; ми та ви; мені і собі	не я, а ти; не тобі, а собі	то ти, то я; чи то ми, чи то ви; то мене, то себе	не тільки я, але й він; не лише ми, а й вона; не лише мене, а й себе
Питально- відносні	хто і що	не хто, а що	чи хто, чи що	не лише хто, а й що
Неозначені	казна-хто і казна-що; звідки- небудь й куди- небудь	не абихто, а сам (ім.); не кудись, а туди, де...; не коли- небудь, а... (конкр. вказ. на час)	то де- небудь; то... (прийм.-відм. констр.); то коли-не-коли, то ... (присл.)	не тільки хто-небудь, але й що-небудь
Означальні (узагальнювальні)	усі і кожен; скрізь і всюди	не повсюди, а лише... (ім.-прийм. костр.)	то скрізь, то... (локат.ім.)	не лише кожний, а й усі
Вказівні	тут і там; цей і той	не тут, а там; не ці, а ті	то тут, то там; то ці, то ті	не тільки тут, але й повсюди (узаг.займ.)
Заперечні	ніхто і ніщо	не ніхто, а ніщо	чи ніхто, чи ніщо	не тільки ніхто, а й ніщо
Присвійні	мій і твій; наш і ваш	не її, а його; не твій, а мій	то наш, то ваш; то мій, то твій	не тільки її, але й його

**Основні типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних
словосполученнях із займенниковими словами**

Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення

Займенник	іменник	прикметник	числівник	прислівник
Особові	пісня про неї, лист від нас, ми всі, вони без пам'яті	к	один я, він другий	вони поодиноці
Зворотний		себе гарного		
Присвійні	наш клас, його зошит, завдання її, моє бажання, твої сподівання, свій дім	наші гарні, ваш найліпший	наші десять, ваші троє, моїх четверо, один мій, твоїх двоє	моя навіки
Вказівні	цей стіл, той пенал, такий чоловік, та квітка, таке життя, на той час	великий такий, цей старий, той молодий, той невгамовний	ті п'ять, ці десять, цих кілька, два оці	такий зроду
Пит.-відн.	скільки дівчат, котрий парубок, чий дім, яка адреса	що нового, що смішного		
Означальні	сам чоловік, інші люди, кожний раз, усякий учень, всі вулиці, кожна мить, думка всіх, справа кожного, весь в пахощах	чарівний увесь, кожний знайомий	інші два, усі п'ятеро, кожні десять	інші вроздріб, всі наліво,
Заперечні	суперечка з нічого, нічий стіл, жодна людина	жоден спільний		ніде позаду ніколи відтоді
Неозначені	чиясь книжка, лист від когось, мрії про щось, якісь чари, хтось у шапці, щось від містики	чорний якийсь, щось цікаве	які-небудь п'ять, будь-яких двоє, хтось один	хтось попереду

Субстанціальні семантико-синтаксичні відношення

	іменни к	прикметник	числівник	прислівник
Особо ві		розумніший за нас, вищий від мене	один з нас, другий від мене	праворуч від тебе, ліворуч від нього,
Зворот ний		неуважний до себе, впевнений в собі		
Присві йні		привітний зі своїми, відомий нашим	багато наших, мало ваших	
Вказів ні				так гарно
Пит.- відн.		уважний до чого, привітний до кого	багато кого, мало чого	як весело
Означ альні	купа всього, листи усім	кращий від інших, популярний серед інших, відомий усім, знайомий кожному	кожний з трьох	краще від інших, самому ясно, напоказ усім
Запере чні	ніхто з присутніх, жоден з учнів	нікому не важливий		нікому не весело, ніде попереду,
Неозна чені	дехто з присутніх	привітний до будь-кого	багато декого, хтось із двох	гірше за будь-кого, комусь сумно, потрібно чогось

Адвербіальні семантико-синтаксичні відношення

	іменник	прикметн ик	числівник	прислівник
Особові				
Зворотній				себе повністю
Присвійні	своїм від душі			
Вказівні	туди за натовпом			
Пит.-відн.				
і Означальн	усім від душі		усі по одному	усі гуртом, всі разом, усе повністю
Заперечні				зовсім ніхто, ніскільки не холодно
і Неозначен	кудись попід тин			дехто особливо, якось навесні

**Типи словосполучень із займенниками в ролі головних
компонентів**

Семантико-синтаксичні відношення	Атрибутивні	Субстанціальні	Адвербіальні
Типи словосполучень			
Pron. + (Prep.)+N	хтось у шапці весь у пахощах	хтось із студентів	щось у душі усе на світі
Pron. + A	усе знайоме щось цікаве		
Pron. + Num.	хтось один вона одна всі три	хтось з обох кожна з трьох	усіх по два
Pron. + (Prep.)+Pron.	те щось я сам	хтось із них деякі з них ми з тобою сам себе	
Pron. + Adv.			усі гуртом усе по-старому всі повністю хтось поодинці десь здалеку

Типи словосполучень із займенниками в ролі залежних компонентів

Семантико-синтаксичні відношення	Атрибутивні	Субстанціальні	Адвербіальні
Типи словосполучень			
N + Pron.	чиясь рука бажання яке-небудь лист від когось нічий погляд той гнів наш дім цей двір кожна людина		
A + Pron.	холодний якийсь гарний такий	вдячний за все привітний до будь-кого корисний кожному близькі до них знайомий з нею	щасливий наперекір усім
Num. + Pron.	які-небудь п'ять ваші десять всі троє	кілька нас багато декого один з них двоє нас	
Pron. + Pron.	такий якийсь щось для когось		
Adv. + Pron.		легше за все сумно йому важко комусь самому ясно недалеко від мене	попереду від інших інколи вдень усіх до купи колись восени
V + Pron.	бути абияким стати чиймсь	розповісти кому-небудь читати про щось любити тебе дивитися на себе	лежить між нас всюди валятися завжди дивитися